ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

1

TOMUL 26

1975

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

Preţul unui abonament anual este de 100 lei. În ţară, abonamentele se primesc la oficiile poştale, factorii poştali şi difuzorii de presă din întreprinderi şi instituţii. Revista se poate procura direct sau prin poştă şi prin PUNCTUL DE DESFACERE AL EDITURII ACADEMIEI, Bucureşti, str. Gutenberg 3 bis, sectorul VI. Comenzile şi abonamentele din străinătate se primesc la întreprinderea ROMPRESFILATELIA, căsuţa poştală 2001, telex 011631 — Bucureşti, România, sau la reprezentanţii săi din străinătate.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Comitetului de redacţie pe adresa: I. C. Frimu nr. 11 Bucureşti.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 26 **Nr. 1** **1975**

SUMAR

S C I V A, tomul 26, nr. 1, Bucureşti, 1975, p. 1–166.

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 26 Nº 1 1975

SOMMAIRE

ION NESTOR

Știința istorică și arheologică românească a suferit o grea și ireparabilă pierdere. La 29 noiembrie 1974 s-a stins din viață, după o scurtă dar grea suferință, profesorul Ion Nestor, membru corespondent al Academiei Republicii Socialiste România, membru al Academiei de Științe Sociale și Politice, șeful Secției de arheologie a comunei primitive a Institutului de arheologie din București. A plecat dintre noi, atît de neașteptat, un mare savant și un mare profesor, creatorul școlii contemporane românești de arheologie, deschizătorul atîtor drumuri, pînă la el necunoscute, în cercetarea trecutului mai îndepărtat al țării noastre.

În persoana sa se întrupau laolaltă, în chip fericit, cercetătorul îndrăgostit de munca de teren şi savantul profundelor sinteze, cunoscătorul limbilor clasice şi proteguitorul monumentelor istorice, profesorul universitar exigent şi sfătuitorul generos al elevilor şi colaboratorilor săi. Erudiţia, informaţia la zi, metoda riguroasă şi spiritul critic ascuţit au constituit temeiul operei sale ştiinţifice şi i-au adus recunoaşterea generală. Generozitatea a fost, înainte de toate, prima calitate sufletească şi marea forţă de atracţie a profesorului Ion Nestor. Şi-a răspîndit ideile fertile de la catedra universitară, de la tribuna congreselor şi a conferinţelor sau în discuţiile cotidiene, cu largheţea celui care s-a dedicat total, dezinteresat, slujirii ştiinţei. Adeseori, aceste idei au devenit bunuri comune înainte încă de a fi fost puse pe hîrtie şi au intrat astfel anonim în marea circulaţie ştiinţifică. Pentru el, ca cercetător şi profesor, importantă era nu paternitatea şi prioritatea ideilor, ci căutarea şi rostirea adevărului ştiinţific. Acesta a fost crezul vieţii şi muncii îndelungate, neostenite, a profesorului Nestor, crez pe care pilda sa luminoasă ni-l transmite şi dincolo de momentul dureros al despărţirii.

Ion Nestor s-a născut la 25 august 1905 la Focşani. Studiile universitare şi le-a început la Universitatea din Bucureşti, unde, în 1926, a obţinut licenţa în filologie clasică şi secundar în arheologie, cu calificativul „magna cum laude". Antrenat în noua orientare dată de Vasile Pârvan arheologiei româneşti spre studiul pre- şi protoistoriei, el a participat în anii 1926—1927 la săpăturile conduse de I. Andrieşescu la Sărata Monteoru şi, în aceiaşi ani, a întreprins prima sa săpătură independentă la Glina, care i-a prilejuit definirea unei noi culturi a epocii bronzului.

Remarcat şi recomandat de profesorul său Vasile Pârvan, Ion Nestor a fost trimis cu o bursă de stat, pentru continuarea studiilor, în străinătate. În anii 1928—1932 el şi-a desăvîrşit pregătirea de preistorician, mai întîi la Berlin, apoi, în 1931—1932, la Marburg (Lahn), avînd prilejul fericit să studieze şi să lucreze sub îndrumarea unor iluştri savanţi precum Carl Schuchhardt, Max Ebert, Hubert Schmidt, Wilhelm Unverzagt, R. Thurnwald, Gero von Merhart şi Paul Jacobsthal. În această perioadă Ion Nestor a participat, sub conducerea lui G. Bersu, la săpăturile din marea staţiune neolitică de la Goldberg (Nördlingen), distingîndu-se ca un excelent observator, şi a catalogat o mare parte din materialele arheologice provenind din România, aflate la secţia preistorică de la Museum für Völkerkunde din Berlin. Dintre maeştrii săi, Gero von Merhart (1866—1959), primul profesor-ordinarius de preistorie la o universitate germană, este cel care a influenţat cel mai mult formarea şi evoluţia ulterioară a tînărului cercetător român. În atmosfera creatoare a seminarului de la Marburg s-a definitivat acea lucrare, devenită clasică în literatura arheologică, în care Ion Nestor a sintetizat în chip magistral stadiul cercetărilor preistorice din România. Prima sa parte, dedicată paleoliticului şi neoliticului, a fost acceptată cu menţiunea „foarte bine" ca disertaţie şi i-a adus autorului, în mai 1932, titlul de doctor în filozofie al Universităţii Philipp din Marburg. Din îndemnul şi cu sprijinul Comisiunii romano-germanice, condusă pe atunci de Gerhard Bersu, disertaţia a fost completată, rezultînd o primă sinteză cuprinzătoare a arheologiei româneşti de la paleolitic la epoca Latène. Lucrarea a apărut în 1933

(în 22. BerRGK, 1932, p. 11—181), sub titlul *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, aducînd o strălucită consacrare autorului ei, distins în 1934 cu premiul „Vasile Pârvan" al Academiei Române. Ea marca totodată un moment important în procesul de maturizare al arheologiei noastre preistorice, proces de care numele lui Ion Nestor a fost legat de-a lungul a aproape cinci decenii de activitate.

Încă din anul 1925, Ion Nestor şi-a desfăşurat activitatea în cadrul Muzeului naţional de antichităţi, mai întîi ca asistent, apoi ca şef de lucrări şi şef de secţie. Chiar şi după ce, în februarie 1945, a fost chemat ca profesor de arheologie la Universitatea din Bucureşti, el a continuat să lucreze în cea mai mare parte a timpului la muzeu, de care era legat prin vocaţia sa dominantă de cercetător. În anii 1947—1951 el a fost directorul acestei vechi şi prestigioase instituţii, iar de la transformarea ei în Institutul de arheologie, din 1956 şi pînă la sfîrşitul vieţii sale a condus cu competenţă desăvîrşită Secţia de arheologie a comunei primitive. De-a lungul îndelungatei sale activităţi, Ion Nestor a condus direct sau a îndrumat numeroase şi importante şantiere arheologice, care au îmbogăţit considerabil patrimoniul arheologic naţional şi care au contribuit totodată decisiv la luminarea unor perioade şi probleme obscure din istoria străveche, veche şi medie a patriei noastre. De numele său se leagă pentru totdeauna marile săpături de la Sărata Monteoru, Zimnicea, din valea Jijiei, de la Suceava, Dridu şi Bratei, pe care le-a condus nemijlocit, zi de zi, şi care au constituit pentru colaboratorii şi elevii săi veritabile şcoli de tehnică şi metodă ştiinţifică în cercetarea de teren. Pînă la sfîrşitul vieţii sale, în fiecare campanie, Ion Nestor a continuat să lucreze cîte trei luni pe şantier, cu şpaclul, cu planşeta, cu aparatul de fotografiat, dîndu-ne şi în această privinţă o pildă de neuitat.

De la catedra universitară, timp de aproape trei decenii, profesorul Ion Nestor a adus, de asemenea, o contribuţie de nepreţuit la dezvoltarea ştiinţei istorice şi arheologice româneşti, la formarea cadrelor din cercetare, muzee şi învăţămînt, care astăzi — pe întreg cuprinsul ţării — ţin mai departe aprinsă flacăra dragostei pentru trecutul nostru istoric. Cursurile sale de istoria comunei primitive, de etnografie, de preistoria României sau de arheologia perioadei formării poporului român rămîn modele inegalabile de erudiţie, profunzime şi claritate. Generaţii întregi de studenţi au învăţat să-l preţuiască şi să-l iubească pentru înaltul nivel al prelegerilor şi, în egală măsură, pentru exigenţa sa binecunoscută. Pe studenţii pasionaţi de arheologie îi lua pe şantierele pe care le conducea, transmiţîndu-le cunoştinţele sale şi educîndu-i în spiritul eticii ştiinţifice în care a crezut întotdeauna. În ultimii ani, chiar şi după pensionarea sa în 1973, credincios idealului de slujitor al *Almei Mater*, a dedicat mult timp şi multă energie îndrumării pline de atenţie a numeroşilor doctoranzi, strînşi din toate colţurile ţării în jurul său.

Revistele noastre reprezentative : *Dacia* şi *Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie* îi datorează, la rîndul lor, mult lui Ion Nestor. Ca membru în comitetele (colegiile) de redacţie, el a vegheat cu marea sa competenţă şi autoritate asupra nivelului ştiinţific al revistelor, contribuind de multe ori, prin observaţii şi sugestii, la îmbunătăţirea manuscriselor. A sprijinit întotdeauna cu energie debutul tinerilor cercetători, chiar şi atunci cînd opiniile acestora difereau de ale sale. În sfîrşit, încredinţînd celor două

reviste spre publicare lucrările sale, el a contribuit nemijlocit la creşterea nivelului şi a prestigiului lor.

Meritele pe care profesorul Ion Nestor le-a cîştigat faţă de ştiinţă i-au fost unanim recunoscute încă de timpuriu. Respectului elevilor şi colegilor săi din ţară şi străinătate i s-au adăugat în timp numeroase recunoaşteri oficiale, dintre care cea mai înaltă a fost alegerea sa, în iulie 1955, ca membru corespondent al Academiei Republicii Socialiste România. În 1970 a fost ales membru al Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice. La acestea se adaugă decernarea Premiilor de stat pe anii 1949 (pentru şantierul Valea Jijiei) şi 1963 (pentru contribuţia sa la tratatul *Istoria României*), precum şi decorarea sa cu Ordinul Muncii, clasa a II-a, în anul 1963.

În străinătate prestigiul său nu a fost mai mic decît în ţară. Mărturie stau titlurile de membru al Institutului arheologic german şi al Societăţii arheologice din R. S. F. Iugoslavia şi, mai ales, alegerea sa în funcţiile de răspundere de vicepreşedinte al Uniunii internaţionale de arheologie slavă şi de membru în Consiliul permanent al Uniunii internaţionale de ştiinţe pre- şi protoistorice. În aceste funcţii, ca şi în calitatea sa de redactor pentru România al seriilor *Inventaria Archaeologica* şi *Prähistorische Bronzefunde*, Ion Nestor a adus contribuţii nepreţuite la afirmarea arheologiei româneşti peste hotare, la cauza colaborării internaţionale în domeniul ştiinţei.

Activitatea şi opera ştiinţifică ale lui Ion Nestor reprezintă o bogată moştenire, pe care impresia puternică a dureroasei despărţiri ne împiedică acum, la scurtă vreme, să o analizăm sistematic şi să o apreciem la realele ei dimensiuni. Ea va trebui să constituie obiectul unei cercetări speciale, menite să stabilească, sub toate aspectele, locul ocupat de Ion Nestor în istoria arheologiei româneşti. Încă din timpul vieţii sale a fost însă evidentă pentru oricine importanţa impactului acestei personalităţi ştiinţifice puternice asupra dezvoltării cercetării arheologice în cele mai diferite domenii.

A început cu domeniul preistoriei, pe care nu l-a părăsit niciodată pînă la sfîrşitul vieţii. În vara anului 1974, preocupat de problemele culturii Ariuşd, săpa încă în aşezarea eponimă. În decursul anilor, în special pe baza marilor săpături din Moldova (Fedeleşeni, Glăvăneşti, Larga Jijia, Corlăteni), a contribuit la cunoaşterea culturii Criş, a culturii ceramicii liniare, a culturii Precucuteni şi a culturii Cucuteni, precum şi la îmbogăţirea documentării privind marele complex al „înmormîntărilor cu ocru". La aceste contribuţii se adaugă studiile sale de sinteză asupra periodizării şi relaţiilor cronologice ale culturilor neo-eneolitice şi din perioada de tranziţie şi asupra începuturilor metalurgiei aramei şi a bronzului în România. Epoca bronzului a captat în egală măsură interesul lui Ion Nestor, şi aceasta încă de la începutul activităţii sale, în legătură cu săpăturile de la Sărata Monteoru şi Glina. Săpăturile de la Monteoru, model de interpretare stratigrafică, au oferit elemente solide de referinţă pentru întreaga cronologie a bronzului mijlociu şi tîrziu din spaţiul carpato-dunărean. Studiile sale dedicate unor tipuri şi unor depozite de obiecte de bronz au rămas pînă astăzi, după mai bine de trei decenii, exemple de metodă şi de interpretare. Acelaşi lucru se poate spune despre acele studii în care a tratat, pe un plan ce depăşea cu mult pe acela al

hallstatt-ului românesc, antichităţile „cercului traco-cimmerian". În sfîrşit, trebuie menţionată publicarea descoperirilor de epocă Latène de la Mediaş, care i-a prilejuit lui Ion Nestor, pe de o parte, sistematizarea cronologico-geografică şi istorică a antichităţilor celtice din Transilvania, iar, pe de altă parte, înţelegerea în chip nou, şi astăzi valabil, a procesului de geneză a culturii geto-dace.

După război, în activitatea lui Ion Nestor s-a produs o cotitură de o importanţă excepţională pentru cercetarea arheologică şi istorică românească. Aşa cum magistrul său, Pârvan, realizase, spre sfîrşitul vieţii, importanţa arheologiei pre- şi protoistorice „pentru a înţelege naşterea, dezvoltarea şi persistenţa romanismului danubian", tot aşa a ajuns Ion Nestor să înţeleagă „perioada migraţiilor", *nu* „ca o succesiune a neamurilor germanice şi turanice, ci ca *perioadă finală a formării poporului român*, în aria geografică întinsă a vechii Dacii libere". Ajuns la apogeul activităţii sale, Ion Nestor s-a dedicat cu neostenită pasiune căutării documentelor arheologice necesare luminării acestei obscure perioade, în primul rînd căutării acelor documente atestînd continuitatea şi devenirea elementului autohton, de la daco-romani la români.

Sărata Monteoru, Dridu şi Bratei sînt momentele principale ale acestei etape, atît de importante, din activitatea lui Ion Nestor, pe care moartea a întrerupt-o brutal, pe neaşteptate. A avut însă bucuria să vadă, intrate în circulaţia ştiinţifică, două monografii dedicate acestor săpături : Dridu şi Bratei. Şi, mai important, a avut răgazul să dăruiască ştiinţei româneşti primele priviri de sinteză asupra acestei epoci, asupra procesului formării poporului român în lumina arheologiei : un capitol din tratatul *Istoria României* (vol. I), magistralul studiu intitulat : *Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain* (RRH, 3, 1964) şi capitolul *Formarea poporului român*, din sinteza *Istoria poporului român*, apărută în 1970 sub redacţia lui Andrei Oţetea. De asemenea, nu trebuie uitat că, în calitatea sa de responsabil al cercetării arheologice în cadrul „Comisiei pentru studiul formării limbii şi poporului român", Ion Nestor a iniţiat, stimulat şi îndrumat numeroase alte cercetări, duse la bun sfîrşit de cei ce i-au fost elevi şi colaboratori.

În sfîrşit, mai trebuie amintit un domeniu în care Ion Nestor a fost un deschizător de drumuri, acela al arheologiei medievale. Şantierul Suceava, pe care el l-a condus în anii de pionierat, a fost o înaltă şcoală pentru cei mai mulţi dintre specialiştii care astăzi lucrează în acest domeniu nou al cercetării istorico-arheologice. Deşi preocupat mai mult de problemele mileniului I e.n., Ion Nestor a continuat să fie, pînă la sfîrşitul vieţii sale, puternic interesat pentru acest domeniu. Pe marile şantiere de cercetare şi restaurare, la Putna, ca şi la Alba Iulia şi în atîtea alte locuri, judecata sa critică, sfatul său competent au fost mereu de folos în mersul înainte al lucrărilor.

Se obişnuieşte uneori a se aprecia valoarea unui om de ştiinţă după numărul volumelor sau al paginilor tipărite. Se uită însă că trecerea timpului, noile descoperiri au erodat întotdeauna valabilitatea concluziilor unei opere ştiinţifice. Scrierile lui Ion Nestor, strînse la un loc, nu reprezintă multe tomuri, dar sînt de o densitate şi de o rigurozitate a ideilor care le vor asigura o vieţuire îndelungată după dispariţia celui ce le-a gîndit.

În plus, profesorul Ion Nestor lasă culturii şi ştiinţei naţionale o moştenire care sigur este neperisabilă, pentru că este vie. El lasă în urmă, ca şi înaintaşul său Pârvan, o şcoală românească de pre- şi protoistorie şi de arheologie medievală la nivelul exigenţelor ştiinţei internaţionale.

Pentru marile servicii aduse ştiinţei româneşti, pentru exemplul înaltei sale ţinute ştiinţifice şi morale, pentru sprijinul generos, dezinteresat dat elevilor săi, pentru toate acestea îi vom păstra o luminoasă şi pioasă amintire. Continuînd cu devotament opera de redescoperire a monumentelor şi a trecutului pămîntului românesc, operă căreia Ion Nestor i-a dedicat întreaga viaţă, îndeplinim singurul act de recunoştinţă pe care el l-a admis vreodată, singurul pe care-l mai poate primi şi singurul demn de numele marelui savant dispărut.

Mircea Babeş

ANALIZA POLINICĂ ȘI GRANULOMETRICĂ A SEDIMENTELOR DIN PEȘTERA GURA CHEII (RÎȘNOV)

DE

MARIN CÂRCIUMARU și VASILE GLĂVAN

Peștera Gura Cheii este situată la circa 8 km est-sud-est de orașul Rîșnov, fiind săpată în calcarele de vîrstă kimmeridjian-tithonice (Jurasic superior), retezate de pîrîul Cheia. Altitudinea absolută este de 750 m, iar cea relativă de circa 5 m. Prin așezarea ei, pe dreapta firului apei, la aproximativ 200 m în amonte de intrarea în chei, peștera este foarte accesibilă. Dimensiunile sale sînt reduse avînd 13 m lungime și în jur de 4 m lățime (fig. 1).

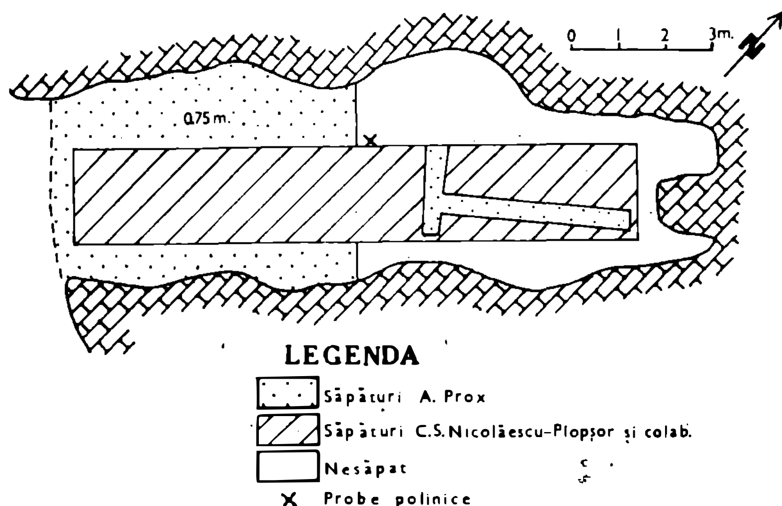

Fig. 1. Planul peșterii Gura Cheii.

Primele referiri asupra existenței peșterii Gura Cheii se întîlnesc la Frantz Podek [1], iar cele mai vechi săpături arheologice, din păcate lipsite de o metodă științifică, au fost efectuate de Alfred Prox în perioada

[1] F. Podek, Jahrgang, 1, 1925, p. 45.

1934—1935 [2]. În anul 1962 sînt publicate de către C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu și I. Pop rezultatele săpăturilor arheologice care au permis valorificarea reală a materialului arheologic și au stabilit o stratigrafie exactă a depozitelor peșterii [3]. Articolul respectiv este însoțit de descrierea faunei fosile din această peșteră, studiu semnat de Al. Paul-Bolomey [4].

Depozitele de cuvertură au o grosime apreciabilă (210 cm), fiind puse în loc în condiții variate de sedimentare. Predomină în general fracțiunile grosiere (nisip fin și grosier), iar materialul scheletic, colțuros, realizează valori mari (pînă la 50%) în partea superioară. Deși aparent materialul pare a fi omogen din punct de vedere granulometric, se remarcă totuși o diferențiere texturală și o stratificație pe verticală a acestuia, precum și unele proprietăți fizico-chimice distincte (tabelul 1).

Tabelul 1

Date fizico-chimice

Adîncimea în cm	Fracțiuni granulometrice în %							Textura	Culoarea *		Humus C × 1,72 %	CO_3Ca %
	Argilă <0,002 mm	Praf fin 0,002—0,02 mm	Nisip fin 0,02—0,2 mm	Nisip grosier 0,2—2 mm	Argilă fină <0,001 mm	Argilă fizică <0,01 mm	0,05—0,01 mm		În stare uscată	În stare umedă		
0—30	22,3	10,3	48,3	19,1	20,1	27,9	44,2	luto-nisipos	10YR7/4	10YR6/8	12,05	52,50
30—70	19,7	9,5	45,4	25,4	14,3	23,6	25,2	nisipo-lutos	10YR7/4	10YR5/6	0,60	1,61
70—90	18,8	15,5	41,7	21,0	15,7	27,3	30,1	luto-nisipos	10YR6/3	10YR5/3	0,81	2,88
90—140	24,7	11,6	44,9	18,8	22,0	31,8	17,7	luto-nisipos	10YR5/2	10YR4/3	3,20	8,39
140—170	21,0	8,8	44,1	26,1	19,8	25,7	18,9	nisipos	10YR6/4	10YR5/4	1,52	7,40
170—180	33,6	15,9	35,3	15,2	28,5	43,0	11,7	lutos	10YR5/3	10YR4/4	3,27	17,02

* Este dată după *Munsel Color*, U.S.A., 1970.

La bază (210—170 cm), peste calcarele albe cenușii, s-a depus un material argilos (43% argilă fizică <0,01mm), brun-cenușiu sau gălbui-bruniu, cu puține fragmente de rocă. Conținutul mare de argilă și humus, și apreciabil de nisip fin și grosier indică o alterare intensă în acest timp,

[2] A. Prox, Jahrgang, 4, 1940, 1—4, p. 86, 92—94.

[3] C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu și I. Pop, Materiale, 8, 1962, p. 113—118.

[4] Al. Paul-Bolomey, Materiale, 8, 1962, 119.

în condiţiile unui climat umed şi cald, care favoriza dezvoltarea unei vegetaţii cu aspect de pădure (A.P. = 51,3%) în cadrul căreia predominau arborii termofili. Astfel, stejărişul amestecat (*Quercus*, *Ulmus*, *Tilia*) însuma 11,0% (180 cm), fagul 2,8% (170 cm), alunul 28,3% (170 cm) etc. (fig. 2). Pinul doar la 210 şi 200 cm depăşeşte 20%, în rest, adică între 190 şi 170 cm realizează valori mai mici de 15%. De asemenea, molidul era destul de puţin răspîndit, ca dealtfel şi bradul, care numai într-un orizont (190 cm) înregistra peste 1%. Covorul ierbos era alcătuit în cea mai mare parte din *Compositae* (19,6% la 170 cm), *Gramineae* (32,4% la 210 cm), *Cyperaceae* (10,4% la 200 cm) şi *Polypodiaceae* (10,0% la 180 cm).

Între 170 şi 140 cm, materialul devine mai grosier, predominînd fracţiunile nisipoase, care cresc brusc (fig. 3). Conţinutul de material scheletic şi particule cu diametrul de 0,05—0,01 mm (material eolian) este, de asemenea, ridicat. Varietatea texturală a depozitelor, dar mai ales aportul fracţiunilor eoliene şi cantitatea redusă de humus arată o răcire a climei, care totuşi rămîne în general umedă, favorizînd în continuare menţinerea peisajului de pădure însă cu o compoziţie mult diferită de cea dinainte. Dominant era pinul care la 150 cm îşi atinge maximul din această secvenţă (55,7%). Stejărişul amestecat doar la 160 cm însumează valori ridicate (4,0%), în rest se caracterizează prin procente modeste (2,0% la 170 cm, 0,5% la 140 cm) sau uneori dispare complet (de exemplu, la 150 cm). Dealtfel, la 150 cm îşi încetează existenţa multe din celelalte foioase cu pretenţii termofile, cum ar fi alunul, fagul, carpenul arţarul şi chiar arinul

Între ierboase, predominante erau gramineele (23,7% la 160 cm), compositele (13,1% la 140 cm), cyperaceele (11,5% la 140 cm) şi *Selaginella selaginoides* (4,6% la 140 cm).

Fauna straturilor cuprinse între 210 şi 140 cm se caracterizează prin predominarea lui *Ursus spelaeus* (85,6%), cîteva piese de *Vulpes vulpes* L., *Cervus elaphus* şi *Capra*(*ibex*) ceva mai numeroasă [5].

În continuare, pînă la 90 cm, conţinutul de argilă şi fracţiuni cuprinse între 0,05—0,01 mm se menţine ridicat, însă creşte aportul de nisip grosier şi fin, evidenţiind persistenţa unei clime mai umede decît în straturile inferioare, dar cu o răcire treptată care să permită o modelare şi aluvionare apreciabile. Analiza polinică demonstrează existenţa în timpul sedimentării straturilor cuprinse între 130 şi 140 cm a unui peisaj de pădure (A.P. = = 67,4%). Acum se înregistrează cea mai mare răspîndire a arborilor din întreaga perioadă pleistocenă suprapusă de timpurile în care s-a înfăptuit sedimentarea depozitului din Peştera Gura Cheii. Ponderea în cadrul pădurii o deţinea pinul (63,8% la 130 cm) şi molidul (17,4% la 120 cm), reoglindind umiditatea şi nuanţa destul de rece a climatului. Stejărişul amestecat, mai restrîns în prima parte (sub 1%), se evidenţiază în a doua jumătate a acestei secvenţe prin valori semnificative (4,6% la 120 cm). În cadrul acestuia, stejarul realiza procentele cele mai mari, după care urma ulmul. Teiul nu apare decît într-un singur orizont (130 cm = 0,8%). Alături de elementele stejărişului amestecat apăreau cu totul sporadic fagul (1,3% la 120 cm), carpenul (0,8% la 130 cm), bradul (1,3% la 120 cm) şi ceva mai pregnant alunul (12,7% la 100 cm).

---

[5] *Ibidem.*

Fauna acestui strat, care coincide în mare parte cu cel de-al doilea steril din punct de vedere arheologic, cuprinde 68 piese de urs de peşteră, patru de capră şi şase de vulpe [6].

În intervalul 90—70 cm, mergîndu-se chiar pînă la 50 cm, fracţiunea argiloasă scade brusc, realizîndu-se o creştere substanţială a nisipului grosier şi o valoare maximă a particulelor de 0,05—0,01 mm, paralelă cu o evidentă diminuare a conţinutului de humus.

Din punct de vedere palinologic se remarcă reducerea pronunţată a polenului de arbori la 90 cm (A.P. = 16,9%). Condiţiile climatice favorizează acum instalarea unei stepe de scurtă durată, formată în cea mai mare parte din *Gramineae* (41,4%) şi *Cyperaceae* (13,2%). Copacii termofili dispar complet din spectrul polinic, pădurea fiind formată din pin (10,5%), salcie (4,4%), arin (2,2%) şi extrem de rar molid (0,5%).

La 80 cm peisajul de pădure revine (A.P. = 37,8%), nu prin apariţia arborilor termofili, ci prin răspîndirea mai pronunţată a celor existenţi, probabil ca urmare a sporirii umidităţii climei pentru o scurtă perioadă. Astfel, pinul îşi măreşte procentele la 39,0%, salcia la 6,0%, molidul la 4,0%, iar în plus faţă de situaţia de la 90 cm, apare mesteacănul (4,0%).

Alexandra Bolomey identifică pentru stratul aurignacian, care suprapune în diagrama polinică faza stepică uscată de la 90 cm şi perioada de revenire a pădurii de la 80 cm, următoarele forme: *Ursus spelaeus* (40,8%), *Capra ibex* (15,2%), alături de alte forme cum ar fi vulpea şi oase de păsări a căror specie nu este determinată [7].

De la 70 cm pînă la 50 cm, sedimentarea s-a efectuat într-un climat stepic, rece şi uscat, specific unui stadiu glaciar (probabil Würm 3). Pădurea se restrînge aşa de mult în aceste vremuri, încît polenul arborilor abia mai depăşeşte uneori 10%. În unele momente ale acestei perioade stadiale, singurii copaci care reuşeau să suporte rigorile climatului erau pinul, salcia şi uneori ienupărul, mesteacănul sau, în procente cu totul neînsemnate, arinul. Stepa, atotstăpînitoare, era compusă în mod dominant din *Gramineae* (42,5% la 60 cm), *Compositae* (peste 25% la 70 cm) şi *Cyperaceae* (28,1% la 50 cm).

Fauna acestor timpuri este reprezentată în straturile peşterii prin oase de *Ursus spelaeus*, *Vulpes vulpes*, *Capra ibex*, foarte rar *Cervus elaphus* L., *Canis lupus* L., *Equus* sp., *Sus scrofa*, *Mustela* şi oase de păsări [8].

Oscilaţiile climatice relevate de sedimentul din peştera Gura Cheii nu mai sînt o noutate pentru cunoaşterea cronostratigrafică a Würmului din ţara noastră. Ele vin în schimb să confirme, cu particularităţile impuse de aşezarea geografică a peşterii, existenţa unor caracteristici legate de paleoclimatul pleistocenului superior şi a oscilaţiilor climatice din această perioadă cunoscute, mai mult sau mai puţin, dintr-o serie de cercetări

---

[6] *Ibidem.*
[7] *Ibidem.*
[8] *Ibidem.*

Fig. 2. Diagrama polinică a sedimentului din peștera Gura Cheii.

Fig. 3. Diagrama granulometrică și polinică sintetică a sedimentului din peștera Gura Cheii.

anterioare, cum ar fi cele din sedimentul turbos de la Avrig [9], depozitele din peşterile Bordu Mare de la Ohaba Ponor [10] şi Hoţilor de la Băile Herculane [11]. Cele mai apropiate similitudini sînt faţă de sedimentul din Peştera Hoţilor, în care se întîlneşte întreaga succesiune de oscilaţii revelate în peştera Gura Cheii [12]. În contextul cunoaşterii oscilaţiilor würmiene, prin studiul sedimentelor amintite, considerăm că cea mai mare parte a depozitului din peştera Gura Cheii aparţine interstadiului *Ohaba*, surprins în întregime în Peştera Hoţilor de la Băile Herculane [13]. Mai exact, suita de straturi cuprinse între 210 şi 70 cm, proprii interstadiului *Ohaba*, este repartizată oscilaţiilor climatice specifice acestui interstadiu după cum urmează (fig. 3):

— 210—160 cm — oscilaţia climatică *Ohaba A* (= interstadiul *Arcy*),

— 140—100 cm — oscilaţia climatică *Ohaba B* (= interstadiul *Stillfried B*),

— 85—75 cm — oscilaţia climatică *Herculane I* (= oscilaţia climatică *Tursac?*).

Depozitul specific interstadiului *Ohaba* suportă secvenţa sedimentată în timpul unui climat stepic rece şi uscat, aparţinînd probabil Würmului 3 (70—50 cm).

Avînd în vedere faptul că la Băile Herculane sedimentul care caracterizează Würmul 3 este suprapus de o perioadă în care se observă o îndulcire a climei (oscilaţia climatică Herculane II [14]), reflectată de revenirea peisajului forestier, putem considera cu certitudine că în peştera Gura Cheii holocenul se dispune discordant peste straturile specifice Würmului 3, întrucît această scurtă perioadă de încălzire climatică lipseşte. Dealtfel, această discordanţă este foarte sugestiv redată şi de forma diagramei polinice sintetice (fig. 3), care în această zonă se caracterizează prin apariţia bruscă a elementelor termofile, inexistente pînă atunci. Este o adevărată explozie a foioaselor, în cadrul cărora alunul depăşeşte uneori 80%, iar elementele stejărişului amestecat întrunesc valori însemnate (uneori peste 10%). Fagul, bradul şi carpenul sînt în schimb modest reprezentate, ceea ce înseamnă că sedimentul este anterior fazei carpenului, stabilită de E. Pop în mlaştinile din zona montană a ţării noastre [15].

Peştera Gura Cheii de la Rîşnov oferă o situaţie unică în cadrul peşterilor analizate polinic de la noi din ţară, prin aceea că este singura în care există o succesiune de straturi aparţinînd musterianului, aurignacianului şi gravettianului, înlesnind în acest fel stabilirea unei geocronologii exacte a acestor culturi în cadrul cunoştinţelor despre oscilaţiile climatice würmiene de la noi din ţară.

---

9 E. Pop, *Progrese în palinologia românească*, Bucureşti, 1971, p. 194—199.
10 M. Cârciumaru, SCIV, 24, 1973, 2, p. 179—205.
11 *Idem.* SCIVA, 25, 1974, 3, p. 351—357
12 *Ibidem.*
13 *Ibidem.*
14 *Ibidem.*
15 E. Pop, Bul. Grăd. bot. Cluj, 9, 1929, 3—4, p. 81—210.

Stratul musterian, dezvoltat pe circa 80 cm, suprapune o bună parte din interstadiul *Ohaba* (= *Würm 2 — Würm 3*), mai precis oscilaţia climatică *Ohaba A* şi o mică parte din oscilaţia climatică *Ohaba B*, ca şi perioada de timp care desparte aceste două oscilaţii.

Aurignacianul, aşa cum considera C. S. Nicolăescu-Plopşor, Al. Păunescu şi I. Pop, se dezvoltă în ultima parte a interstadiului *Würm 2 — Würm 3* [16] (= interstadiul *Ohaba*) respectiv în timpul oscilaţiei climatice *Herculane I*. De asemenea, încadrarea gravettianului în Würm 3 este corectă cu singura observaţie că se desfăşoară în a doua jumătate a acestui stadial şi nu în prima sa parte, aşa cum a fost încadrat conform indicaţiilor de ordin arheologic [17].

Dealtfel, Alexandra Bolomey, pe baza resturilor faunistice, plasa stratul gravettian din peştera Gura Cheii la sfîrşitul pleistocenului, către limita cu holocenul[18]. Avînd în vedere situaţia din Peştera Hoţilor [19], unde Würmul 3 este suprapus de oscilaţia climatică *Herculane II* [20], considerăm că situarea gravettianului din punct de vedere geocronologic la contactul cu holocenul poate suferi discuţii. Problema nu poate fi elucidată în stadiul actual cînd nu se ştie prea mult despre caracterul paleoclimatic şi cronologic al sedimentelor care ar putea urma oscilaţiei climatice *Herculane II* şi, deci, trăsăturile de amănunt ale contactului între *Würm 3* şi holocen.

Oricum, faptul că datele faunistice au determinat pe Alexandra Bolomey să considere gravettianul din această peşteră mai tînăr în raport cu indicaţiile de ordin arheologic, nu poate decît să sprijine ipoteza noastră asupra situării gravettianului în a doua parte a Würmului 3. În acelaşi timp, trebuie precizat faptul că datele faunistice nu puteau intui poziţia discordantă a holocenului peste Würmul 3, ceea ce a determinat pe Alexandra Bolomey să plaseze gravettianul la contactul pleistocen-holocen (în peştera Gura Cheii lipseşte sedimentul aparţinînd tardiglaciarului, care nu este exclus să fi fost îndepărtat prin curăţirea peşterii de către primii locuitori postpaleolitici).

ANALYSE POLLINIQUE ET GRANULOMÉTRIQUE DES SÉDIMENTS DE LA GROTTE « GURA CHEII » (RÎŞNOV)

RÉSUMÉ

L'analyse pollinique et granulométrique des sédiments de la grotte « Gura Cheii » (750 m d'altitude absolue) confirme la présence dans cette zone aussi de l'interstade *Ohaba*, avec les trois oscillations climatiques qui lui sont propres : *Ohaba A*, *Ohaba B* et *Herculane I*, attestées par

[16] C. S. Nicolăescu-Plopşor, Al. Păunescu şi I. Pop, *loc. cit.*, p. 118.

[17] *Ibidem.*

[18] Al. Paul-Bolomey, *op. cit.*, p. 119.

[19] E. Terzea, Trav. Inst. Spéol. „Emile Racovitza", 10, 1971, p. 279—300 ; M. Cârciumaru, *op. cit.*

[20] *Ibidem.*

toute une série de sédiments de Roumanie. Les caractères climatiques de cette période ont été mis en lumière tant par les données polliniques (fig. 2 et 3), que par celles de la granulométrie (tableau 1 et fig. 3) et fauniques. C'est ainsi que le sédiment spécifique de l'oscillation climatique *Ohaba A* se caractérise par la prédominance du matériel glaiseux (43% argile physique <0,01 mm), brun cendré ou d'un jaunâtre tirant sur le brun, avec de rares fragments de roche. La grande teneur en argile et humus, à laquelle s'ajoute une quantité appréciable de sable fin et grossier sont les signes d'une profonde altération, dans un contexte climatique humide et chaud, tendant à favoriser le développement d'une végétation d'aspect forestier (A.P. = 51,3%). Au premier rang se plaçaient le *Quercetum mixtum* (*Quercus*, *Ulmus*, *Tilia*), totalisant 11,0%, le hêtre — 2,8%, le coudrier — 28,3%, etc. A cette végétation correspondait une faune dans la composition de laquelle se retrouvaient *Ursus spelaeus*, *Vulpes vulpes*, *Cervus elaphus* et *Capra* (*ibex*). Pendant l'oscillation climatique *Ohaba B*, la teneur en argile et les fractions comprises entre 0,05—0,01 mm se maintiennent élevées, mais on constate l'augmentation de l'apport de sable fin et grossier. Ceci indique la persistance d'un climat plus humide que dans les couches inférieures, mais avec un refroidissement progressif, confirmé par la prédominance dans la forêt (A.P. = 67,4%) du pin (63,8%) et du mélèze (17,4%). Enfin, la brève oscillation climatique *Herculane I* se distingue par un paysage boisé (A.P. = 37,8%) dominé par le pin (39,0%), le saule (6,0%), le bouleau (4,0%) et le mélèze (4,0%).

Une période steppique, sèche et froide, fait suite à l'interstade *Ohaba*. Elle coïncide, fort probablement, avec *Würm 3* (70—50 cm). La steppe souveraine se composait de *Gramineae* (42,5%) *Compositae* (environ 25%) et *Cyperaceae* (28,1%). Au point de vue sédimentaire, on remarque la diminution des fractions argileuses avec, pour pendant, l'augmentation du sable grossier et des particules de 0,05—0,01 mm. L'humus diminue sensiblement.

Il y a discordance dans la manière dont l'hollocène superpose cette période.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Plan de la grotte « Gura Cheii ».
Fig. 2. Diagramme pollinique du sédiment de la grotte « Gura Cheii ».
Fig. 3. Diagramme granulométrique et pollinique synthétique du sédiment de la grotte « Gura Cheii ».

ÎNCEPUTURILE METALURGIEI FIERULUI PE TERITORIUL ROMÂNIEI*

DE

A. LÁSZLÓ

Descoperirea unor obiecte de fier în așezările hallstattiene întărite de la Șeica Mică și Tușnad i-a prilejuit profesorului K. Horedt publicarea, în 1964, a primului studiu de sinteză cu privire la utilizarea fierului pe teritoriul României pînă în secolul al VI-lea î.e.n., concluziile autorului rămînînd, în cea mai mare parte, valabile și astăzi [1]. În catalogul întocmit cu această ocazie puteau fi cuprinse doar patru descoperiri aparținînd

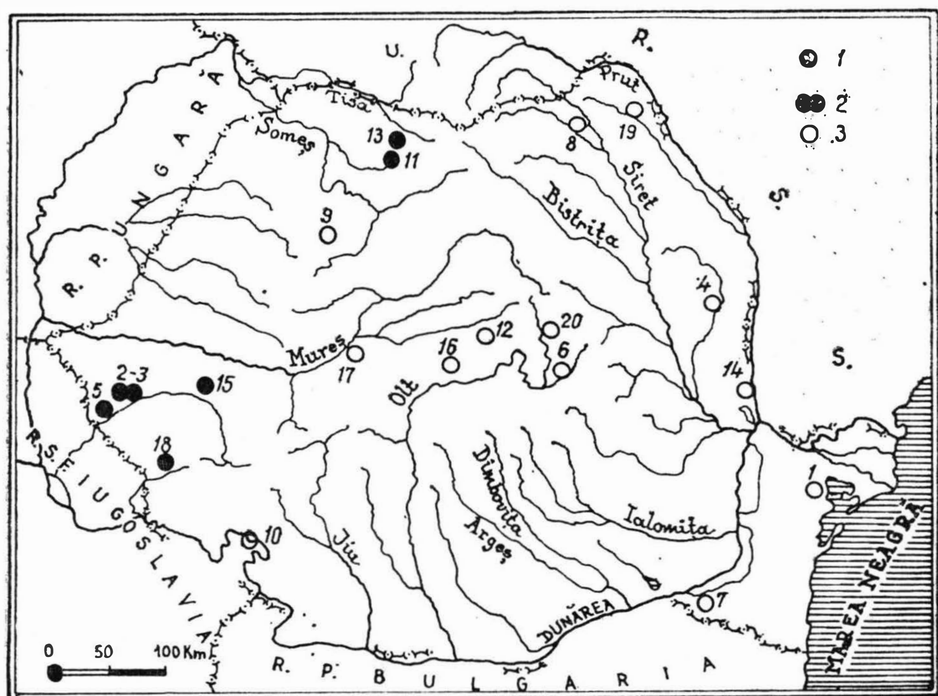

Fig. 1. Răspîndirea descoperirilor de fier pe teritoriul României, 1. Hallstatt A; 2 Banat, localități necunoscute; 3 Hallstatt B.

* Text prescurtat al comunicării prezentate la Catedra de istoria României a Universității ,,Al. I. Cuza" din Iași (19 martie 1973). Descoperirile nr. 3, 14 și 18 din catalogul nostru au fost incluse ulterior.

[1] K. Horedt, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 119—132.

S C I V A, tomul 26, nr. 1, București, 1975, p. 17—39

Hallstattului timpuriu (Bîrlad, Hida, Şomartin, Tuşnad), cea mai veche piesă de fier, cunoscută atunci pe teritoriul României, fiind datată abia în etapa Hallstatt B_2 (cuţitul de la Hida). În ultimii ani, în schimb, nu numai că a crescut considerabil numărul obiectelor de fier din perioada Ha A—B, dar au ieşit la iveală şi primele dovezi privind extracţia şi reducerea locală a minereului de fier din această vreme. Aceste date pun într-o lumină nouă începuturile metalurgiei fierului de pe teritoriul României; considerăm astfel utilă adunarea şi discutarea lor în cadrul lucrării de faţă.

I. CATALOGUL

Mai jos sînt cuprinse descoperirile de fier de pe teritoriul României, menţionate deja, cu cîteva excepţii, în literatura de specialitate, şi care pot fi datate în perioada Hallstatt A—B[2], completînd, în felul acesta, lista lui W. Kimmig, întocmită pentru Europa Centrală şi de nord [3].

1. *Babadag*, jud. Tulcea. În cursul săpăturilor arheologice din aşezarea fortificată de la Babadag, s-au descoperit două bucăţi de fier impur, obţinut prin reducere şi o mică bară de fier, puternic oxidată, lucrată probabil prin ciocănire, aparţinînd fazei mijlocii a culturii Babadag. Ulterior s-a putut constata că, cu excepţia primului nivel de locuire, toate nivelurile stratului hallstattian de la Babadag conţin bucăţi de zgură de fier, fragmente de obiecte foarte oxidate şi chiar un rest dintr-o seceră [4].

2. *Banat*. Muzeul Banatului din Timişoara păstrează (nr. inv. 1 577) o sabie de fier cu limba la mîner, turnată, descoperită într-o localitate necunoscută din Banat (L = 44 cm). Conservarea este relativ bună, oxidarea afectînd uşor numai tăişurile. Vîrful sabiei este rupt din vechime, garda şi mînerul fiind, de asemenea, deteriorate (fig. 2/11) [5].

3. *Banat*. Ac de bronz cu capul discoidal, avînd miezul din fier, descoperit într-o localitate din Banat [6].

4. *Bîrlad*, jud. Vaslui. În anul 1956, s-au descoperit două topoare plate cu aripioare de mari dimensiuni, din fier (L = 22,2 şi 27 cm), considerate ca făcînd parte dintr-un depozit de obiecte de bronz şi de fier (fig. 2/12, 14) [7].

---

[2] Semnalăm şi unele descoperiri mai vechi de obiecte de fier, neincluse în catalogul lui K. Horedt, dar care ar putea să aparţină Hallstatului mijlociu sau, eventual, chiar celui timpuriu (datele puse între paranteze se referă la M. Roska, *Repertorium*): *Braşov*. Cuţite şi o psalie hallstattiană (p. 49, nr. 201); *Cărpiniş*. Cuţite hallstattiene (p. 101, nr. 15); *Deva*. Fragmente de fier (p. 67, nr. 36); *Jadani*. Topor şi celt (p. 97, nr. 29); *Meşcreac*. Celt cu plisc hallstattian (p. 172, nr. 160); *Şpălnaca*. Celt cu plisc hallstattian (p. 113, nr. 19); *Ungra*. Cuţit (p. 261, nr. 93); *Uriu*. Fragment de fibulă (p. 86—87, nr. 29) etc. Unele din aceste descoperiri (Braşov, Cărpiniş, Meşcreac, Şpălnaca) sînt menţionate şi de D. Popescu (SCIV, 2, 1951, 2, p. 36—37), fiind considerate ca prescitice.

[3] W. Kimmig, *Studien aus Alteuropa*, 1, Köln-Graz, 1964, p. 274—281.

[4] S. Morintz, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 105, 118; idem, Peuce, 2, 1971, p. 20.

[5] N. Vlassa, în *Illiri şi daci*, Cluj-Bucureşti, 1972, p. 110, nr. I 35, pl. 19.

[6] M. Rusu, *Metalurgia bronzului din Transilvania la începutul Hallstattului*. Rezumatul tezei de doctorat. Universitatea „Al. I. Cuza" Iaşi, 1972 (1973), p. 16.

[7] M. Petrescu-Dîmboviţa, Dacia, N.S., 2, 1958, p. 59—67.

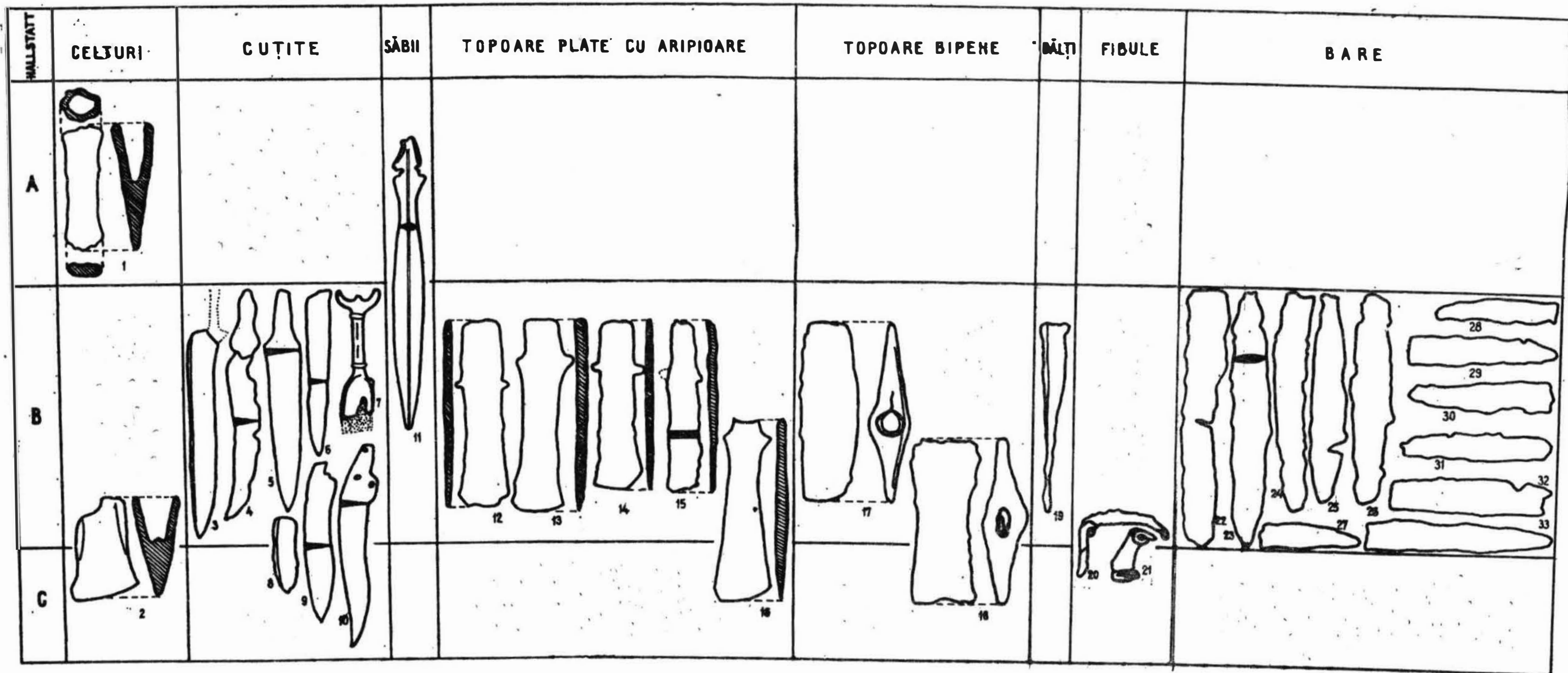

Fig. 2. Tipuri de obiecte de fier, descoperite în România. 1. Lăpuș; 2, 9—10, 16, 18 Telcac; 3 Tușnad; 4, 15, 17, 19, 22—33 Cernatu; 5 Grăniceşti; 6 Truşeşti; 7 Hida; 8, 20—21 Stoicani; 11 Banat; 12, 14 Bîrlad; 13 Insula Banului.

5. *Bobda*, com. Cenei, jud. Timiş. Din inventarul necropolei plane de incineraţie au fost semnalate, fără alte precizări, şi ,,obiecte de podoabă din fier", menţionîndu-se ulterior un fragment de brăţară din fier [8].

6. *Cernatu de Sus*, jud. Covasna. Într-un bordei al aşezării hallstattiene fortificate, în apropierea vetrei, s-au descoperit următoarele obiecte de fier: 1. cuţit curb, mînerul fiind tăiat la descoperire. Lama este în formă de semilună, îngustă, spinarea ridicîndu-se numai spre mîner (L = 21,3 cm) (fig. 2/4); 2. daltă de formă dreptunghiulară, cu tub de înmănuşare rotund în secţiune (L = 14,8 cm) (fig. 2/19); 3. topor plat cu două aripioare, una lipseşte. Formă foarte înaltă şi îngustă, cu aripioarele aşezate în partea superioară a lamei (L = 16,6 cm) (fig. 2/15); 4—15. bare fragmentare (L = 14,4—17,2 cm) (fig. 2/22—33); 16. topor bipen, cu tăişurile înguste, gaura de înmănuşare ovală (L = 17 cm) (fig. 2/17). Din acelaşi bordei mai provine o lingură de turnat (Gusslöffel) din lut, cu mînerul tubular. Pe baza inventarului descoperit, Z. Székely a ajuns la concluzia că bordeiul ar putea fi considerat un atelier-turnătorie pentru prelucrarea fierului (Eisengiesserei). În acest caz însă obiectele nr. 1—7, menţionate mai sus, nu fac parte dintr-un depozit de obiecte de bronz şi fier, cum consideră autorul, ci ele aparţin inventarului bordeiului, în care s-au descoperit. Din aşezarea de la Cernatu mai provin şi bucăţi de zgură de fier şi bucăţi de var, descoperite în şanţul 4, unde s-au constatat şi unele suprafeţe arse. Se mai menţionează din aceeaşi aşezare — fără precizări — şi tipare (valve) de turnare (Gussformen) din piatră, puse în legătură tot cu prelucrarea fierului [9].

7. *Galiţa*, com. Ostrov, jud. Constanţa. În aşezarea hallstattiană, aflată pe dealul Dervent, de pe malul dobrogean al Dunării, din faţa insulei Păcuiul lui Soare, s-au descoperit ,,bulgări de zgură de fier de variate dimensiuni, rezultată în urma procesului de reducere a minereului propriu-zis. La Dervent au fost descoperite chiar fragmente din minereul introdus în cuptor, asupra cărora acţiunea focului nu s-a manifestat în suficientă măsură pentru ca procesul de reducere să se desfăşoare în condiţii optime. Alături de aceste vestigii au mai ieşit la iveală bucăţi zgurificate de mărimi diferite din vatra sau cuptorul în care a avut loc reducerea [10].

8. *Grăniceşti*, jud. Suceava. Cuţit de fier, descoperit în aşezarea hallstattiană timpurie de pe dealul ,,Toloaca". Lama este de secţiune triunghiulară, iar limba mînerului de secţiune dreptunghiulară (L = 15,2 cm). Piesa este bine conservată, cu suprafaţa oxidată (fig. 2/5) [11].

9. *Hida*, jud. Sălaj. Cuţit cu mînerul din bronz şi cu lama din fier, aparţinînd unui depozit. Din lamă, lucrată prin martelare, s-a păstrat numai porţiunea din preajma mînerului. Acesta din urmă este plin,

---

[8] M. Moga, RevMuz, 1, 1964, 3, p. 296; M. Rusu, *op. cit.*, p. 16.

[9] Z. Székely, *Aşezări din prima vîrstă a fierului în sud-estul Transilvaniei*, Sf. Gheorghe, 1966, p. 21, 27, pl. 1/7; 8/4; 9/1, 3—8; idem, Dacia, N.S., 10, 1966, p. 209—211, 218, fig. 1; 2/1—2; 3/1—16; 4/1—2; 5/1—4.

[10] Săpături inedite P. Diaconu. A se vedea: Şt. Olteanu, SCIV, 22, 1971, 2, p. 295—296. Descoperirile sînt menţionate ca provenind din aşezarea ,,de la Dervent", jud. Constanţa.

[11] Săpături A. László, 1972.

turnat şi prevăzut cu antene. Conservarea slabă, patina alterată, verzuie (L = 14,4 cm) (fig. 2/7) [12].

10. *Insula Banului*, jud. Mehedinţi. În sectorul B al aşezării, într-o groapă cu ceramică puţină, decorată exclusiv prin caneluri, s-a descoperit un cuţitaş de fier şi un toporaş plat de fier, cu aripioarele aşezate în partea superioară a lamei (fig. 2/13) [13].

11. *Lăpuş*, jud. Maramureş. Celt de fier, de formă îngustă, cu marginea dreaptă şi cu laturile aproape paralele, cu gaura de înmănuşare de formă ovală (L = 9 cm) (fig. 2/1). Celtul a fost descoperit în condiţii certe, sub mantaua de pietre de rîu care suprapune ,,vatra'', de circa 7 m diametru, a tumulului 1/1967 al necropolei tumulare de la Lăpuş [14].

12. *Porumbenii Mari*, com. Mugeni, jud. Harghita. Fragment de cuţit de fier, păstrat foarte prost, descoperit ,,în vatra nr. 9'', aparţinînd probabil inventarului uneia din locuinţele aşezării hallstattiene întărite de pe platoul numit ,,Cetate'' [15].

13. *Rozavlea*, jud. Maramureş. Limbă de mîner din fier, probabil a unui cuţit, terminată într-un mic buton de bronz, aparţinînd unui depozit, recuperat recent de Muzeul judeţean Maramureş din Baia Mare [16].

14. *Stoicani*, com. Foltești, jud. Galaţi. Cu ocazia săpăturilor arheologice efectuate în anii 1948—1949 şi 1971 în necropola hallstattiană de la ,,Dealul de pe Rîpă'', s-au descoperit următoarele obiecte de fier: 1. fragment dintr-o lamă de cuţit, cu spinarea arcuită simplu (M 18 a) (fig. 2/8); 2. lamă de cuţit (M 30); 3. fragment dintr-un cuţit (M 47); 4. cuţit de fier (M 58); 5. fibulă fragmentară, variantă a tipului Glasinac, cu corpul în formă de arc, terminat cu cîte o răsucire în dreptul resortului şi a portagrafei prelungite. S-a păstrat doar corpul, răsucirea din dreptul portagrafei şi un fragment din portagrafa înaltă şi uşor arcuită, de formă rectangulară (M 1) (fig. 2/20); 6. fibulă fragmentară de acelaşi tip, din care s-a păstrat numai portagrafa înaltă şi uşor arcuită, de formă oarecum triunghiulară, terminată la un capăt cu o răsucire spiralică, iar la celălalt cu o simplă îndoire, în care s-a mai păstrat vîrful acului (M 55) (fig. 2/21); 7. fibulă fragmentară, din care s-a păstrat spirala-resort şi portagrafa înaltă (M 58); 8. o verigă mică de fier (M 26); 9—13. obiecte neprecizate (M 1, 17, 50, 56). Piesa nr. 9 provine, poate, de la o fibulă, iar nr. 12 probabil de la un cuţit [17].

15. *Susani*, com. Traian Vuia, jud. Timiş. Fragmente de zgură de fier, descoperite întîmplător, într-un mediu arheologic de tip Ha A [18].

---

[12] M. Roska, *Repertorium*, p. 105—106, nr. 34, fig. 129/24; M. Rusu, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 194—195, 209, nr. 10; K. Horedt, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 123—124, nr. 11, fig. 1/9; N. Vlassa, *op. cit.*, p. 110, nr. I 3/6. Autorul din urmă consideră această piesă ca pumnal (greşit, jud. Cluj).

[13] S. Morintz şi P. Roman, SCIV, 20, 1969, 3, p. 393—423, in special 416, 420—421, fig. 7/12.

[14] I. Ordentlich şi C. Kacsó, Marmaţia, 1, 1969, p. 11—15; C. Kacsó, Marmaţia, 2, 1971, p. 36—48; idem, *Centenar muzeal orădean*, 1972 (1974), p. 185—189. Informaţii suplimentare C. Kacsó, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

[15] Z. Székely, Materiale, 6, 1959, p. 194; idem, *Aşezări...*, p. 27—28 şi în special 29—35, 37.

[16] C. Kacsó, *Centenar muzeal orădean*, p. 188—189.

[17] M. Petrescu-Dîmboviţa, Materiale, 1, 1953, p. 166—193 şi fig. 12/1 = pl. 9/18; 12/10 = pl. 9/1a; pl. 10/55 h; M. Petrescu-Dîmboviţa şi M. Dinu, SCIVA, 25, 1974, 1, p. 87—91, pl. 6/7, 8—9.

[18] Fr. Nistor şi A. Vulpe, SCIV, 20, 1969, 2, p. 191 şi nota 21.

16. *Şomartin*, com. Bruiu, jud. Sibiu. Două fragmente ale unui topor cu două tăişuri sau ale unui topor-ciocan din fier, făcînd parte din inventarul unui depozit [19].

17. *Teleac*, com. Ciugud, municipiul Alba Iulia. Cu ocazia săpăturilor arheologice efectuate în această aşezare întărită, s-au descoperit următoarele obiecte de fier : 1. partea inferioară a unui celt cu tăişul lăţit, cu gaura de înmănuşare dreptunghiulară, în formă de ic (L = 6 cm) (fig. 2/2); 2. topor plat cu aripioare, cu tăişul şi cu aripioarele deteriorate (L =11,4 cm) (fig. 2/16) ; 3. cuţitaş cu lama uşor curbată (L = 10 cm) (fig. 2/9). Din descoperiri întîmplătoare mai provin : 4. topor masiv bipen, cu gaură de înmănuşare ovală, cu tăişurile paralele, uşor lăţite (L = 16,5 cm) (fig. 2/18); 5. cuţit de luptă cu lama curbată (L = 25,2 cm) (fig. 2/10) [20].

18. *Tirol*, com. Doclin, jud. Caraş Severin. Pumnal de bronz cu peduncul, avînd miezul din fier. Turnarea bronzului peste miezul din fier s-a făcut probabil prin metoda supraturnării. Descoperire izolată [21].

19. *Truşeşti*, jud. Botoşani. Lamă de cuţit din fier, cu secţiune triunghiulară, descoperită în aşezarea hallstattiană timpurie de la „Movila din şesul Jijiei" (fig. 2/6) [22].

20. *Tuşnad*, jud. Harghita. Cuţit de fier (fig. 2/3) descoperit cu ocazia săpăturilor efectuate în această aşezare hallstattiană întărită [23].

II. CRONOLOGIA DESCOPERIRILOR

Cea mai timpurie piesă de fier de pe teritoriul României, descoperită în condiţii sigure, este, în momentul de faţă, celtul de la Lăpuş. Pe baza ritului de înmormîntare, a ceramicii, precum şi a inventarului metalic (bronz şi aur) s-a putut stabili că necropola tumulară de la Lăpuş cuprinde două faze, la care se adaugă şi o fază intermediară. Tumulul 1/1967, în care s-a descoperit celtul, aparţine primei faze, datată în Bronz D şi la începutul Hallstatului A [24]. Componenţa depozitului de la Rozavlea, din care face parte şi o limbă de mîner din fier, a permis aceeaşi încadrare cronologică (Bronz D/Hallstatt A_1) [25]. În ce priveşte necropola

[19] K. Horedt, Dacia, 11—12, 1945—1947 (1948), p. 7—16, în special 9—12, fig. 4 a—b ; idem, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 125, nr. 17.

[20] K. Horedt, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 125, nr. 18; I. Berciu şi A. Popa, Apulum, 5, 1965, p. 76, 79, 89, fig. 3/2—5 ; I. Mitrofan, Acta MN, 4, 1967, p. 433, 437, fig. 1/2. Piesa nr. 5 a fost considerată de I. Berciu şi A. Popa drept pumnal, dar, avînd lama de secţiune triunghiulară, cu un singur tăiş, ea trebuie considerată mai degrabă cuţit de luptă. Pentru această categorie de arme a se vedea A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, Bucureşti, 1967, p. 61—62.

[21] M. Rusu, *op. cit.*, p. 16.

[22] Lama de cuţit a fost găsită în condiţii nesigure din punct de vedere stratigrafic, fiind descoperită în poziţie verticală, într-un coridor de animal, care a pătruns din stratul de cultură hallstattian timpuriu în depunerea de tip Noua. Cf. A. C. Florescu, Materiale, 3, 1957, p. 210, fig. 13.

[23] K. Horedt, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 125—126, nr. 22, fig. 1/10.

[24] I. Ordentlich şi C. Kacsó, Marmaţia, 1, 1969, p. 11—14 ; C. Kacsó, Marmaţia, 2, 1971, p. 45—47; idem, *Centenar muzeal orădean*, p. 185—189. Mai nou, în comunicarea prezentată la Colocviul privind problemele epocii bronzului şi începutului epocii fierului (Bucureşti, 3—5 dec. 1973), C. Kacsó susţine că prima fază a necropolei de la Lăpuş aparţine exclusiv fazei B. D. M. Rusu, în schimb, datează întreg complexul de la Lăpuş în perioada Ha A_1 (*op. cit.*, p. 16).

[25] Cf. nota 16. M. Rusu (*op. cit.*, p. 16) datează acest depozit în Ha A_1. Pentru dificultatea încadrării unor depozite de bronzuri din Maramureş în B.D. sau Ha A_1, a se vedea Fr. Nistor şi A. Vulpe, *op. cit.*, p. 181—194.

de la Bobda, K. Horedt a reuşit să deosebească două faze, Bobda I, corespunzînd în linii mari etapei B. D şi Bobda II, care ajunge în perioada Ha A [26]. Nu putem preciza, deocamdată, căreia dintre cele două faze îi aparţin obiectele de fier, semnalate din această necropolă. Prin urmare, primele obiecte de fier de pe teritoriul României provin din complexe arheologice care şi-au început evoluţia încă în perioada B.D. Este totuşi mai prudent, credem, ca, deocamdată, să atribuim aceste obiecte de fier datei finale (Ha A_1) a descoperirilor respective [27].

Pe baza analogiilor cu pumnalele orientale precum şi cu săbiile cu peduncul europene, pumnalul de bronz cu miez de fier de la Tirol a fost datat de M. Rusu în perioada Ha A. Acelaşi cercetător consideră, pe baza numeroaselor analogii, că acul de bronz cu capul discoidal, avînd miezul din fier, provenit din Banat, poate fi datat pe o perioadă mai lungă, inclusiv Hallstatt A[28]. În privinţa zgurii de fier, semnalată la Susani ca provenind dintr-un mediu Ha A, va trebui să se stabilească mai precis, prin săpături, caracterul acestei descoperiri, precum şi apartenenţa ei culturală şi cronologică exactă.

Garda şi mînerul fiind deteriorate, este dificilă o încadrare cronologică precisă a sabiei din Banat. A. Vulpe şi Fr. Nistor o consideră tipică pentru Ha A [29], iar M. Rusu este de părere că piesa în discuţie imită săbiile din bronz, databile în perioada Ha A_2—B_1 [30]. Cea mai tîrzie datare (Ha B_2) a fost propusă recent de N. Vlassa [31]. Pînă la noi precizări, acceptăm aici încadrarea cronologică, bazată pe considerente tipologice, a lui M. Rusu.

---

[26] K. Horedt, StComSibiu, 13, 1967, p. 148.

[27] Urmele de rugină de fier, observate pe unele obiecte de bronz din cuprinsul unor depozite, au fost interpretate de I. Nestor (PZ, 26, 1935, 1—2, p. 56). A. Mozsolics (Közlemények Cluj, 1, 1941, p. 105, 107) şi D. Popescu (SCIV, 2, 1951, 2, p. 36), iar mai recent de Fr. Nistor şi A. Vulpe (SCIV, 20, 1969, 2, p. 191), ca o dovadă pentru cunoaşterea fierului în perioada corespunzătoare depozitelor respective. Urme de oxid de fier apar însă şi pe unele obiecte de bronz din componenţa unor depozite, încadrate în perioada B.D., cum este, de pildă, depozitul Şieu I (com. Rozavlea, jud. Maramureş; cf. D. Popescu, Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 145—146; M. Roska, *Repertorium*, p. 240 ,nr. 3; M. Rusu, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 206, nr. 70), sau cel de la Bozia Nouă (com. Fălciu, jud. Vaslui; cf. M. Dinu şi G. Coman, ArhMold, 2—3, 1964, p. 471—474; M. Petrescu-Dîmboviţa, ArhMold, 2—3, 1964, p. 255). Pot să dovedească oare aceste descoperiri cunoaşterea şi folosirea obiectelor de fier pe teritoriul României încă în perioada B.D.? Merită să fie menţionat, în această privinţă, că în urma analizei chimice şi metalografice a pieselor din depozitul de la Nagykálló-Telekoldal (Ungaria; perioada Mozsolics B.V.) s-a putut stabili că rugina de fier este rezultatul unor procese de coroziune care au avut loc în aliajul însuşi, nefiind, deci, în legătură cu oxidarea unor obiecte de fier. Turtele de bronz cu un conţinut mai mare de fier au fost considerate ca produse semifinite, care, înainte de aliere, trebuiau încă purificate (Cf. A. Mozsolics şi Z. Hegedüs, ArchÉrt, 90, 1963, 2, p. 252—262). Prin urmare, numai analizele de laborator vor putea să precizeze, de la caz la caz, dacă urmele de oxid de fier, observate pe obiectele de bronz, se datoresc conţinutului în fier al materiei prime şi al unui proces insuficient de deferizare, sau dacă urmele de rugină sînt, eventual, rezultatul unui contact cu anumite obiecte de fier.

[28] M. Rusu, *op. cit.*, nota 6, p. 16.

[29] Fr. Nistor şi A. Vulpe, *op. cit.*, p. 191.

[30] M. Rusu, *loc. cit.* Autorul presupune că sabia a fost turnată din fier meteoritic, explicîndu-se astfel calitatea excepţională a fierului din care este lucrată această piesă.

[31] N. Vlassa, *op. cit.*, p. 110.

Dintre descoperirile de fier aparţinînd perioadei Hallstatt B, au putut fi mai precis încadrate doar piesele provenite din depozitele de la Hida (Ha B_2) [32], Bîrlad (Ha B_2—B_3) [33] şi Şomartin (Ha B_3) [34].

Faza mijlocie a aşezării de la Babadag, în care apar primele obiecte de fier, precum şi primele urme ale prelucrării acestui metal, aparţine, probabil, perioadei Ha B_1—B_2, descoperirile similare fiind prezente şi în faza ultimă (Ha B_3/C) a acestei aşezări [35]. Urmele de prelucrare a fierului, identificate la Galiţa, au fost datate în perioada corespunzătoare etapelor Ha B_2—B_3 (sec. IX—VIII î.e.n.) [36]. Obiectele de fier descoperite în aşezările de la Cernatu [37], Porumbenii Mari [38] şi Tuşnad [39] pot fi datate, deocamdată, în perioada Hallstatt B, în general. Probabil, în aceeaşi perioadă se încadrează şi obiectele de fier provenite din aşezările de la Grăniceşti şi Truşeşti.

Pe baza ceramicii şi a obiectelor de metal, aşezarea de la Insula Banului (ca şi întregul grup hallstattian cu acelaşi nume) a fost datată larg în perioada Ha A—B. Dar şi cercetătorii aşezării au remarcat faptul

---

[32] Încadrarea cronologică general acceptată a depozitului de la Hida este perioada Ha B_2. Cf. M. Rusu, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 194—195, 209, nr. 10; K. Horedt, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 123—124, nr. 11. Revizuirea recentă a cronologiei spadelor cu antene (Cf. A.D. Alexandrescu. Dacia, N.S., 10, 1966, p. 130—131) nu afectează, credem, datarea în Ha B_2 a depozitului de la Hida, întrucît fragmentele de antenă din componenţa acestui depozit au putut fi moştenite din perioada precedentă, în care au fost, poate, confecţionate.

[33] Cf. nota 7. A se vedea şi M. Petrescu-Dîmboviţa, ArhMold, 2—3, 1964, p. 255, 265; idem, *Actes du VIIIe Congrès Int. Préhist. et Protohist.* I. Belgrad, 1971, p. 181, 184.

[34] Cf. nota 19. A se vedea şi M. Rusu, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 195—199, fig. 6; M. Petrescu-Dîmboviţa, StudBalcanica, 5, 1971, p. 114; idem, *Actes du VIIIe Congrès Int. Préhist. et Protohist.*, p. 181, 184.

[35] S. Morintz, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 115, 117; idem, *Actes du VIIe Congres Int. Préhist. et Protohist.*, Praga, 1970, p. 732, Pentru datarea aspectului de tip Babadag II a se vedea şi A. László, ArhMold, 7, 1972, p. 221.

[36] Şt. Olteanu, *op. cit.*, p. 295—296.

[37] Aşezarea de la Cernatu, inclusiv obiectele de fier descoperite aici, a fost datată în Ha B, în special pe baza celor două fibule de bronz de tip Peschiera (Z. Székely, *Aşezări...*, p. 17—28; idem, Dacia, N.S., 10, 1966, p. 209—219). În legătură cu analogiile pe care se bazează datarea propusă de Z. Székely trebuie să facem următoarele precizări: fibula de la Mosonszolnok (J. Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, 3, 1896, pl. 186/7), foarte asemănătoare, dar de dimensiuni mai mici, este mult mai timpurie decît data propusă pentru aşezarea de la Cernatu, aparţinînd unui mormînt tumular de la sfîrşitul etapei B.D. şi începutul perioadei Ha A. Cf. F. Köszegi, ActaArchHung, 12, 1960, p. 159, 179; J. Paulik şi A. Točik, SlovArch, 8, 1960, 1, p. 93; J. Paulik, SlovArch, 10, 1962, 1, fig. 35/6. Fibulele de la Čaka şi Csorva sînt, de asemenea, mult mai timpurii şi, în plus, ele nu aparţin tipului de fibulă în formă de arcuş. Fibula de la Čaka (cu arcul format din opturi succesive) aparţine perioadei B.D./Ha A_1 (cf. A. Točik şi J. Paulik, *op. cit.*, p. 107, fig. 13/3), iar fibula de la Csorva este o „Bronzefibel mit schildförmigem Rücken", strîns înrudită cu fibulele de tip Spindlersfeld, datate în Ha A (cf. O. Trogmayer, ActaArchHung, 15, 1963, 1—4, p. 112—113, pl. 29/6). Dintre descoperirile mai recente merită, în schimb, o atenţie deosebită fibula de la Bădeni, jud. Cluj, foarte apropiată de fibula de la Cernatu (formă, decor, dimensiuni) şi considerată ca aparţinînd perioadei Ha B_2—B_3. Cf. Z. Milea, SCIV, 19, 1968, 3, p. 513—516, fig. 1 a—b. Descoperirile de la Cernatu pot fi încadrate astfel în perioada Ha B, ar trebui însă verificată şi posibilitatea datării începutului acestei aşezări spre sfîrşitul perioadei Ha A.

[38] Dacă vîrful de lance şi cele două celturi de bronz, aflate în Muzeul din Cluj (M. Roska, *Repertorium*, p. 192, nr. 31, fig. 233), precum şi celtul aflat în colecţiile Muzeului din Sf. Gheorghe (Z. Székely, *Aşezări...*, p. 34—35, pl. 8/3), încadrate în grupa Moigrad-Tăuteu (M. Rusu, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 194, nota 49), provin într-adevăr din aşezarea de la Porumbenii Mari, aceasta ar putea fi datată mai precis, în perioada Ha B_1.

[39] K. Horedt, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 125—126.

că „materialele de tip Insula Banului cunoscute pînă acum documentează un aspect hallstattian timpuriu, relativ evoluat, care presupune etape de tranziţie mai vechi de la Gîrla Mare pînă la aspectul cunoscut de noi" [40]. Strînsa înrudire a ceramicii de la Insula Banului cu ceramica imprimată a fazei Babadag II, datată în Ha B, face posibilă o restrîngere a datării iniţiale a aspectului de tip Insula Banului, actualmente cunoscut. Această restrîngere se impune cu atît mai mult pentru sectorul B al aşezării (locul de unde provin şi obiectele de fier), care „ilustrează un aspect mai evoluat" în comparaţie cu sectorul A. În felul acesta considerăm mai justă, în momentul de faţă, încadrarea în Ha B a cuţitului şi a toporului cu aripioare din fier, descoperite la Insula Banului.

Obiectele din fier, provenite din aşezarea de la Teleac, au fost datate în perioada Hallstatt C. Toporul masiv cu două tăişuri este apropiat de tipul Bîlvăneşti, fapt care ar putea pleda pentru această datare [41] dar, potrivit altor opinii, există elemente, care permit încadrarea acestei piese încă în etapa Ha B_3 [42]. Cuţitul de luptă cu lama curbată prezintă unele similitudini cu cuţitele şi cu săbiile scurte cu mînerul în formă de T (Balta Verde, Basarabi etc.), cunoscute în special din lumea illirică [43]. Această piesă ajunge, deci, probabil, pînă în perioada Ha C. Cuţitaşul cu lama uşor curbată, asemănătoare ca formă cu piesa precedentă, dar de dimensiuni mult mai mici, aparţine, poate, aceleiaşi perioade. Toporul plat cu aripioare reprezintă, în schimb, un tip binecunoscut încă din perioada Ha B (Bîrlad, Cernatu, Insula Banului). Forma tăişului celtului fragmentar aminteşte de unele celturi de bronz din perioada Ha B din România [44], este posibil, deci, ca şi exemplarul de fier de la Teleac să aparţină sfîrşitului acestei perioade [45].

Nu se poate trece cu vederea nici faptul că aşezarea întărită de la Teleac a fost intens şi îndelung locuită, în zona centrală a aşezării deosebindu-se trei niveluri de locuire [46]. Pe baza ceramicii şi a obiectelor de metal, aşezarea a fost datată la sfîrşitul perioadei Ha B şi în faza Ha C [47]. S-a exprimat chiar şi părerea că aşezarea de la Teleac aparţine, în ansamblu, perioadei premergătoare culturii Basarabi, care îşi începe evoluţia în cursul etapei Ha B_3 [48]. În felul acesta, se poate admite o încadrare cronologică

---

[40] S. Morintz şi P. Roman, SCIV, 20, 1969, 3, p. 420.

[41] M. Rusu, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 199; K. Horedt, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 125; I. Berciu şi A Popa, Apulum, 5, 1965, p. 89; I. Mitrofan, ActaMN, 4, 1967, p. 433, 437.

[42] A. Vulpe, Dacia, N.S., 9, 1965, p. 122, nota 64; idem, *Ferigile*, p. 63, nota 125.

[43] D. Berciu şi E. Comşa, Materiale, 2, 1956, fig. 53/3; 93/2, 5; 124/2 etc. Sînt considerate pumnale (cf. p. 351, 395 etc); Vl. Dumitrescu, Dacia, N.S., 12, 1968, p. 201—204, 207—208, fig. 12; 16.

[44] Cf. A. Mozsolics, Közlemények, Cluj, 1, 1941, fig. 1 (Sîngiorgiu de Pădure); M. Petrescu-Dîmboviţa, Dacia, N.S., 2, 1958, p. 60, fig. 1/1; 3/1 (Bîrlad, Ha B_2—B_3); M. Roska, *Repertorium*, p. 106, fig. 129 (Hida, Ha B_3). Spre deosebire de datarea iniţială, în Ha B_2 (M. Rusu, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 194—195, 209, nr. 10 şi 14), K. Horedt optează pentru încadrarea depozitului de la Sîngiorgiu de Pădure în etapa Ha B_3 (Dacia, N.S., 8, 1964, p. 125, nota 32).

[45] Cf. M. Rusu, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 198, unde se discută înlocuirea treptată, în perioada Ha B_3, a unor unelte din bronz (vîrfuri de lance, celturi) cu piese similare din fier.

[46] I. Berciu şi A. Popa, *op. cit.*, p. 76.

[47] M. Rusu, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 199, 202—203; I. Berciu, şi A. Popa., *op. cit.*, p. 79, 89; I. Mitrofan, *op. cit.*, p. 433, 437.

[48] A. Vulpe, Dacia, N.S., 9, 1965, p. 118, 122—124.

mai largă, respectiv o datare mai timpurie (cel puțin Ha B_3/C) și pentru obiectele de fier, descoperite în așezarea de la Teleac, chiar dacă nu s-a precizat cărui nivel de locuire aparțin ele.

În cuprinsul necropolei hallstattiene de la Stoicani s-au stabilit inițial două faze, datate în secolul al VII-lea și, respectiv, al VI-lea î.e.n. Obiectele de fier provin din morminte atribuite primei faze (M 1, 17, 26, 30, 47, 55) sau din altele, de fază neprecizată (M 18, 50)[49]. Recent, cu ocazia reexaminării problemei elementelor illirice, descoperite în estul României, și în urma reluării săpăturilor de la Stoicani, s-a ajuns la concluzia că necropola hallstattiană de la Stoicani se datează probabil în secolul al VIII-lea î.e.n., într-o perioadă care corespunde fazei Babadag III și începuturilor culturii Basarabi[50]. Astfel, obiectele provenite din necropola de la Stoicani pot fi încadrate în etapa Ha B_3 sau, mai larg, ca și descoperirile de la Teleac, în perioada Ha B_3/C.

III. TIPURILE OBIECTELOR DE FIER

Trei tipuri (celturi, cuțite, brățări), la care se adaugă pumnalul și acul de bronz cu miezul din fier, apar încă din perioada Hallstatt A. În a doua jumătate a aceleiași perioade, sau la începutul fazei Hallstatt B, apare și sabia de fier. Celelalte tipuri de obiecte de fier, cunoscute în momentul de față din Hallstattul timpuriu al României (topoare plate cu aripioare, topoare bipene, seceri, dălți, fibule, verigi și bare), apar în cursul perioadei Hallstatt B.

A. Unelte și arme

1. *Celturi.* Apariția exemplarului de la Lăpuș într-un complex atît de timpuriu rămîne, deocamdată, un fenomen izolat. Se poate constata totuși că celtul de la Lăpuș diferă substanțial de piesele mai tîrzii, cum ar fi cele de la Turnișor[51] și Vinț[52], amîndouă cu plisc, cu tăișul lățit și de dimensiuni mai mari. Fragmentul de la Teleac se apropie de aceste celturi mai tîrzii, care prezintă strînse legături cu piesele similare din zona NV balcanică — SE alpină[53].

Între momentul apariției celtului de fier de la Lăpuș (Ha A_1) și perioada celor de la Teleac (Ha B_3/C), Cipău, Turnișor și Vinț (Ha C) lipsesc, deocamdată, alte piese. Trebuie însă remarcat faptul că această unealtă de fier nu este frecventă nici în perioada Ha C. Raritatea celtului de fier în perioada Ha A—B ar putea fi în legătură cu preferința pentru

---

[49] M. Petrescu-Dîmbovița, Materiale, 1, 1953, p. 198.

[50] M. Petrescu-Dîmbovița și M. Dinu, SCIVA, 25, 1974, 1, p. 91 și nota 14 (bibliografie). Ideea de a data mai timpuriu necropola de la Stoicani a fost exprimată și de A. Vulpe. Cf. Dacia, N.S., 9, 1965, p. 119; MemAntiq, 2, 1970 (1973), p. 163, nota 176.

[51] M. Roska, *Repertorium*, p. 130, nr. 209, fig. 154; K. Horedt, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 125, 129 (l = 14 cm).

[52] A. Popa, și I. Berciu, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 93, fig. 1/5 (î = 12,2 cm). A se vedea și p. 98 (analogii, bibliografie).

[53] K. Horedt, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 129. Cf. și A. Vulpe, *Ferigile*, p. 64.

Tabelul nr. 1

Nr. crt.	Nr. din catalog	Locul descoperirii	Perioada: Hallstatt A 1	A 2	B 1	B 2	B 3	C	Caracterul descoperirilor: Așezare	Necropolă	Depozit	Descoperire izolată sau întîmplătoare	Tipurile și numărul obiectelor de fier: Unelte și arme: Celturi	Cuțite	Pumnale	Săbii	Topoare plate cu aripioare	Topoare bipene	Topoare-ciocan	Dălți	Seceri	Obiecte de podoabă: Brățări	Fibule	Verigi	Ace	Neprecizat	Bare	Zgură de fier	Obiecte nedeterminate	Total obiecte de fier
1	11	Lăpuș	X							X			1																	1
2	13	Rozavlea	X								X			1																1
3	5	Bobda	X							X												1			1	X				1 + ?
4	3	Banat	X	X								X																		1
5	18	Tirol	X	X								X			1															1
6	15	Susani	X	X	(?)							X																X		
7	2	Banat		X	X							X				1														1
8	1	Babadag			X	X	X		X												1						1	X	X	2 + ?
9	6	Cernatu			X	X	X		X					1			1	1		1							12	X		16
10	8	Grănicești			X	X	X		X					1																1
11	10	Insula Banului			X	X	X		X					1			1													2
12	12	Porumbenii Mari			X	X	X		X					1																1
13	19	Trușești			X	X	X		X					1																1
14	20	Tușnad			X	X	X		X					1																1
15	9	Hida				X					X			1																1
16	4	Bîrlad				X	X				X						2													2
17	7	Galița				X	X		X																			X		
18	16	Șomartin					X				X							1 ?	1 ?											1
19	14	Stoicani					X	X		X				4									3	1					5	13
20	17	Teleac					X	X	X			X	1	2			1	1												5
												TOTAL	2	14	1	1	5	2/3	1 ?	1	1	1	3	1	1	?	13		5	52 + ?

celturile de bronz [54]. Această preferință s-ar putea datora și unor dificultăți tehnice în făurirea celturilor din fier. Exemplarul de la Lăpuș constituie, probabil, una din cele mai timpurii încercări de a realiza în fier această unealtă — produs caracteristic al metalurgiei bronzului. Spre sfîrșitul Hallstattului B celturile de bronz se miniaturizează și se crede chiar că acestea nu au mai avut o utilizare practică, fiind mai mult unelte simbolice, iar în etapa următoare, Ha C, vor dispare treptat [55]. În felul acesta, raritatea celtului de fier la sfîrșitul Hallstattului timpuriu și în Hallstattul mijlociu ar putea fi în legătură și cu decăderea, în general, a celtului și cu înlocuirea lui cu alte tipuri de unelte și arme din fier, mai eficace (topoare plate cu aripioare, topoare cu două tăișuri).

2. *Cuțitele* constituie unealta de fier cea mai frecventă a perioadei Ha A — Ha B_3/C, cunoscîndu-se, pînă acum, 13 exemplare de diferite tipuri. La cuțitul de la Rozavlea, singurul exemplar cunoscut din perioada Ha A, se remarcă aplicarea unui mic buton de bronz la capătul mînerului. În perioada Ha B cuțitele devin probabil unelte obișnuite, căci nu numai că numărul lor se înmulțește considerabil, dar ele sînt repartizate într-o măsură aproximativ egală în toate regiunile țării, fiind descoperite în special în așezări.

Cuțitele prezintă o mare varietate, neexistînd două piese identice. Tăișul și muchia sînt în general drepte sau ușor curbate spre vîrf, iar lama are secțiunea triunghiulară (Grănicești, Tușnad, Trușești). O particularitate a cuțitului de la Grănicești este aceea că axul limbii mînerului este puțin oblic față de axul lamei. Un fragment de lamă, descoperit la Stoicani, are muchia ușor arcuită, iar tăișul probabil drept. Cuțitul curb, cu tăișul pe partea convexă a lamei de secțiune triunghiulară, descoperit la Cernatu, prezintă o formă evoluată, care aparține probabil unei etape mai înaintate a Hallstattului timpuriu [56]. Unui tip evoluat îi aparține și cuțitașul de la Teleac, cu lama ușor curbată, de secțiune triunghiulară și avînd muchia convexă și tăișul concav. Aceleași caracteristici prezintă și cuțitul de luptă, care prezintă strînse legături cu cuțitele și săbiile scurte, cunoscute în special în lumea illirică.

Cuțitul de la Hida, avînd lama din fier, iar mînerul cu antene din bronz, face parte din seria cuțitelor și săbiilor cu antene, de influență sud-vestică, ce apar în Transilvania în cursul perioadei Ha B_2 [57].

3. *Pumnalele* sînt reprezentate doar prin exemplarul de bronz cu peduncul, avînd miezul din fier, descoperit la Tirol.

4. *Sabia* din Banat imită tipul spadelor de bronz cu limbă la mîner și cu lama în formă de frunză, care capătă o importanță din ce în ce mai mare începînd cu perioada Ha A_1 [58]. Pe lîngă spadele perioadei sub-

---

[54] Chiar dacă adăugăm la cele 5 celturi menționate mai sus și exemplarele semnalate de la Jadani, Meșcreac și Șpălnaca (cf. nota 2), numărul celturilor de fier din Hallstattul timpuriu și mijlociu rămîne incomparabil mai mic față de celturile de bronz, din care, numai din depozitele din Ha A_1 din Transilvania, se cunosc peste 1 200 de exemplare (M. Rusu, *op. cit.*, nota 6, p. 23).

[55] M. Rusu, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 195, 198, 202.

[56] Z. Székely, Dacia, N.S., 10, 1966, p. 215.

[57] M. Rusu, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 194—195; M. Petrescu-Dîmbovița, *Actes du VIIIe Congrès Int. Préhist. et Protohist.*, 7, p. 181. Pentru unele probleme de cronologie privind săbiile cu antenă, a se vedea și nota 32.

[58] A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 118.

miceniene şi protogeometrice din Grecia (Atena — Karameikos, Agora) sau de acelea din prima epocă a fierului din Italia (Torre Galli, secolul al X-lea î.e.n.) şi din nord-vestul Balcanilor (Škocjan = St. Kanzian; S. Canziano, Ha B_1)[59], exemplarul din Banat poate fi considerat una dintre cele mai timpurii săbii de fier din Europa.

Sabia de fier din Banat este singurul exemplar cunoscut din perioada Hallstattului timpuriu de pe teritoriul României. De fapt, această armă lipseşte şi în Hallstattul mijlociu, cu excepţia sud-vestului Olteniei, unde apare un tip de sabie scurtă, de influenţă, sau chiar de provenienţă illirică[60]. Este interesant de adăugat constatarea potrivit căreia etapa Ha B_1 este ultima perioadă în care, în regiunile noastre, spada de bronz mai joacă un rol important ca armă, deoarece Hallstattului B_2 i se pot atribui doar un număr restrîns de spade[61]. În stadiul actual al cercetărilor se poate afirma, prin urmare, că observaţia de mai sus este valabilă nu numai pentru sabia de bronz ci şi pentru sabia în general ca armă, fenomenul fiind probabil în legătură cu schimbările intervenite în tehnica de luptă a vremii. Sabia va fi reintrodusă pe o scară mai mare în epoca La Tène, de către celţi.

5. *Topoarele plate cu aripioare* apar pe teritoriul României în perioada Ha B, persistînd pînă în Hallstattul tîrziu. Frecvenţa lor (cinci exemplare), precum şi faptul că ele apar dispersate în toate provinciile ţării, ne poate indica faptul că toporul plat cu aripioare era o unealtă (armă) destul de răspîndită încă în perioada Ha B. Dimensiunile topoarelor variază, proporţiile rămînînd însă, aproximativ, aceleaşi. Toate exemplarele sînt zvelte, cu aripioarele plasate în partea superioară a topoarelor, aproximativ în locul care corespunde cu 2/3 din lungimea lamei. Toporul de la Cernatu are tăişul îngust şi drept, în timp ce exemplarele de la Bîrlad, Insula Banului şi, probabil, Teleac au tăişul uşor lăţit şi arcuit. Primul tip (Cernatu) este considerat ca fiind mai vechi, în timp ce celelalte reprezintă un tip mai evoluat, transmis şi Hallstattului mijlociu[62].

6. *Toporul bipen*, frecvent în Hallstattul mijlociu şi tîrziu, este răspîndit mai ales în spaţiul balcano-danubian, putînd fi considerat o armă traco-illirică[63]. Exemplarul descoperit la Cernatu dovedeşte că toporul bipen apare în regiunile noastre încă în a doua jumătate a Hallstattului timpuriu[64]. Toporul de la Cernatu, cu tăişul drept şi îngust, reprezintă o variantă mai timpurie, în comparaţie cu tipurile masive, mai evoluate, din perioada Ha B_3—C, avînd tăişul lăţit (Teleac) sau lăţit şi arcuit (Bîlvăneşti)[65].

(6 a) Unul din cele două fragmente, aparţinînd unui topor, provenite din depozitul de la Şomartin, prezintă, ca şi exemplarul de la Cernatu, un tăiş îngust şi drept. Cel de-al doilea fragment, cu secţiunea

---

[59] W. Kimmig, *op. cit.*, p. 241—244, 276 (nr. 17), fig. 12. Cf. şi St. Foltiny, AJA, 68, 1964, 3, p. 256.

[60] Vl. Dumitrescu, Dacia, N.S., 12, 1968, p. 201—204.

[61] A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 119.

[62] Cf. Z. Székely, Dacia, N.S., 10, 1966, p. 215—216, notele 26—29.

[63] Cf. A. Vulpe, SCIV, 13, 1962, 2, p. 310, nota 1.

[64] Acelaşi autor considera că aceste piese apar abia în Hallstattul mijlociu (*Ferigile*, p. 62—63, nota 125).

[65] Cf. Z. Székely, Dacia, N.S., 10, 1966, p. 216.

rotundă, pare a dovedi că piesele au aparţinut unui *topor-ciocan*[66]. În acest caz am avea cea mai timpurie atestare (Ha B_3) a acestui tip de unealtă-armă, considerată ca o creaţie a Hallstattului tîrziu, răspîndit mai ales în lumea traco-scitică [67].

7. *Dălţile* sînt reprezentate printr-o singură piesă, descoperită la Cernatu, care imită tipul dălţilor-celt, confecţionate din bronz [68]. Dalta de fier rămîne o unealtă rară şi în Hallstattul mijlociu, de pe teritoriul României cunoscîndu-se un singur exemplar, provenit din depozitul de la Vinţu de Jos [69].

8. *Seceri.* Dacă fragmentul descoperit în aşezarea de la Babadag este, într-adevăr, un rest dintr-o seceră, această piesă reprezintă, potrivit cunoştinţelor noastre, singura atestare a secerii de fier pe teritoriul României, în tot cursul primei epoci a fierului. Acest fenomen este cu atît mai interesant, cu cît şi secerile de bronz, frecvente, în special, în depozitele de la sfîrşitul epocii bronzului şi de la începutul Hallstattului, vor dispare odată cu sfîrşitul perioadei Ha B [70], iar secera de fier va deveni mai numeroasă abia la geto-dacii din sec. II î.e.n. [71].

B. **Obiecte de podoabă** apar, în special, în inventarul mormintelor. Un fragment de *brăţară*, de tip neprecizat, este semnalat în necropola de incineraţie de la Bobda. Necropola de înhumaţie de la Stoicani a furnizat trei fragmente de *fibule* de fier, variante ale tipului Glasinac, precum şi o *verigă* de mici dimensiuni. În sfîrşit, din Banat mai provine un *ac* de bronz cu capul discoidal şi avînd miezul din fier.

C. **Bare de fier** s-au descoperit doar în două aşezări, Babadag şi Cernatu. Se remarcă descoperirea a 12 asemenea piese în acelaşi bordei al aşezării de la Cernatu. Barele de fier, de diferite forme, răspîndite din epoca hallstattiană pînă în evul mediu timpuriu, sînt considerate (ca barele în general) drept material brut sau piese semifinite, destinate schimbului, putînd servi şi ca ,,mijloc de plată'', respectiv ,,măsură de valoare'' [72]. O asemenea interpretare este valabilă şi pentru descoperirile din România. După unele exemplare mai bine conservate, s-a putut constata că barele de la Cernatu aveau o formă alungită, cu capetele rotunjite. Se crede că unele bare, de formă uşor curbată, puteau servi drept cuţite [73] dar, probabil, numai după o finisare prealabilă. Starea fragmentară a majorităţii barelor ne împiedică să stabilim greutatea lor iniţială exactă. Se pare însă că greutatea barelor de la Cernatu varia între

---

[66] K. Horedt, Dacia, 11—12, 1945—1947 (1948), p. 9, p. 12, fig. 4/a-b. În această lucrare, K. Horedt consideră că cele două fragmente aparţin unui topor-ciocan, mai recent însă (Dacia, N.S., 8, 1964, p. 125) le-a atribuit unui topor bipen *sau* unui topor-ciocan.

[67] A. Vulpe, SCIV, 13, 1962, 2, p. 310, nota 1 ; idem, *Ferigile*, p. 63.

[68] Z. Székely, Dacia, N.S., 10, 1966, p. 215.

[69] A Popa şi I. Berciu, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 93, 97—98, fig. 1/4.

[70] M. Rusu, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 202.

[71] R. Tanţău, *Meşteşugurile la geto-daci*, Bucureşti, 1972, p. 9.

[72] Cf. Jan Filip, Enzyklopädisches Handbuch, 1, 1966, p. 90 (*Barren*), 323—324 (*Eisenbarren*), cu bibliografie. A se vedea şi Caesar, *Războiul gallic*, V, 12 : ,,Britannii folosesc drept monedă arama, bani de aur sau *bare de fier* de o anumită greutate''.

[73] Z. Székely, Dacia, N.S., 10, 1966, p. 216.

limite nu prea largi, exemplarele întregi cîntărind circa 50 g [74]. Acest fapt subliniază încă o dată posibilitatea de interpretare a barelor de fier ca mijloc de schimb şi măsură de valoare.

D. **Obiecte de fier nedeterminate** sînt menţionate din aşezarea de la Babadag, precum şi din necropola de la Stoicani.

IV. REDUCEREA ŞI PRELUCRAREA LOCALĂ A FIERULUI

Fragmentele de zgură de fier, descoperite la Susani, pot indica, eventual, cunoaşterea reducerii minereului de fier pe teritoriul României încă din perioada Ha A. Fiind vorba însă de o descoperire întîmplătoare, înainte de a formula vreo concluzie în acest sens, va trebui să se facă noi precizări, pe bază de săpături.

Există, în schimb, dovezi certe pentru reducerea şi prelucrarea locală a fierului în perioada Ha B. Zgura de fier şi bucăţile de var, precum şi suprafeţele arse, descoperite la Cernatu, pot fi considerate mărturii ale procesului de reducere a minereului de fier, în cadrul acestei aşezări. Tiparele din piatră menţionate din această aşezare, precum şi lingura de turnat, în măsura în care pot fi puse în legătură cu turnarea fierului — şi nu (sau nu numai) a bronzului —, indică prelucrarea pe loc a materialului brut, obţinut în vetrele sau cuptoarele de redus. Acelaşi lucru ne este indicat şi prin prezenţa unui număr impresionant de obiecte de fier finite (un cuţit curb, o daltă, un topor plat cu aripioare, un topor bipen) şi semifinite (12 bare) în bordeiul din şanţul 17 (din care provine şi lingura de turnat, menţionată mai sus). Acest bordei ar putea să reprezinte, deci, un atelier-turnătorie pentru prelucrarea fierului — aşa cum crede Z. Székely — sau, mai degrabă, un atelier pentru prelucrarea bronzului şi a fierului. În acest sens avem în vedere, pe de o parte, prezenţa unor obiecte de bronz chiar în bordeiul în discuţie, iar pe de altă parte, constatarea generală că, în cele mai multe cazuri, prelucrarea fierului a început în vechile ateliere-turnătorii de bronz. Sînt semnificative, în această privinţă, şi unele descoperiri de pe teritoriul României. Ne gîndim la piesele la care se observă combinarea celor două metale — bronzul şi fierul —, fie prin aplicarea bronzului peste un miez de fier (acul din Banat, pumnalul de la Tirol), fie prin confecţionarea unora din părţile componente ale pieselor, din fier, iar a altora, din bronz (cuţitele de la Rozavlea şi Hida). Nu este, probabil, întîmplător faptul că utilizarea combinată a celor două metale în confecţionarea unor unelte şi obiecte de podoabă se observă tocmai la piesele cele mai timpurii. Acest fenomen ilustrează modul în care metalurgia fierului, ca orice cucerire nouă, şi-a cîştigat teren numai treptat, „eliberîndu-se” încetul cu încetul de sub puternica influenţă a metalurgiei bronzului.

Cele mai vechi mărturii arheologice privind extracţia şi reducerea minereului de fier de pe teritoriul Dobrogei au fost discutate recent într-un studiu special, în care au fost valorificate şi rezultatele cercetărilor de

---

[74] *Ibidem*. A se vedea şi Z. Székely, *Aşezări...*, p. 26.

laborator, efectuate în vederea stabilirii originii substanţei minerale utilizate [75]. În două aşezări hallstattiene, Galiţa şi Babadag, s-au descoperit bulgări de zgură de fier, de dimensiuni variate, rezultată în urma procesului de reducere a minereului. La Galiţa au ieşit la iveală chiar fragmente de minereu precum şi resturi ale vetrei sau ale cuptorului, în care a avut loc reducerea. S-a putut stabili, de asemenea, că minereul redus la Babadag şi la Galiţa provine probabil din depozitele de la Iulia. Aceste vestigii la care se adaugă obiectele de fier finite şi semifinite, provenite din aşezarea de la Babadag (un rest de seceră, o bară, obiecte neprecizate), ne indică alte două centre importante de prelucrare a fierului din Hallstattul timpuriu.

În timp ce descoperirile de la Galiţa indică, deocamdată, doar extracţia şi reducerea minereului de fier, cele de la Cernatu şi Babadag dovedesc, după toate probabilităţile, şi prelucrarea în continuare a metalului obţinut. Remarcăm acest lucru deoarece există date potrivit cărora cele două procese s-au desfăşurat în locuri diferite : în apropierea locului extracţiei a avut loc reducerea minereului, iar metalul obţinut (şi de multe ori transformat în bare) fiind prelucrat în atelierele din împrejurimi [76]. Acceptînd că barele de fier de la Babadag şi Cernatu sînt produse locale, se pune problema în ce măsură acestea urmau a fi prelucrate şi finisate pe loc, respectiv, erau destinate schimbului. Prin cercetările viitoare de laborator asupra minereului utilizat, precum şi asupra pieselor de fier finite şi semifinite, se va putea stabili, poate, de la caz la caz, nu numai provenienţa substanţei minerale, dar şi răspîndirea produselor făurite în anumite ateliere.

V. CARACTERUL, REPARTIZAREA GEOGRAFICĂ ŞI APARTENENŢA CULTURALĂ A DESCOPERIRILOR

Primele obiecte de fier de pe teritoriul României, descoperite în condiţii sigure, provin din necropole (Bobda, Lăpuş), ori din depozite (Rozavlea). Faptul nu pare a fi întîmplător, ci ar putea fi pus în legătură cu raritatea şi, deci, cu valoarea încă mare, atribuită obiectelor de fier, în această perioadă [77]. Este demn de menţionat că în tumulul 1/1967 al necropolei de la Lăpuş nu s-au găsit oase calcinate, fiind vorba, după toate probabilităţile, de un cenotaf [78]. Depunerea ca ofrandă a celtului de fier tocmai în acest monument funerar ar putea fi explicată tocmai prin fenomenul mai sus amintit. Dacă aceste concluzii sînt juste, se poate presupune că şi unele descoperiri izolate, datate la începutul Hallstattului (pumnalul de la Tirol, acul şi sabia din Banat), provin ori din morminte, ori din depozite.

Dintre descoperirile perioadei Ha B numai trei sînt depozite, totalizînd patru piese (Hida, Bîrlad, Şomartin), marea majoritate a obiectelor

[75] Şt. Olteanu, *op. cit.*, p. 295—299.
[76] M. Szabó, ArchÉrt, 93, 1966, 1, p. 252, nota 15 (cu bibliografie).
[77] Fenomenul pare a fi general. Atît în Orientul Apropiat cît şi în Europa, primele obiecte de fier apar în morminte sau depozite. Cf. Kimmig, *op. cit.*, p. 239, 241—244, 274—281.
[78] I. Ordentlich şi C. Kacsó, Marmatia, 1, 1969, p. 14.

de fier provenind din aşezări (Babadag, Cernatu, Galiţa, Grăniceşti, Insula Banului, Porumbenii Mari, Truşeşti, Tuşnad, Teleac). Acest fenomen trebuie pus în legătură cu răspîndirea şi chiar generalizarea treptată a obiectelor de fier şi a metalurgiei fierului pe teritoriul României. Este semnificativ în această privinţă că într-un singur bordei al aşezării de la Cernatu s-au descoperit 16 obiecte de fier, iar din aşezarea de la Teleac şi din necropola de la Stoicani, de la sfîrşitul perioadei care ne interesează, provin cinci, respectiv 13 obiecte, de diferite tipuri.

Urmărind repartizarea geografică (fig. 1) şi contextul cultural-istoric al descoperirilor, se poate constata că toate obiectele de fier datate în perioada Ha A (inclusiv Ha A_2/B_1), provin din spaţiul intracarpatic. Aceste descoperiri se grupează în două zone distincte : Maramureşul şi Banatul. Descoperirile din prima zonă apar în bazinul Izei (Rozavlea) şi în depresiunea Lăpuşului (Lăpuş). În privinţa apartenenţei culturale, celtul de la Lăpuş provine dintr-un complex, nedefinit încă suficient, a cărui evoluţie este neîntreruptă din epoca tîrzie a bronzului (B.D.) şi pînă la începutul Hallstattului. Foarte probabil, depozitul de la Rozavlea nu numai că face parte din acelaşi orizont cronologic, dar corespunde complexului de la Lăpuş şi din punct de vedere al apartenenţei culturale.

În ce priveşte descoperirile din Banat, obiectele de podoabă semnalate în necropola de la Bobda provin dintr-un complex arheologic care îşi începe evoluţia în perioada B.D. sfîrşindu-se în Ha A. Nu este lipsit de importanţă, nici pentru celelalte descoperiri izolate sau întîmplătoare (pumnalul de la Tirol, acul şi sabia din Banat, zgura de fier de la Susani), că cercetările arheologice mai noi, precum şi revalorificarea unor descoperiri mai vechi, au demonstrat formarea culturii hallstattiene timpurii din Banat şi din regiunile vecine din Ungaria de sud-est şi Iugoslavia de nord-est pe baze locale, în special de tip Vatina, în urma unui proces de dezvoltare, care poate fi urmărit din perioada B.C. şi pînă în Ha A [79].

În perioada Ha B utilizarea fierului se va răspîndi pe tot teritoriul României. Din Transilvania cunoaştem şase descoperiri : Cernatu, Hida, Porumbenii Mari, Şomartin, Tuşnad, Teleac ; din Moldova patru : Bîrlad, Grăniceşti, Truşeşti, Stoicani ; din zona Porţilor de Fier una : Insula Banului, iar din Dobrogea două : Babadag şi Galiţa. Faptul că din Oltenia şi Muntenia nu cunoaştem deocamdată nici o descoperire de fier din această perioadă se datoreşte probabil unei lacune a cercetărilor : Hallstattul timpuriu în general este mai puţin cunoscut în această zonă.

Descoperirile de fier din Transilvania din perioada Ha B aparţin grupelor culturale cu ceramica canelată mai tîrzii, de tip Mediaş — Reci II — Cernatu — Porumbenii Mari [80]. Aşezarea de la Teleac prezintă multe trăsături comune cu grupele menţionate mai sus, pe lîngă acestea apar însă,

---

[79] K. Horedt, StComSibiu, 13, 1967, p. 147—149 ; St. Foltiny, Apulum, 6, 1967, p. 49—71 ; idem, Origini, 2, 1968, p. 333—356 ; B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit in Karpatenbecken*, vol, I, Bonn, 1968, p. 133—142 ; O. Radu, SCIV, 24, 1973, 3, p. 503—520 (cu bibliografie).

[80] Eug. Zaharia, Dacia, N.S., 9, 1965, p. 83—104 ; Eug. Zaharia şi S. Morintz, SCIV, 16, 1965, 3, p. 451—462 ; Z. Székely, *Aşezări...*, p. 14—16, 27—28, 34—35, 37—38 ; idem, Dacia, N.S., 10, 1966, p. 217 ; idem, *Actes du VIIe Congrès Int. Préhist. et Protohist., I*, p. 735—738 ; S. Morintz, *ibidem*, p. 729—732.

atît în ceramică cît şi în inventarul metalic, elemente noi, de origine sud-vestică, care ar putea fi în legătură cu unele influenţe illirice [81].

Aşezările de la Grăniceşti şi Truşeşti, ca şi altele din Moldova, aparţin unui aspect cultural strîns înrudit cu grupele mai evoluate cu ceramică canelată din Transilvania [82]. Depozitul de la Bîrlad ar putea fi în legătură cu o etapă tîrzie a aceluiaşi aspect cultural, dar, avînd în vedere situarea lui în zona podişului central moldovenesc, nu este exclus ca această descoperire să fi aparţinut purtătorilor grupului cu ceramica imprimată de tip Stoicani — Bradu — Cozia.

Descoperirile de la Insula Banului, Galiţa şi Babadag aparţin marelui complex balcano-dunărean Insula Banului — Babadag — Pşenicevo — Raskopaniţa, de care este legat şi grupul cultural cu ceramica imprimată din Moldova. În sfîrşit, necropola hallstattiană de la Stoicani este atribuită unui grup local tracic, care urmează după aspectul cu ceramica imprimată, menţionat mai sus, şi în care se manifestă unele influenţe culturale din lumea illirică [83].

În concluzie, pe teritoriul României, fierul începe să fie utilizat — poate chiar şi obţinut prin reducere — în cadrul comunităţilor timpurii cu ceramica canelată din Banat şi Maramureş, care au trecut de la epoca bronzului la Hallstattul timpuriu în urma unei evoluţii locale, neîntrerupte. În etapa următoare, Ha B, atît utilizarea şi prelucrarea fierului, cît şi obţinerea acestui metal prin reducere sînt atestate în aria de răspîndire din România a ambelor mari complexe culturale din spaţiul carpato-danubiano-balcanic, caracterizate prin ceramica lor canelată, respectiv, imprimată. În stadiul actual al cercetărilor se poate constata, prin urmare, că difuzarea metalurgiei fierului este în strînsă legătură cu însăşi geneza şi propagarea civilizaţiei de tip hallstattian timpuriu din spaţiul carpato-danubian.

VI. ORIGINEA ŞI CĂILE DE PĂTRUNDERE A METALURGIEI FIERULUI

Pe teritoriul României au fost discutate în repetate rînduri în literatura de specialitate din ultimii cincisprezece ani din ţara noastră —fapt care ne scuteşte de a relua aici întreaga discuţie asupra acestei probleme [84].

În încercarea de a stabili originea şi căile de difuzare a metalurgiei fierului în România trebuie să ţinem seama de cronologia, repartizarea teritorială şi apartenenţa culturală a descoperirilor. Reamintim, în acest

[81] K. Horedt, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 125, 128—130; I. Berciu şi A. Popa, Apulum, 5, 1965, p. 71—92; I. Mitrofan, ActaMN, 4, 1967, p. 431—438.

[82] A se vedea A. László, *Hallstattul timpuriu pe teritoriul Moldovei*, raport prezentat la Colocviul privind problemele epocii bronzului şi începutului epocii fierului în România, Bucureşti, 3—5 dec. 1973.

[83] Cf. nota 17, 49, 50. Pentru grupul Stoicani—Bradu — Cozia, a se vedea A. László, ArhMold, 7, 1972, p. 207—224.

[84] Cf. M. Petrescu-Dîmboviţa, Analele ştiinţifice ale Universităţii ,,Al. I. Cuza'' Iaşi, S.N., 6, 1960, 2, Supliment, p. 195; D. Berciu, în *Istoria României*, I, 1960, p. 139—143; idem, SCIV, 14, 1963, 2, p. 395—402; idem, ArchRozhl, 14, 1964, p. 264 şi urm; idem, *Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre*, Bucureşti, 1966, p. 225—226; K. Horedt, Dacia, N,S., 8, 1964, p. 119—132; Z. Székely, *Aşezări...*, p. 28; idem, Dacia, N.S., 10, 1966, p. 219; idem, în *Actes du VIIe Congrès Int. Préhist. et Protohist.*, I, p. 738; S. Morintz, în *Actes du VIIe Congrès Int. Préhist. et Protohist.*, I, p. 732; Şt. Olteanu, *op. cit.*, p. 298.

sens, că cele mai vechi descoperiri de fier, datate în Ha A, provin din complexele timpurii cu ceramică canelată din vestul României, aparținînd bazinului Dunării de mijloc, zonă intermediară, atît din punct de vedere geografic, cît și cultural-istoric, între lumea est-mediteraneană-egeano-balcanică și cea central-europeană. Această ,,orientare'' a primelor descoperiri de fier de pe teritoriul României este, chiar și în sine, un indiciu privind direcțiile de pătrundere a cunoștințelor legate de noul metal.

Nu este lipsit de importanță, în această privință, faptul că în ultimele trei decenii a cîștigat din ce în ce mai mult teren ipoteza unui puternic centru de metalurgie a fierului din NV Peninsulei Balcanice, care cel mai tîrziu în secolul al XI-lea î.e.n. era independent de centrul microasiatic. Dacă Merhart, precum și Witter, Sprockhoff și Rieth i-au atribuit acestui centru un rol însemnat mai ales în propagarea fierului spre Italia și Europa Centrală, W. Kimmig consideră că și descoperirile de fier din Grecia și Egee pot fi puse în legătură cu acest centru metalurgic din zona nord-balcanică [85].

În stadiul actual al cercetărilor, ipoteza centrului metalurgic NV balcanic ni se pare cea mai plauzibilă și pentru difuzarea primelor obiecte de fier și, poate, chiar și a primelor cunoștințe privind obținerea și prelucrarea noului metal, spre vestul României (Banat, Maramureș). Aceasta cu atît mai mult, cu cît această parte a țării este în general strîns atașată, în această epocă, din punct de vedere cultural, de spațiul central-european și cel sud-est alpin — nord-vest balcanic, fenomen reflectat foarte palpabil în inventarul ceramic și în tipurile de obiecte de bronz ale vremii [66].

În favoarea acestei ipoteze pledează și faptul că, deocamdată, nu dispunem de date, pe baza cărora s-ar putea admite difuzarea fierului, la o dată atît de timpurie, dinspre teritoriul actual al Bulgariei sau dinspre regiunile nord-pontice.

Descoperirile privind metalurgia fierului de pe teritoriul României din etapa următoare (Ha B, inclusiv Ha B_3/C) pot fi puse pe seama acelorași legături cu zona sud-est alpină — nord-vest balcanică [87], trebuie însă să avem în vedere deja și continuarea și răspîndirea moștenirii locale din perioada precedentă. Poziția geografică a grupului Insula Banului poate sugera și unele legături cu zonele centrale ale Peninsulei Balcanice, iar difuzarea cunoștințelor de reducere și prelucrare a fierului în Dobrogea, în aria culturii Babadag, a avut loc probabil prin estul peninsulei, de-a lungul țărmului vestic al Mării Negre [88]. Trebuie mărturisit că pentru această ipoteză lipsesc încă verigile de legătură de pe teritoriul Bulgariei, cele mai vechi descoperiri de fier fiind datate aici în secolele VIII-VII

---

[85] W. Kimmig, *op. cit.*, p. 241—244 (cu discuții, bibliografie).

[86] K. Horedt, *Așezarea fortificată din perioada tîrzie a epocii bronzului de la Sighetul Marmației*, Baia Mare, 1966, 23 p.; idem, StComSibiu, 13, 1967, p. 137—153; St. Foltiny, Apulum, 6, 1967, p. 49—71; idem, Origini, 2, 1968, p. 333—356; O. Trogmayer, ActaArch Hung, 15, 1963, p. 85—122; T. Kemenczei, ÉvkMiskolc, 10, 1971, p. 31—86; M. Rusu, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 184—210; M. Petrescu-Dîmbovița, în *Actes du VIIIe Congrès Int. Préhist. et Protohist.*, I, p. 180—192.

[87] A se vedea, în același sens, K. Horedt, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 127—132.

[88] Șt. Olteanu, *op. cit.*, p. 298.

î.e.n. [89]. Avînd în vedere însă aria de răspîndire a culturii Babadag, care cuprinde şi o zonă de la sud de Balcani, precum şi legăturile acestei culturi cu Asia Mică, există suficiente temeiuri pentru ipoteza pătrunderii în Dobrogea a cunoştinţelor legate de metalurgia fierului dinspre bazinul egeean, prin estul Peninsulei Balcanice.

În ce priveşte existenţa unei căi cimmeriene sau ponto-caucaziene în difuzarea metalurgiei fierului, dovezile sigure sînt încă prea puţine. Prezenţa unor influenţe culturale sau, poate, a unor grupuri etnice răsăritene este indicată pe teritoriul României abia începînd cu perioada Ha B_3, mai ales prin identificarea unor piese de harnaşament de tip răsăritean în grupul de depozite de bronzuri Şomartin-Vetiş [90] (sau Şomartin-Ugra [91]) din Transilvania. La acestea se adaugă, în perioada următoare (Ha C), grupul de descoperiri Cipău — Aiud de pe Mureş, caracterizat prin piese de harnaşament din fier, de origine răsăriteană [92]. În sfîrşit, am mai putea avea în vedere unele influenţe răsăritene, presupuse de A. Vulpe, în constituirea culturii Basarabi [93]. Prin urmare, chiar dacă admitem un anumit rol căii cimmeriene în difuzarea metalurgiei fierului, nu trebuie trecut cu vederea faptul că aceste influenţe se manifestă într-o perioadă în care pe tot teritoriul ţării fierul era deja destul de larg răspîndit, trecîndu-se chiar la prelucrarea fierului obţinut printr-o reducere locală a minereului [94].

Nu este lipsit de interes nici faptul că în estul Ungariei s-a identificat recent, în cadrul a peste 15 descoperiri (necropole sau morminte izolate), un nou grup cultural, de origine certă răsăriteană, aparţinînd aceluiaşi orizont „prescitic", cunoscut în trecut aproape exclusiv prin depozitele de bronz [95]. Acest grup de călăreţi nomazi, crescători de vite mari, apare în Ungaria răsăriteană, după părerea unor specialişti, încă în cursul fazei Ha B_2 [96], deci aproximativ cu un secol mai devreme, ca atestare în România a primelor elemente de origine estică, menţionate mai sus. Se poate formula, în felul acesta, ipoteza că presupusele influenţe răsăritene s-au introdus, cel puţin pe teritoriul Transilvaniei, pe o cale indirectă, dinspre Cîmpia Maghiară.

În sfîrşit, s-a susţinut în repetate rînduri pătrunderea pe calea cimmeriană sau ponto-caucaziană a toporului plat cu aripioare spre aria

---

[89] P. Detev, Archeologija, Sofia, 8, 1966, 3, p. 51—56 ; fig. 1—2 (Omarčevo ; M. Čičikova, *ibidem*, 10, 1968, 4, p. 22 (Tarevbrod) ; W. Kimmig, *op. cit.*, p. 275, mai menţionează o sabie de fier cu limba la mîner, descoperită la Alexandrovo şi datată în Ha B.

[90] M. Rusu, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 195, 198—199.

[91] M. Petrescu-Dîmboviţa, în *Actes du VIIIe Congrès Int. Préhist. et Protohist.*, I, p. 181.

[92] K. Horedt, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 120, 123, 130. cu bibliografie.

[93] A. Vulpe, Dacia, N.S., 9, 1965, p. 127—131.

[94] A se vedea şi K. Horedt, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 127—132, nota 120 ; Z. Székely, *Aşezări* . . . , p. 28 ; idem, Dacia, N.S., 10, 1966, p. 219.

[95] E. Patek, ÉvkSzeged, 1966—1967, 2, p. 101—107 ; idem, MittArchInst, Budapesta, 1, 1970, p. 118—120 ; T. Kemenczei, ÉvkMiskolc, 6, 1966, p. 71—72 ; *ibidem*, 10, 1971, p. 55—59 ; N. Kalicz, în *Heves megye műemlékei*, . . . , 1, Budapesta, 1969, p. 32—34 ; P. Patay, Acta ArchHung, 21, 1969, p. 210.

[96] I. Bóna, ÉvkMiskolc, 3, 1963, p. 28 şi T. Kemenczei, *op. cit.* ; P. Patay, *op. cit.*, în nota precedentă.

carpato-dunăreană și mai departe spre Europa Centrală [97]. Această ipoteză s-a sprijinit pe următoarele „jaloane": 1. prezența toporului plat cu aripioare din bronz în lumea hittită în secolele XIV—XIII î.e.n.; 2. toporul de același tip (din bronz !) de la Berezovka (Caucazul de nord); 3. exemplarul din fier de la Subbotov (Niprul mijlociu) și 4. cele două topoare de la Bîrlad [98]. În legătură cu această problemă se pot face următoarele precizări: 1. Într-adevăr, încă în 1916 Schachermeyr și apoi Holste au considerat că toporul plat cu aripioare european își are prototipuri microasiatice [99]. Mai nou însă, Bittel a atras atenția că în evoluția toporului plat cu aripioare trebuie deosebit un tip mai vechi, hittit, răspîndit în Asia Mică, pe la mijlocul mileniului al II-lea î.e.n., și un tip mai recent, european, care va reapare în Asia Mică în cursul secolelor IX—VIII î.e.n. [100]. 2. Toporul (din bronz), descoperit într-un mormînt de la Berezovka a fost datat în secolul al VII-lea î.e.n. [101]. 3. Toporul de la Subbotov provine din nivelul superior al unei „horodiști" de tip Cernoles, datată în secolele VIII—VII î.e.n. [102]. 4. Reamintim că poziția cronologică a topoarelor de la Bîrlad a fost fixată în perioada Ha B_2 sau Ha B_2—B_3 (secolele IX—VIII î.e.n.). Prin urmare, criteriul cronologic sugerează o filieră tocmai inversă față de cea propusă inițial. Descoperirea mai recentă a unor topoare cu aripioare la Cernatu și la Insula Banului, în medii arheologice aparținînd Hallstattului B, la care se adaugă și exemplarul de la Teleac, de la sfîrșitul aceleiași perioade, întărește și mai mult ipoteza acestei filiere „inverse", adică de la vest spre est, dinspre spațiul carpato-dunărean, cel puțin pînă în bazinul niprovian. Prezența toporului plat cu aripioare din fier într-un complex arheologic al culturii Cernoles ar putea fi explicată prin legăturile tot mai evidente între această cultură și complexul Insula Banului — Babadag. Dacă ipoteza noastră este justă, atunci, la influențele suferite de cultura Cernoles din partea complexului Insula Banului — Babadag, documentate în materialul ceramic [103], se adaugă și unele impulsuri în domeniul difuzării metalurgiei fierului.

În concluzie, cercetările arheologice din ultimul deceniu au dovedit că fierul începe să fie utilizat pe teritoriul României încă de la începutul perioadei Ha A. S-a dovedit, de asemenea, că cel mai tîrziu în etapa următoare, Ha B, s-a trecut la extragerea și reducerea locală a minereului de fier și la prelucrarea locală a materiei prime obținute.

Noile descoperiri cu privire la începuturile metalurgiei fierului de pe teritoriul României constituie un argument în plus, pe lîngă consi-

---

[97] D. Berciu, în *Istoria României*, I, 1960, p. 140; idem, SCIV, 14, 1963, 2, p. 399—401; idem, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 226. A se vedea și M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, în nota 84.

[98] D. Berciu, SCIV, 14, 1963, 2, p. 399.

[99] Cf. W. Kimmig, *op. cit.*, p. 246—247.

[100] *Ibidem*, p. 247, nota 105 cu bibliografie.

[101] A. A. Iessen, MIA, 23, 1951, p. 107, fig. 43. Cf. și M. Petrescu-Dîmbovița, Dacia, N.S., 2, 1958, p. 66.

[102] A. I. Terenožkin, *Predskifskij period na dneprovskom parvoberežе*, Kiev, 1961, p. 118, 148, 182 și urm., cu bibliografia mai veche.

[103] S. Morintz, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 117; idem, Peuce, 2, 1971, p. 23; A. Vulpe, Dacia, N.S., 9, 1965, p. 130; S. Morintz și P. Roman, SCIV, 20, 1969, 3, p. 420.

derentele istorice generale, în favoarea concepţiei potrivit căreia prima epocă a fierului începe, în spaţiul carpato-dunărean, încă din perioada Hallstatt A.

DIE ANFÄNGE DER EISENMETALLURGIE IN RUMÄNIEN

ZUSAMMENFASSUNG

In der vorliegenden Arbeit werden die Eisenfunde aus Rumänien der Hallstattzeit A—B zusammengefaßt und besprochen, die zum größten Teil während des letzten Jahrzehntes zum Vorschein gekommen sind.

Der Katalog enthält folgende Funde: 1. *Babadag*, Bezirk Tulcea. Befestigte Siedlung. 1 Sichelfragment, 1 Eisenbarren, Stücke von Eisenschlacke und andere Reste von stark oxydierten Gegenständen. Hallstatt B. 2. *Banat.* Einzelfund. Griffzungenschwert. Ha A_2—B_1. 3. *Banat.* Einzelfund. Scheibenkopfnadel aus Bronze mit eisernem Kern. Ha A. 4. *Bîrlad*, Bez. Vaslui. Verwahrfund. 2 flache Ärmchenbeile. Ha B_2—B_3. 5. *Bobda*, Gemeinde Cenei, Bez. Timiş. Flacher Urnenfriedhof. Bruchstück eines Armbandes. Ha A_1. 6. *Cernatu*, Bez. Covasna. Befestigte Siedlung. 1 eisernes Krummesser, 1 Eisenmeißel, 1 flaches Ärmchenbeil, 1 doppelschneidige Axt, 12 Barren, Fragmente von Eisenschlacke. Ha B. 7. *Galiţa*, Gem. Ostrov, Bez. Constanţa. Siedlung. Eisenschlacke und Reste aus dem Ofen oder Feuerplatz für die Herstellung des Eisens. Ha B. 8. *Grăniceşti*, Bez. Suceava. Siedlung. Eisenmesser. Ha B. 9. *Hida*, Bez. Sălaj. Verwahrfund. Messer mit Eisenklinge und Bronzegriff mit Antennen. Ha B_2. 10. *Insula Banului*, Bez. Mehedinţi. Siedlung. Messer und flaches Ärmchenbcil. Ha B. 11. *Lăpuş*. Bez. Maramureş. Hügelbrandgräberfeld. Eisernes Tüllenbeil. Ha A_1. 12. *Porumbenii Mari*, Gem. Mugeni, Bez. Harghita. Befestigte Siedlung. Bruchstück eines Eisenmessers. Ha B. 13. *Rozavlea*, Bez. Maramureş. Verwahrfund. Eiserne Griffzunge (wahrscheinlich von einem Messer), in einen kleinen Bronzeknopf auslaufend. Ha A_1. 14. *Stoicani*, Gem. Folteşti, Bez. Galaţi Flaches Gräberfeld mit Körperbestattung. 4 fragmentarische Messcr. 3 fragmentarische Fibeln, Varianten des Typs Glasinac, 1 kleiner Ring, 5 unidentifizierte Gegenstände. Ha B_3 (oder : Ha B_3/C). 15. *Susani.* Zufallfund. Bruchstücke von Eisenschlacke. Ha A (?) 16. *Şomartin*, Gem. Bruiu, Bez. Sibiu. Verwahrfund. 2 Bruchstücke ciner doppelschneidigen Axt oder einer Hammer-Axt. Ha B_3. 17. *Teleac*, Gem. Ciugud, Stadt Alba Iulia. Befestigte Sicdlung. 1 fragmentarisches Tüllenbeil, 1 flaches Ärmchenbeil, 1 Messer, 1 doppelschneidige Axt, 1 Kampfmesser. Ha B_3/C. 18. *Tirol*, Gem. Doclin, Bez. Caraş-Severin. Einzelfund. Bronzedolch mit eisernem Kern. Ha A. 19. *Truşeşti*, Bez. Botoşani. Siedlung Eisenmesser. Ha B. 20. *Tuşnad*, Bez. Harghita. Befestigte Siedlung. Eisenmesser. Ha B.

Das Eisen beginnt in Rumänien in der Periode Ha A von der Bevölkerung aus Banat (Bobda, Tirol, u.s.w.) und Maramureş (Lăpuş, Rozavlea) benützt zu werden, die von der Bronzezeit zu der älteren Hallstattzeit in Folge einer lokalen, ununterbrochenen Entwicklung, übergegangen sind. Es ist nicht ausgeschlossen, daß in diesem Raum auch zum ersten Mal die Kenntnisse über die Eisenherstellung aufgetreten sind (Susani).

In der folgenden Periode, Ha B, ist die Verwendung und Verarbeitung des Eisens sowie seine Herstellung für das gesamte Verbreitungsgebiet der zwei großen Kulturkomplexe des Karpaten-Donau-Balkan-Raumes in Rumänien, bezeugt, die durch ihre kannelierte, beziehungsweise, imprimierte Keramik gekennzeichnet sind.

Der Hauptweg in der Verbreitung der Eisenmetallurgie in Rumänien muß, nach dem heutigen Stand der Forschungen, der NW balkanische Weg angeschen werden. Zu diesem kommt wahrscheinlich, während der Periode Ha B, auch der Weg über das Zentrum und den Osten der Balkanhalbinsel hinzu. Der „kimmerische Weg" hatte anscheinend eine geringere Bedeutung als ihm von einigen Forschern zugeschprochen wurde. In der Verbreitung der flachen Ärmchenbeile kann man sogar ein Eindringen vom Karpaten-Donau-Raum bis hin zu dem Dneperbecken annehmen (Černoles Kultur).

Die neuen Funde bezüglich der Anfänge der Eisenmetallurgie in Rumänien stellen einen Beweis mehr, neben den allgemeinen historischen Überlegungen, für die Auffassung eines Beginns der Eisenzeit im Karpaten-Donau-Raum noch während der Periode Ha A dar.

ABBILDUNGEN VERZEICHNIS

Abb. 1. Verbreitung der Eisenfunde in Rumänien. 1. Hallstatt A; 2 Banat, Fundort unbekannt; 3 Hallstatt B.

Abb. 2. Typen der Eisengegenstände aus Rumänien. 1. Lăpuş; 2, 9—10, 16, 18 Teleac; 3 Tuşnad; 4, 15, 17, 19, 22—33 Cernatu; 5 Grăniceşti; 6 Truşeşti; 7 Hida; 8, 20—21 Stoicani; 11 Banat; 12, 14 Bîrlad; 13 Insula Banului.

MORMÎNTUL CELTIC DE LA FÎNTÎNELE-LIVADĂ

DE

I. H. CRIŞAN

Pe teritoriul satului Fîntînele, com. Matei, jud. Bistriţa-Năsăud se găseşte una dintre cele mai importante necropole celtice cunoscute pînă acum în Transilvania. Ea este situată în perimetrul localităţii, pe promontoriul numit „Dîmbul Popii" [1]. În cadrul de faţă nu vom stărui asupra acestei necropole, ci ne vom ocupa de un mormînt descoperit, întîmplător, în punctul de hotar numit de localnici „La livadă". El se găseşte, aproximativ, la 3—4 km spre sud de „Dîmbul Popii" şi, implicit, de satul Fîntînele, în apropierea localităţii Jimbor.

Descoperirea ne-a fost semnalată în luna august a anului 1970 de către locuitorul Szikszai Mihai din Fîntînele. Acesta ne-a adus o brăţară de bronz cu semi-ove găsită „La livadă". Deplasîndu-ne la locul descoperirii am putut stabili următoarele :

Pe panta destul de înclinată a dealului numit „Livadă", la est de saivanul pentru oi al C.A.P. Fîntînele, cu ocazia arăturilor din primăvara anului 1970, a fost deranjat un mormînt celtic de incineraţie, din inventarul căruia face parte brăţara cu semi-ove despre care am vorbit. Spre marea noastră surprindere am putut recupera şi restul inventarului funerar, fără a mai putea preciza însă cu destulă exactitate forma gropii mormîntului şi amplasarea diferitelor piese în cadrul lui, datorită faptului că toate au fost răvăşite de fierul plugului [2]. Inventarul mormîntului a rămas pe brazdă din primăvară pînă în toamnă. Un lucru rămîne neîndoielnic şi anume că mormîntul era aproape de suprafaţa actuală a terenului, adîncit fiind doar 10—20 cm, şi astfel el a putut fi deranjat şi scos de fierul plugului.

Împrejurările în care a fost descoperit mormîntul fac să nu avem deplină certitudine cu privire la integritatea inventarului său. Cu toate acestea, se poate presupune cu destul temei că s-au pierdut puţine piese, în cazul în care realmente unele piese n-au fost recuperate. Afirmaţia de mai sus îşi găseşte temei în numărul mare al obiectelor păstrate şi, mai cu seamă, în varietatea lor. Unele morminte contemporane, de femei, din necropola de pe „Dealul Popii" conţin, în general, aproximativ acelaşi inventar. Certitudinea că ne găsim în faţa unui mormînt de incineraţie ne-o oferă oasele umane calcinate descoperite împreună cu inventarul

---

[1] Pînă acum au fost dezvelite, pe calea săpăturilor sistematice, 82 morminte şi a fost depistat locul a încă cel puţin 20, distruse de lucrările agricole. În cadrul necropolei s-a putut urmări o perfectă stratigrafie orizontală. Deocamdată a fost cercetată doar, aproximativ, jumătate din suprafaţa necropolei şi s-a putut stabili că ea începe în a doua perioadă a Latène-ului timpuriu (Latène B_1) şi continuă pînă în Latène-ul mijlociu (Latène C), existînd o perfectă succesiune a mormintelor pe direcţia est—vest.

[2] La cercetarea mormîntului, din colectivul şantierului Fîntînele au participat Tudor Soroceanu şi Ştefan Dănilă. Ridicarea obiectelor a făcut-o Şt. Dănilă.

SCIVA, tomul 26, nr. 1, Bucureşti, 1975, p. 41—56

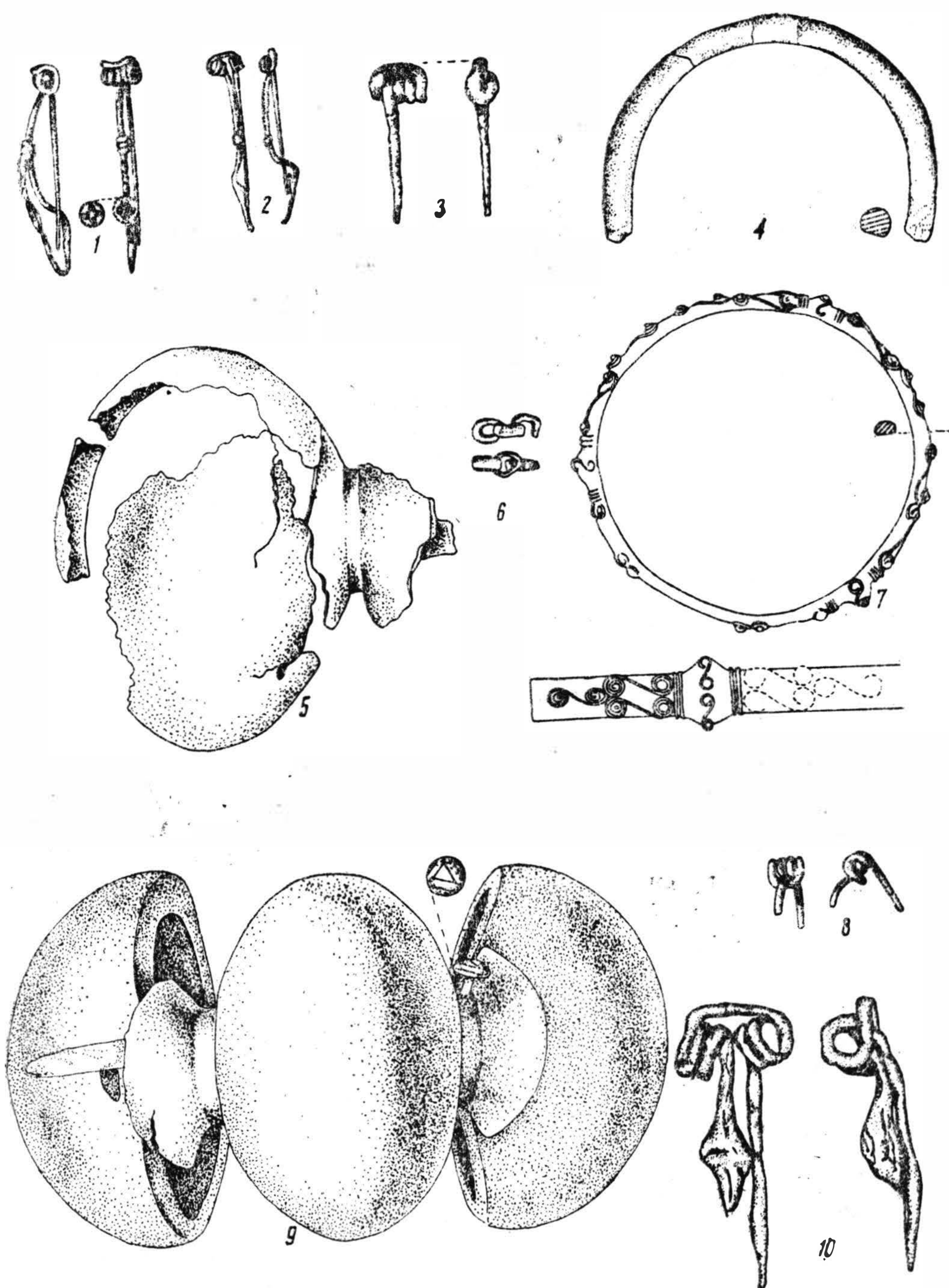

Fig. 1. Fîntînele-Livadă. Podoabe descoperite în mormîntul celtic.

funerar, precum şi faptul că unele podoabe au fost trecute prin foc. Atribuirea mormîntului de care ne ocupăm unei femei este determinată de caracterul inventarului funerar.

DESCRIEREA INVENTARULUI

Piesele recuperate din mormîntul pe care-l comentăm pot fi grupate în două mari categorii şi anume : podoabe şi ceramică. Podoabele deţin ponderea cea mai însemnată, lucrate fiind din bronz, fier, lignit-sapropelit ori sticlă. Este vorba de : cinci fibule (trei de bronz şi două de fier), cinci brăţări (trei de bronz, una de sticlă şi una de lignit-sapropelit), o frumoasă centură ornamentală de bronz, un fragment dintr-un lanţ mic de fier şi, în sfîrşit, nouă mărgele de sticlă. Iată acum descrierea fiecărei piese în parte, grupate pe cele două mari categorii.

A. Podoabe.

1. *Centura ornamentală* (fig. 2) este bogat decorată, constituind, fără îndoială, cea mai frumoasă şi reprezentativă piesă a întregului inventar funerar. Ea s-a păstrat bine şi a putut fi reconstituită, fiind singura piesă întreagă cunoscută pînă acum din Transilvania.

Centura ornamentală a fost lucrată, prin turnare, din bronz şi încrustată cu email colorat. Emailul nu s-a mai păstrat, dar însă sînt perfect vizibile alveolele ce l-au conţinut.

Starea bună de conservare a piesei arată că ea n-a fost trecută prin foc, ci depusă în mormînt împreună cu resturile adunate de la rugul funerar.

Centura sau lanţul ornamental, cum se mai numeşte uneori în literatura de specialitate, se compune din 13 segmente unite între ele prin verigi (inele) lucrate tot din bronz. Verigile de legătură sînt relativ masive, aplatizate, închise prin sudare, după ce au făcut legătura între segmentele centurii. Unele dintre verigile de legătură mai sînt şi astăzi deschise.

Fiecare segment (fig. 2/2) este alcătuit dintr-o parte centrală, de forma unui inel masiv bombat în exterior şi gol în interior. Suprafaţa inelului este împodobită cu cîte două grupe a patru mici granule în relief, fiecare dintre ele, la rîndul lor, fiind înconjurată cu un cerc uşor adîncit. Inelul central este mărginit, în ambele părţi, de cîte o bară cu extremităţile bombate şi perforate, pentru a lăsa să treacă veriga ce făcea legătura cu segmentul următor. Corpul părţilor laterale este ornamentat cu o nervură puternică în relief. Atît extremităţile, cît şi nervura mediană sînt şi ele împodobite cu aceleaşi granule în relief, înconjurate cu cercuri adîncite.

Trei dintre segmentele centurii sînt diferite. Este vorba de segmentele terminale şi de cel de-al patrulea. La cele trei segmente, despre care este vorba (fig. 2/1,), corpul inelului central este acoperit cu un disc ornamental de forma unei mari ţinte care este sudat prin intermediul unui nit. Suprafaţa discului este frumos decorată şi a fost încrustată cu email colorat, ale cărui locaşe sînt păstrate. Marginea discului este ornamentată cu crestături paralele ce dau impresia unui şnur. Celor trei segmente le mai sînt proprii cîte două urechiuşe perforate, aşezate în cruce faţă de barele laterale ale segmentelor.

Fig. 2. Fîntinele-Livadă. Centură ornamentală de bronz.

La cel de-al patrulea segment (fig. 2/4) urechiuşa interioară se prelungeşte într-un cap de animal stilizat. Acelaşi cap de animal îl are şi primul segment constituind partea lui terminală (fig. 2, 1). Acesta este de fapt cîrligul de închidere a centurii. Închizătorul este mai mare decît segmentele obişnuite, iar nervurile mediane de pe părţile laterale sînt şi ele mai mari şi de formă aproape patrulateră. Segmentul ultim (fig. 2/13),

care juca rol de pandantiv, are bara laterală terminală de forma unei plăcuțe semilunare. Suprafața acesteia este ornamentată cu linii adîncite, iar marginile acoperite cu crestături paralele. De plăcuță atîrnă, prin intermediul a două mici verigi de bronz, două brelocuri. Ele se termină printr-o mică sferă aplatizată, iar pe corp au o nervură foarte pronunțată.

Piesa anexă a centurii ornamentale (fig. 2) se compune din cinci verigi de bronz, mai mici decît cele care fac unirea segmentelor centurii. Ele au fost turnate sub formă de inele, fără să mai aibă deschidere. La acestea se adaugă două pandantive și un cîrlig, prin care anexa se prindea de centura propriu-zisă. Unirea diferitelor elemente ale părții anexe se făcea cu ajutorul unor fîșii de țesătură. Urmele acestora sînt încă vizibile pe una dintre verigi. Aceste resturi ne-au ajutat la reconstituirea în întregime a centurii ornamentale.

Cele două pandantive ale părții anexe sînt și ele de bronz și au forma unor bastonașe cu capul semisferic, prevăzute fiind cu cîte o urechiușă destul de mare pentru a lăsa să treacă fîșia de țesătură prin intermediul căreia erau fixate de inelele piesei anexe.

Cîrligul de asamblare, închizătorul (fig. 2/16), se termină într-un cap de animal stilizat, iar la bază are trei proeminențe ornamentate, fiecare cu cîte două linii paralele adîncite, ce le urmează contururile. Alte trei linii paralele adîncite sînt situate deasupra proeminențelor.

Animalul reprezentat este greu de determinat. Faptul că are botul lung și crestat, la care se adaugă urechile de mari dimensiuni, ar pleda pentru un cap de cal, fără să excludem alte interpretări.

La capătul acestei sumare descrieri trebuie adăugat că întreaga centură a fost lucrată cu multă acuratețe, bogat decorată, dovedind iscusința deosebită a meșterului care a confecționat-o. O frumoasă patină verde, ce o acoperă, îi conferă un plus de frumusețe. Așa cum am mai spus, centura n-a fost trecută prin foc. Cazul este frecvent întîlnit în necropola de pe „Dealul Popii", unde, în unele morminte, s-a constatat că doar o parte a podoabelor au însoțit defunctul pe rugul funerar.

Dimensiuni : l. totală = 122 cm, l. anexei = 33 cm (?). Segmentele : l. = 6,5 cm, diam. inelului central = 2,4 cm, grosimea lor = 0,5 cm. Cîrligul de închidere (segmentul 1) : l. = 8,7 cm, diam. discului ornamental = 2,2 cm, grosimea corpului cu discul = 1,2 cm. Segmentul terminal (nr. 13) : l. = 6 cm, diam. plăcuței semilunare = 3 cm, grosimea ei = 0,2 cm. Pandantive : l. = 2,2 cm, diam. = 1 cm. Diam. verigilor de legătură = 2,6 cm, grosimea lor = 0,4 cm. Anexa : diam. verigilor = 2,2 cm, grosimea = 0,4 cm ; pandantive : l. = 3 cm, diam. = 0,5 cm ; cîrlig : l. = 6,8 cm, lățime = 2 cm, grosime = 0,6 cm.

2. *Fibulă de bronz cu disc* (fig. 1/1) lucrată din sîrmă și păstrată întreagă. Resortul este alcătuit din patru spirale așezate două cîte două, de o parte și de alta a corpului, unite printr-o coardă (Sehne) exterioară. Piciorul fibulei este aplatizat, pentru a primi acul (port ac) și se unește cu corpul, aproximativ la jumătatea acestuia. Unirea se face cu ajutorul unui mic manșon ornamentat cu două linii paralele adîncite. Discul ce împodobește piciorul fibulei este situat la jumătatea acestuia și decorat cu patru cerculețe adîncite prevăzute în centru cu un punct. Probabil, discul a fost acoperit cu email colorat.

Dimensiuni : l. = 5 cm, î. = 1 cm, grosimea = 0,2 cm, diam. discului = 1,6 cm.

3. *Fibulă de bronz fragmentară* (fig. 1/2). Ea este de schemă Latène mijlociu, îi lipseşte piciorul, dar se mai păstrează manşonul prin care se prindea de corp. Are resortul alcătuit din patru spirale unite printr-o coardă (Sehne) exterioară. Se mai păstrează o parte a port-acului şi acul. Întreaga fibulă a fost lucrată din sîrmă.

Dimensiuni : l. = 4,1 cm, diam. corpului = 0,2 cm, l. resortului = 0,9 cm.

4. *Resortul unei fibule de bronz* (fig. 1/8) de acelaşi tip cu cele precedente. Se mai păstrează o mică porţiune din corp şi din ac. Coarda (Sehne) în cazul acestui exemplar este interioară.

Dimensiuni : l. = 0,9 cm, diam. corpului = 0,2 cm.

5. *Resortul unei fibule mici de fier* (fig. 1/3), foarte rău conservată. Se mai păstrează şi o porţiune din ac.

Dimensiuni : l. = 1,5 cm.

6. *Fibulă mare de fier* (fig. 1/10), incomplet păstrată. Resortul fibulei este alcătuit din patru spirale, unite printr-o coardă (Sehne) exterioară. Pe corp există o protuberanţă ce reprezintă manşonul de unire a piciorului cu corpul fibulei. Se mai păstrează şi o parte din ac.

Dimensiuni : l. actuală = 6,6 cm, l. resortului = 2,6 cm.

7. *Brăţară de bronz cu semi-ove* (fig. 1/9), foarte bine păstrată. Este confecţionată din placă groasă de bronz şi alcătuită din patru semi-ove mari. Una dintre semi-ove este mobilă, constituind sistemul de închidere. Ea se prinde de piesa alăturată printr-o balama închisă cu un cui, al cărui cap este ornamentat cu un triunghi realizat dintr-o linie adîncită. De cealaltă parte ea este prevăzută cu o limbă triunghiulară ce se introducea într-un orificiu practicat în semi-ova alăturată. Atît balamaua, cît şi sistemul propriu-zis de închidere sînt mascate de două plăcuţe semicirculare.

Dimensiuni : diam. exterior = 15,7 cm, diam. unei semi-ove = 8 cm, grosimea plăcii = 0,5 cm.

8. *Brăţară de bronz cu semi-ove* (fig. 1/5) de acelaşi tip cu cea precedentă, constituind perechea acesteia. Cea de-a doua brăţară a fost trecută prin foc şi în cea mai mare parte distrusă. Se mai păstrează doar o parte din semi-ovă, prevăzută cu limbă de închidere.

9. *Brăţară de bronz cu ornamente în relief* (fig. 1/7). Corpul ei este destul de masiv, în secţiune lenticular, iar ornamentarea a fost realizată prin sîrmă de bronz aplicată, dînd naştere unui decor foarte frumos în relief, de forma unor S-uri şi cu granule.

Dimensiuni : diam. = 8 cm, grosimea corpului = 0,5 cm.

10. *Brăţară de lignit-sapropelit* (fig. 1/4), de culoare neagră, păstrată fragmentar. În secţiune ea este plan-convexă şi a avut întreaga suprafaţă puternic lustruită [3]. Dat fiind faptul că se păstrează mai mult de jumătate i-au putut fi măsurate dimensiunile.

Dimensiuni : diam. = 7,8 cm, grosimea = 0,7 cm.

[3] Piesa a fost analizată de prof. E. Stoicovici de la catedra de mineralogie a Universităţii Babeş-Bolyai din Cluj-Napoca, căruia îi mulţumim călduros şi pe această cale. Iată rezultatul analizei în urma a două secţiuni : brăţară de şist cărbunos, structura stratificată, pelitică, lamelară. Textură stratificată. 65 % substanţă cărbunoasă, brună stratificată. Fibrele cu dimens. : 0,003 ×

Fig. 3. Fîntînele-Livadă. Mărgele din pastă sticloasă şi sticlă (scara 1/1).

11. *Fragmente dintr-o brățară de sticlă* (fig. 3/9) de culoare albastru-închis. Ea a fost trecută prin foc și în cea mai mare parte topită. Se mai păstrează însă porțiuni după care se poate stabili că în secțiune brățara a fost lenticulară și ornamentată cu grupe de cîte trei bobițe în relief, unite printr-o nervură mediană și ea reliefată. Este de sticlă de bună calitate, transparentă, frumos colorată în albastru închis.

Dimensiuni: diam. = 8 cm (?), l. = 1,3 cm, grosimea = 0,7 cm.

12. *Nouă mărgele* (fig. 3/1—8, 10) din pastă sticloasă ori din sticlă, care au alcătuit un șirag. Este posibil să fi fost mai multe. Ele pot fi grupate în trei categorii:

a) mărgea tubulară mare (fig. 3/4) din pastă de culoare albastru-cenușie netransparentă. Este ornamentată cu un chip uman, ce se repetă de patru ori, astfel încît oricum ar fi învîrtită se vede o figură umană. Nasul și urechile sînt realizate în relief, iar ochii prin culoare, cu alb pe fondul albastru al mărgelei. Un șir de bobițe albe, în relief, ornamentează marginile mărgelei.

Dimensiuni: l. = 4,7 cm, diam. = 2 cm, grosimea = 0,6 cm.

b) două mărgele tubulare (fig. 3/8,10), din aceeași pastă cu cea precedentă, însă de dimensiuni mai mici. Ele sînt împodobite cu „ochi"; la un exemplar bobițele centrale sînt verzi, iar la celălalt albastre.

Dimensiuni: l. = 2,3 cm, diam. = 2,2 cm, grosimea = 0,6 cm.

c) șase mărgele de sticlă frumos colorate, albastru închis, perfect transparente, avînd aceeași nuanță ca și brățara de sticlă (nr. 11). Ele sînt ornamentate cu aceiași „ochi" ca și cele precedente; punctul central al acestora este albastru ca și fondul.

Dimensiuni: diam. = 1,6 cm — 2 cm, grosimea = 0,5 cm.

13. *Fragment dintr-un lanț subțire de fier* (fig. 1/6), din care se păstrează doar trei zale. Acestea sînt prinse în cruce.

Dimensiunile unei verigi: l. = 0,8 cm, lăț. = 0,6 cm, grosimea = 0,3 cm.

B. **Ceramică.**

Fragmentele ceramice recuperate din mormîntul de la Fîntînele-Livadă provenind din trei vase, toate lucrate cu roata. Nici unul dintre ele n-a putut fi întregit. În două cazuri se poate reconstitui forma cu destulă certitudine. Iată descrierea lor:

1. *Vas scund* (fig. 4/1). Este vorba de o strachină cu gura largă, cu muchia buzei rotunjită și îngroșată. Vasul este ornamentat cu o nervură în relief situată în treimea superioară. Fundul lui este tăiat drept și a fost lucrat din pastă de bună calitate, omogen arsă. În exterior strachina este de culoare cenușiu-deschisă, iar în interior are nuanțe gălbui.

Dimensiuni: î = 13 cm, diam. gurii = 19,5 cm, diam. fundului = 10,6 cm, grosimea = 0,5 cm.

2. *Vas* de același tip cu cel precedent, cu deosebirea că unirea celor două trunchiuri de con se face mai rotunjit și mai sus, iar culoarea este cenușiu-neagră. N-a putut fi reconstituit în întregime (fig. 4/2).

0,03 mm, în alternanță cu muscovit, sericit, cuarț, feldspat. 20% cuarț, fin granular, răzleț în masa cărbunoasă. Sericit, lamele fine, dispuse stratificat. Feldspat, albit, maclat, polisintetic, 0,006×0,009 mm. 15% silice coloidală (opal-calcedonic) în pungi paralele cu șistuozarea, 0,03×0,6 mm. Optic izotropă. Transparență slab gălbuie.

Dimensiuni: diam. gurii = 21 cm.

3. Cel de-al treilea vas a fost de mari dimensiuni, de culoare cenuşiu închisă, fără să-i putem reconstitui forma.

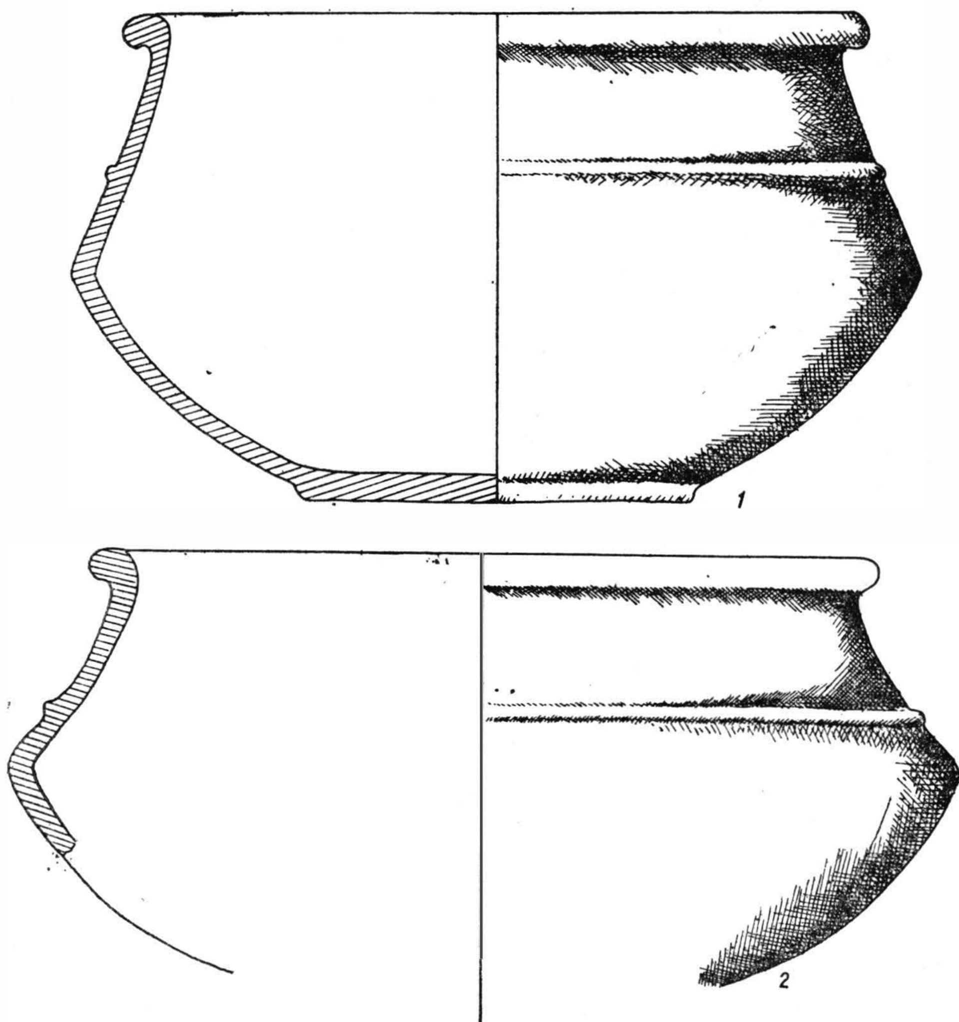

Fig. 4. Fîntînele-Livadă. Cele două vase din mormîntul celtic (reconstituiri) (scara 1/2).

ANALOGII ŞI DATARE

Mormîntul de incineraţie de la Fîntînele-Livadă îşi găseşte destule analogii, atît în descoperirile celtice din Transilvania, cît şi în alte zone de răspîndire a celţilor, referindu-ne atît la întreg ansamblul, cît şi la fie-

care piesă ce intră în compunerea inventarului funerar. De aceea, nu vom cita toate analogiile pe care le cunoaştem, ci vom insista mai mult asupra anumitor probleme pe care le socotim mai importante.

Cea mai apropiată analogie pentru mormîntul de care ne ocupăm o constituie un alt mormînt descoperit, tot întîmplător, la Delureni, com. Urmeniş, în acelaşi judeţ. Din inventarul acestuia, în Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca se păstrează o centură de bronz ornamentală, fragmentară (inv. nr. IN. 23 182—23 186, 23 189), părţi dintr-o brăţară de bronz cu semi-ove mari (inv. nr. IN. 23 187—8), două brăţări fragmentare de sticlă trecute prin foc (inv. nr. IN. 23 190—1), o verigă mică de fier (inv. nr. IN. 23 185) şi fragmente din două vase de lut [4]. Merită menţionat faptul că n-a fost recuperat întreg inventarul mormîntului celtic de la Delureni, care se dovedeşte a fi fost un mormînt bogat, de femeie.

Împreună cu brăţări de bronz cu semi-ove mari s-a descoperit o piesă de centură ornamentală într-un mormînt de incineraţie de la Curtuiuşeni [5]. Un alt fragment de centură ornamentală din bronz s-a găsit la Valea lui Mihai, împreună cu două brăţări de bronz cu semi-ove mari şi o fibulă de tip Latène C. [6] Un fragment dintr-o centură ornamentală de bronz provine de la Veţel [7]. Mai sînt de adăugat fragmentele de centură ornamentală de la Ciumeşti [8] şi cîrligul de închidere al unei asemenea centuri, descoperit la Turda [9].

Acestea sînt toate centurile ornamentale de bronz pe care le cunoaştem din Transilvania. Toate au aparţinut unor morminte bogate de femei, chiar dacă nu în toate cazurile a fost recuperat întregul inventar funerar.

Aşa cum am mai spus, centurile ornamentale de bronz se întîlnesc relativ frecvent şi în alte zone ale ariei celtice, aparţinînd unor morminte feminine, constituind, în acest fel, analogii pentru mormîntul de care ne ocupăm. După cîte ştim, centurile ornamentale de bronz n-au fost descoperite decît în morminte.

Vom insista mai mult, din raţiuni ce nu mai trebuie spuse, asupra analogiilor existente cu privire la centura ornamentală. Astfel, pe teritoriul Ungariei s-au găsit mai multe exemplare, în majoritate păstrate în Muzeul naţional maghiar din Budapesta [10]. Asemenea descoperiri celtice au fost făcute şi în Cehoslovacia [11] sau Iugoslavia [12].

Trecînd acum la zone mai îndepărtate de Transilvania, vom aminti centurile ornamentale de bronz descoperite pe teritoriul Austriei [13]. Ele

[4] Descoperirea este inedită. Ea va fi publicată de V. Lazăr. Menţionată de noi în Sargetia, 10, 1973, p. 56.

[5] M. Roska, Közlemenyek, Cluj, 4, 1944, p. 58, fig. 15.

[6] *Ibidem*, p. 58, fig. 18.

[7] *Ibidem*, p. 73, fig. 55.

[8] Vlad Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României*, Baia Mare, f.a., p. 69, fig. 34.

[9] M. Roska, *op. cit.*, p. 71, fig. 51.

[10] I. Hunyady, *Die Kelten im Karpatenbecken*, DissPann, seria II, 18, 1942, pl. 34—35.

[11] J. Filip. *Keltové ve středni Evropě*, Praga, 1956, fig. 10; fig. 51/2, 3—4, 5, 6, 8; B. Benadik — E. Vlček — C. Ambros, *Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei*, Bratislava, 1957, pl. 33.

[12] J. Todorovič, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Belgrad, 1968, pl. 19.

[13] J. Haberl, Germania, 33, 1955, p. 174—180, unde sînt citate toate exemplarele cunoscute, cu literatura aferentă.

sînt apoi numeroase în descoperirile din Elveţia[14]. Ne vom mai referi, pentru a încheia, la exemplarele descoperite în Franţa[15] sau în R. F. Germania[16].

Deşi există numeroase piese fragmentare, mai puţine întregi, nu cunoaştem nici o centură ornamentală de bronz care să fie identică în toate detaliile sale cu cea descoperită la Fîntînele-Livadă. Dată fiind întîmplarea fericită că piesa noastră se păstrează în întregime vom putea să ne referim la diversele ei elemente componente, studiate separat de diverşi învăţaţi. Deosebirea principală existentă între centura ornamentală de care ne ocupăm şi cele descoperite mai demult în Transilvania, ori în alte zone de locuire celtică, se referă la elementul principal, şi anume felul în care este lucrată centura propriu-zisă, numită obişnuit lanţ, datorită faptului că se compune din verigi.

J. Reitinger, cu ocazia publicării centurii de bronz descoperită într-un mormînt de la Osternberg-Braunau, pe Inn, face o clasificare a centurilor de bronz ornamentale, pe care le împarte în şase tipuri[17]. Mormîntul ca atare poate fi paralelizat cu cel de la Fîntînele-Livadă. Pe lîngă centura ornamentală, păstrată parţial, din inventarul mormîntului mai făceau parte şi alte podoabe, printre care figurează o brăţară de bronz cu semi-ove şi brăţări de sapropelit-lignit.

Iată care sînt cele şase tipuri stabilite de Reitinger :

1. Tipul elveţian, caracterizat prin inele masive unite printr-un segment destul de lung, prevăzut cu o nervură mediană.

2. Tipul german mijlociu, format din inele de acelaşi fel, iar segmentul de unire este masiv şi scurt, avînd şi el nervură mediană.

3. Tipul austriaco-boemian este asemănător primului tip (cel elveţian), cu deosebirea că segmentul de unire este ornamentat, avînd extremităţile aplatizate şi prevăzute cu cîte un buton.

4. Tipul elveţian de vest se caracterizează prin două nervuri pe corpul segmentului de unire.

5. Tipul ungar are centrul segmentului de unire mare, de formă patrulateră, şi de cele mai multe ori încrustat cu email.

6. Tipul cu cruce a primit numele de la forma segmentului de unire.

Centura ornamentală de bronz de la Fîntînele-Livadă nu poate fi încadrată în nici unul dintre tipurile stabilite de Reitinger şi nici nu poate constitui o variantă a vreunui tip, pentru că se deosebeşte substanţial de toate acestea. Segmentul de unire nu mai are, în cazul nostru, un rol secundar, ci unul principal. El este de mari dimensiuni, are în centru un inel masiv, decorat, şi este prevăzut la extremităţi, pe barele laterale, cu cîte o nervură în relief. Ornamentul ce împodobeşte suprafaţa segmentului este

---

[14] D. Viollier, *Les sépultures du second âge du fer*, Berna, 1916, pl. 29 ; B. Frei, *Die Eisenzeit in den Alpentälern*, în *Repertorium der Ur- und Frühgeschichte der Schweiz*, Zürich, 1957, p. 29—37, pl. 14/40 şi pl. 16/48 ; R. Wyss, *Die mittlere und späte La-Tènezeit im Mittelland und Jura*, în acelaşi volum, p. 9—13, pl. 9/48—50 ; O. Tschumi, *Urgeschichte des Kantons Bern*, Berna, 1953, p. 312 şi urm., fig. 66.

[15] F. Henry, Préhistoire, 2, 1933, p. 65, fig. 3/2, 4/1 ; J. Déchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine*, II, Paris, 1914, fig. 419, 521.

[16] J. Déchelette, *op. cit.*, fig. 422 ; W. Kimmig, Badische Fundberichte, 20, 1956, p. 21 ; W. Krämer, în *Reinecke Festschrift*, Mainz, 1950, p. 91, pl. 12/5 ; H. Schönberger, SaalburgJahrb., 11, 1952, p. 43, pl. 2/2, pl. 30 B, C_2 şi pl. 28/2,3.

[17] J. Reitinger, JOMV, 3, 1966, p. 165—236.

alcătuit din granule în relief înconjurate cu mici cercuri adîncite. O altă trăsătură proprie o formează acele frumoase rozete încrustate cu email colorat care acoperă partea centrală a inelelor segmentelor cu rol funcţional.

Toate cele arătate ne determină să încadrăm centura ornamentală de la Fîntînele-Livadă într-un nou tip, altul decît cele stabilite de Reitinger. Acestuia, pe lîngă exemplarul nostru, îi aparţine cel descoperit în satul Papiu-Ilarian [18], păstrat în Muzeul din Turda. Inelul central, în cazul exemplarului de la Papiu-Ilarian, este dublu şi încrustat cu email, caracteristici ce îl deosebesc de cel descoperit la Fîntînele-Livadă, însă încadrîndu-se în noul tip stabilit de noi. Un alt exemplar, din care se mai păstrează doar segmentul de închidere, s-a descoperit, întîmplător, la Turda [19]. Acesta este prevăzut cu rozetă încrustată cu email, element ce constituie o trăsătură caracteristică tipului la care ne referim. Aceluiaşi tip ar putea să-i aparţină şi exemplarul descoperit în Ungaria la Dunapentele, păstrat în muzeul din Budapesta [20]. Piesa din muzeul budapestan are inelul central aplatizat şi nedecorat. În aceeaşi localitate s-a găsit un exemplar în alcătuirea căruia sînt combinate două tipuri, cel cu corp patrulater de tip ungar şi cel despre care vorbeam [21].

După cît se pare, noul tip de centură ornamentală stabilit de noi este specific Transilvaniei şi de aceea l-am numit tip transilvănean, adăugîndu-se la cele şase ale lui J. Reitinger.

Cele trei cîrlige ale centurii de bronz de la Fîntînele-Livadă se termină într-un cap de animal stilizat, întîlnit la aproape toate piesele celtice de acest fel. Precizarea animalului este greu de făcut. Unii autori identifică în acesta un cal [22], alţii o pasăre [23].

Piesele de închidere a centurilor, cîrligele, au fost studiate de către H. Behaghel care stabileşte două tipuri principale, fiecare cu cîte trei variante [24]. După această tipologie, cîrligul anexei centurii de la Fîntînele-Livadă se încadrează în tipul I, A, iar cel de închidere în tipul II, B [25].

În ceea ce priveşte datarea, Behaghel arată că asemenea centuri cu închizător în formă de cap de animal stilizat apar încă de la începutul Latène-ului mijlociu (Latène C), citînd în acest sens multe complexe închise (morminte) care, prin întregul lor context, se datează în Latène C. Autorul este de părere că variantele A şi B ale ambelor tipuri, în care se încadrează şi exemplarele noastre, aparţin Latène-ului C, iar variantele următoare s-ar data în Latène D [26]. În legătură cu datarea centurilor de bronz ornamentale au fost exprimate mai multe puncte de vedere. Astfel, de ex. J. Reitinger [27] este de părere că ele îşi fac apariţia încă în Latène B, continuînd apoi pe tot parcursul Latène-ului C şi îşi vor sfîrşi existenţa în

---

[18] I. H. Crişan — Z. Milea, Acta MN, 7, 1970, p. 65—66, fig. 1, pl. 21/7.

[19] Vezi nota 9.

[20] I. Hunyady, *op. cit.*, pl. 34/4.

[21] *Ibidem*, pl. 34/5.

[22] J. Haberl, *op. cit.*, p. 174.

[23] H. Behaghel, *Ein Grabfund der Spätlatènezeit von Obersdorf, Kr. Siegen* în *Marburger Studien*, 1938, p. 1—9.

[24] *Ibidem*.

[25] *Ibidem*, pl. 2.

[26] *Ibidem*, pl. 8.

[27] J. Reitinger, *op. cit.*, p. 205—210.

Latène D. W. Kimmig este de aceeaşi părere în ce priveşte începutul centurilor ornamentale de bronz care reprezintă forma principală (Leitform) pentru Latène-ul mijlociu (Reinecke C), exprimîndu-şi însă rezerve cu privire la continuarea lor pe parcursul Latène-ului final (D) [28]. O prelungire a centurilor ornamentale de bronz pînă în Latène D este propusă, pe lîngă Behaghel, şi de J. Werner [29] şi H. Schönberger [30].

Centurile ornamentale de bronz sînt specifice pentru mormintele celtice de femei, descoperite fiind, ca şi în cazul nostru, împreună cu brăţări de bronz, sticlă, lignit-sapropelit etc. [31]. Felul în care erau purtate aceste podoabe a fost reconstituit încă de Déchelette[32].

O piesă ce apare frecvent împreună cu centurile ornamentale de bronz şi în alte morminte celtice transilvănene este brăţara cu semi-ove mari. Brăţara de bronz cu trei ori patru semi-ove mari este specifică, mai cu seamă, zonei estice de răspîndire a celţilor, spaţiului carpato-dunărean, prezentă fiind în descoperiri din Ungaria [33], Slovacia [34] şi Iugoslavia [35]. Trebuie spus şi poate subliniat faptul că ele sînt foarte numeroase în descoperirile făcute pe teritoriul Transilvaniei [36]. Este posibil ca numărul mare al brăţărilor cu semi-ove din Transilvania să-şi găsească explicaţia în existenţa pe acest spaţiu a unor centre de producere a lor. În sprijinul unei atare ipoteze ar veni, pe lîngă numărul lor mare, şi bogăţia în minereu de cupru a Transilvaniei. Deocamdată, în lipsa unui studiu special consacrat descoperirilor transilvănene, vom menţiona doar faptul că cele mai numeroase brăţări de bronz cu semi-ove mari din întreaga zonă carpato-dunăreană s-au găsit la noi.

Brăţările de bronz cu semi-ove mici (Hohlbuckelringe) au fost studiate de către W. Krämer, care face şi o tipologie a lor. Brăţările cu semi-ove mari, după opinia învăţatului german, încheie seria evolutivă a acestui tip de podoabă şi se datează în Latène-ul mijlociu (Latène C) [37]. În Transilvania ele îşi fac apariţia încă de la începutul Latène-ului mijlociu, după cum o dovedesc descoperirile de la Cluj-Gheorghieni şi Dipşa [38] şi vor dispare în Latène-ul final. Dovada că în Transilvania brăţările de bronz cu semi-ove mari nu continuă pe parcursul Latène-ului D ne-o oferă faptul că ele lipsesc din aşezările sau cetăţile dacice ce se datează în acest răstimp.

Un alt tip de podoabă ce apare în mormintele de femei cu inventar bogat, alături de centurile ornamentale, este brăţara de sticlă [39]. Aceste

---

[28] W. Kimmig, A. Dauber, Badische Fundberichte, 20, 1956, p. 153 şi urm.

[29] J. Werner, *Die Bronzegürtel von Sonder Skjolborg*, Kuml, 1952, p. 133—143, în special p. 139.

[30] H. Schönberger, *op. cit.*, p. 121—130.

[31] Cf. J. Reitinger, *loc. cit.*; Jan Filip, *op. cit.*, p. 531.

[32] J. Déchelette, *op. cit.*, fig. 523.

[33] I. Hunyady, *op. cit.*, pl. 16/8; pl. 31/6.

[34] B. Benadik şi col. *op. cit.*, pl. 43.

[35] J. Todorović, *op. cit.*, pl. 9/4; pl. 45/4—7.

[36] D. Popescu a adunat pe cele găsite pînă la al doilea război mondial, în Dacia, 9—10, 1941—1944, p. 183—188. De atunci numărul acestora a sporit considerabil. Vezi de ex. cele de la Ciumeşti, la Vlad Zirra, *op. cit.*, p. 67, fig. 33; Cluj şi Soporul de Cîmpie, la I.H. Crişan, ActaMN, 10, 1973, p. 44, pl. 1, 3.

[37] W. Krämer, Germania, 39, 1961, p. 32—42.

[38] I. H. Crişan, ActaMN, 10, 1973, p. 47.

[39] În acest sens vezi de ex. J. Reitinger, *op. cit.*, p. 205.

podoabe au fost studiate de către Thea Haevernick [40] şi de aceea este de prisos să mai stăruim asupra lor. După cum reiese din studiul amintit, brăţările de sticlă sînt binecunoscute şi larg răspîndite în lumea celtică. Exemplarul nostru face parte din grupa a 14-a a lui Haevernick, denumită de autoare: brăţări cu grupe de proeminenţe (*Armringe mit Knotengruppen*), ce se datează în Latène C [41].

O analogie apropiată pentru brăţara de sticlă descoperită la Fîntînele-Livadă, făcînd parte din aceeaşi grupă, ne-o oferă exemplarul găsit în mormîntul 28 al necropolei de la Ciumeşti [42]. Merită menţionat faptul că şi acest mormînt este de incineraţie şi că din inventarul său făcea parte, printre altele, şi o centură ornamentală de bronz. Atît brăţara de sticlă de la Ciumeşti, cît şi cea de la Fîntînele-Livadă au fost trecute prin foc şi, astfel, puternic deformate.

Tot în necropola de la Ciumeşti îşi găseşte analogie şi brăţara de lignit [43]; este vorba de mormîntul 18, de femeie, unul dintre cele mai bogate ale necropolei ciumeştene. Brăţara, ca atare, a fost lucrată dintr-un şist cărbunos, care se cunoaşte în literatura arheologică sub denumirea de lignit ori cea de sapropelit. Podoabe lucrate din acest material (brăţări de mînă, de picior sau inele) se cunosc din toată lumea celtică, fiind specifice, mai cu seamă, Latène-ului mijlociu (Latène C). În Latène D asemenea podoabe sînt puţine [44].

Pe teritoriul Cehoslovaciei au fost descoperite numeroase brăţări de lignit-sapropelit şi tot aici există materie primă din care se puteau lucra asemenea podoabe. De aceea, se presupune că în Boemia au existat centre unde se lucrau brăţări de lignit-sapropelit [45].

În Transilvania brăţările de lignit-sapropelit se cunosc, în afară de morminte, şi din aşezări, cum este de exemplu cea găsită într-un bordei al aşezării de la Cicir, jud. Arad [46].

Dintre brăţări ne-a mai rămas de discutat exemplarul împodobit cu ornamente granulare în relief. O bună analogie pentru brăţara de la Fîntînele-Livadă ne-o oferă exemplarul fragmentar descoperit într-un mormînt de la Cluj-Napoca (cartierul Gheorghieni) [47].

Brăţările de bronz cu corpul masiv (stabförmige) şi cu decoraţii plastice, imitînd filigranul şi granulaţia, sînt binecunoscute în lumea celtică şi larg răspîndite în toate zonele. Ele se întîlnesc, de exemplu, în

---

[40] *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem europäischen Festland*, Bonn, 1960.

[41] *Ibidem*, p. 61–63. Catalog, p. 200–204, pl. 12.

[42] Vlad Zirra, *op. cit.*, p. 39, 69, fig. 33 şi pl. 10.

[43] *Ibidem*, p. 66, fig. 32; I. H. Crişan, Marmatia, 2, 1971, p. 65, pl. 9/10.

[44] O. Rochna, Germania, 39, 1961, p. 329–354, cu hartă de răspîndire (fig. 1); Idem, în Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst, 15, 1963, p. 185–199.

[45] Pentru brăţările de lignit din Cehoslovacia vezi, de ex., J. Böhm, în *Festschrift für Vl. Demetrykiewicz*, 1930, p. 257; J. Bren, Sbornik Praga, 9, 1955, p. 1 şi urm.; J. Filip, ArchRozhl, 2, 1950, p. 199; idem, *Keltové...*, p. 530; A. Fietz, Altböhmen und Altmähren, 2, 1942, p. 123; O. Rochna, Germania, 39, 1961, p. 330, nota 4, citează toate lucrările cu privire la acest subiect.

[46] I. H. Crişan, *Materiale dacice din necropola şi aşezarea de la Ciumeşti şi problema raporturilor dintre daci şi celţi în Transilvania*, Baia Mare, 1966, p. 64.

[47] Idem, ActaMN, 10, 1973, p. 41, pl. 1/1.

Cehoslovacia [48], în Ungaria [49] sau în R. F. Germania [50]. În ceea ce priveşte datarea, asemenea brăţări ornamentate cu granule în relief, avînd corpul gol ori plin, îşi fac apariţia încă în Latène B_2 [51], ca să continue apoi pe parcursul Latène-ului mijlociu. În necropola de la Münsingen ele se întîlnesc încă din faza I_C [52]. J. Filip, operînd cu aşa-numitele asociaţii de piese, este de părere că brăţările despre care discutăm nu sînt mai timpurii decît secolul al II-lea î.e.n. [53].

Trecînd acum la fibule va trebui spus că toate cele cinci exemplare recuperate din mormîntul de la Fîntînele-Livadă sînt de schemă Latène mijlocie. Una singură este păstrată în întregime şi, de aceea, asupra ei vom stărui ceva mai mult. Este vorba de o fibulă lucrată din sîrmă de bronz şi împodobită cu un mic disc prevăzut cu ornamente adîncite, plasat la jumătatea curburii piciorului. Aceluiaşi tip de fibulă îi aparţin cele descoperite la Aţel-Bratei, ce se datează în Latène C [54]. Discul ornamental aminteşte de fibulele mai timpurii, cunoscute sub numele de fibule de tip Münsingen. Exemplarul nostru este însă, evident, mult mai tîrziu şi am putea spune degenerat. Celelalte patru fibule se păstrează fragmentar, însă avem indicii că şi acestea, din punct de vedere tipologic, se încadrează în seria fibulelor Latène mijlocii (Latène C).

Lanţul mic de fier îşi găseşte analogie într-un exemplar descoperit în mormîntul 19 al necropolei de la Ciumeşti, împreună cu fibule Latène mijlocii şi brăţări de bronz cu semi-ove mari [55]. El se întîlneşte apoi, de exemplu, în Slovacia [56]. Dat fiind faptul că ni s-au păstrat doar trei zale, nu putem preciza utilizarea lanţului mic de fier. Este posibil ca el să fi unit între ele fibule.

Dintre podoabele bogatului inventar al mormîntului de la Fîntînele-Livadă ne-au mai rămas de discutat mărgelele. Ele formau, fără îndoială, un şirag care avea ca piesă centrală mărgeaua mare ornamentată cu mască umană, mărginită de alte două exemplare, tot de mari dimensiuni, pentru ca să urmeze apoi mărgelele mai mici de sticlă albastră. O foarte bună analogie pentru şiragul de mărgele de la Fîntînele-Livadă, mergînd pînă la detalii, a fost publicată de I. Hunyady, descoperită fiind pe teritoriul Ucrainei Carpatice (U.R.S.S.) [57].

Mărgelele de pastă sticloasă ori de sticlă colorată ornamentate cu „ochi" ori cu mici bobiţe în relief se cunosc şi din alte morminte celtice descoperite în Transilvania, cum sînt, de exemplu, cele de la Aţel-Bratei [58]. Ele sînt binecunoscute şi larg răspîndite în întreaga lume celtică şi s-ar putea cita numeroase exemple, începînd chiar cu Latène-ul timpuriu

---

[48] J. Filip, *op. cit.*, p. 529, fig. 47.
[49] I. Hunyady, *op. cit.*, pl. 21/6.
[50] K. Bittel, *Die Kelten in Württemberg*, 1934, pl. 17/6.
[51] D. Trümpler, în *Repertorium der Ur- und Frühgeschichte der Schweiz*, 3, Zürich, 1957, p. 17, pl. 8.
[52] F. R. Hodson, *The La-Tène cemetery at Münsingen-Rain*, Berna, 1968, p. 123, nr. 44.
[53] J. Filip, *loc. cit.*
[54] I. H. Crişan, Sargetia, 10, 1973, fig. 5.
[55] Vlad Zirra, *op. cit.*, fig. 20, V.
[56] Cf. J. Reitinger, *op. cit.*, p. 204, fig. 8/5.
[57] I. Hunyady, *op. cit.*, pl. 36/14.
[58] I. H. Crişan, *loc. cit.*

(Latène A) şi continuînd apoi pe parcursul fazelor următoare [59]. Pe teritoriul patriei noastre mărgele din pastă sticloasă ori de sticlă se cunosc încă de la sfîrşitul perioadei hallstattiene [60].

Cele două vase ce au putut fi reconstituite din inventarul mormîntului de la Fîntînele-Livadă sînt forme obişnuite şi larg răspîndite, găsindu-şi nenumărate analogii, atît în descoperirile din Transilvania, cît şi din altă parte. Vlad Zirra, cu ocazia publicării necropolei de la Ciumeşti, face o categorisire tipologică a străchinilor şi castroanelor, citînd numeroase analogii atît din Transilvania, cît şi din alte părţi. Cele două vase de la Fîntînele-Livadă se încadrează în grupa castroanelor bitronconice cu fundul plat, de la Ciumeşti, ce se datează în Latène C [61].

CONCLUZII

Mormîntul de la Fîntînele-Livadă este de incineraţie şi se înscrie printre cele mai bogate morminte celtice cunoscute pînă acum din Transilvania. Întregul inventar funerar, printre care figurează, în primul rînd, centura ornamentală de bronz, dovedeşte că mormîntul de care ne ocupăm a aparţinut unei femei.

În stadiul actual al cercetărilor nu putem preciza dacă ,,La Livadă'' a existat un cimitir celtic sau un grup de morminte ori dacă este vorba de un mormînt izolat. Sigur este doar faptul că acesta nu face parte din marea necropolă celtică de la Fîntînele, amplasată pe ,,Dealul Popii''. Distanţa de 3—4 km între cele două puncte exclude posibilitatea apartenenţei mormîntului în discuţie la necropola de pe ,,Dealul Popii''.

Mormîntul de la Fîntînele-Livadă ne-a furnizat cea mai frumoasă centură ornamentală celtică şi, pînă acum, singura întreagă din toată Transilvania. Ea se înscrie printre cele mai frumoase exemplare cunoscute din întreaga lume celtică. După cît se pare, centura ornamentală de bronz de la Fîntînele-Livadă face parte dintr-o serie caracteristică pentru Transilvania şi lucrată aici. Acest tip, prin anumite trăsături specifice, se singularizează faţă de centurile cunoscute din alte zone ale vastei arii de răspîndire a celţilor şi de aceea l-am numit tip transilvănean.

În acelaşi mormînt s-a descoperit un frumos şirag de mărgele din pastă sticloasă ori de sticlă colorată, ornamentate cu ,,ochi'' şi bobiţe în relief, unicul, pînă acum, în descoperirile celtice transilvănene.

Analiza tipologică a întregului ansamblu sau a fiecăruia dintre piesele ce intră în compunerea inventarului funerar de la Fîntînele-Livadă dovedeşte că mormîntul în discuţie este obişnuit în lumea celtică şi că el se datează în perioada mijlocie a Latène-ului (Latène C, în cronologia lui Reinecke). Este însă greu de făcut precizări mai exacte şi anume dacă el aparţine unei perioade de început sau de sfîrşit a Latène-ului C. Fără să avem puncte de sprijin absolut sigure, înclinăm să credem că mormîntul de la Fîntînele-Livadă aparţine unei perioade de început a Latène-ului

---

[59] D. Trümpler, *op. cit.*, pl. 6/30 şi pl. 7/46—47.
[60] M. Dušek, ArhMold, 2—3, 1964, p. 288.
[61] Vlad Zirra, *op. cit.*, p. 97, fig. 44.

mijlociu. La sfîrşitul Latène-ului C locul centurilor ornamentale de bronz este luat de cele lucrate din fier, după cum par să o dovedească descoperirile din necropola de pe „Dealul Popii”. Prelucrarea şi publicarea acesteia sperăm că va elucida problema amintită, mai cu seamă că în necropola de pe „Dealul Popii” s-a constatat o perfectă stratigrafie orizontală.

În strînsă corelaţie cu problema amintită este şi cea a încadrării mormîntului de la Fîntînele-Livadă în cronologia absolută. Noi înclinăm să-l atribuim începutului secolului al II-lea î.e.n.

DAS KELTENGRAB VON FÎNTÎNELE-LIVADĂ

ZUSAMMENFASSUNG

Es wird ein Keltengrab veröffentlicht [62], das in einer Entfernung von 3—4 km vom hiesigen Gräberfeld durch Zufall gefunden wurde. Es ist ungewiß, ob es sich um ein Einzelgrab handelt, um eine Gräbergruppe oder um ein anderes Gräberfeld.

Von den Grabbeigaben wurden geborgen: fünf Fibeln (drei aus Bronze, zwei aus Eisen, Abb. 1, 1—3, 8, 10), fünf Armringe (drei aus Bronze, einer aus Glas, einer aus Lignit-Sapropelit, Abb. 1, 4—5, 7, 9 und Abb. 3, 9), eine schöne, vollkommen erhaltene bronzene Ziergürtelkette (Abb. 2), das Bruchstück einer kleinen Eisenkette (Abb. 1, 6), neun Perlen aus Glaspaste und gefärbtem Glas (Abb. 3) und Scherben dreier Tongefäße, von denen zwei wiederhergestellt werden konnten (Abb. 4).

Aufgrund der Entsprechungen für jedes einzelne Stück datiert der Verfasser das Grab in die Mittellatènezeit (Latène C nach der Chronologie von P. Reinecke).

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

[62] In anderer Form wird der Fund auch in der *Festschrift Pittioni* unter dem Titel *Ein reiches keltisches Frauengrab in Fîntînele (Rumänien)* veröffentlicht werden.

ATRIILE BAZILICILOR PALEOCREŞTINE DE LA TROPAEUM TRAIANI

DE

I. BARNEA

Pornind de la unele constatări mai vechi şi îndeosebi de la cea a lui Vasile Pârvan cu privire la bazilicile paleocreştine descoperite sub conducerea lui Grigore Tocilescu la Tropaeum Traiani [1], noi înşine afirmam că ,,bazilica de marmură este singura bazilică elenistică cu *atrium*, descoperită pînă acum în Dobrogea'' [2]. Observaţii mai atente şi unele verificări pe teren, prilejuite de reluarea în ultimii ani a săpăturilor arheologice de la Adamclisi, ne-au dus însă la constatarea că nu numai bazilica de marmură, ci fiecare din cele patru bazilici paleocreştine descoperite pînă acum în

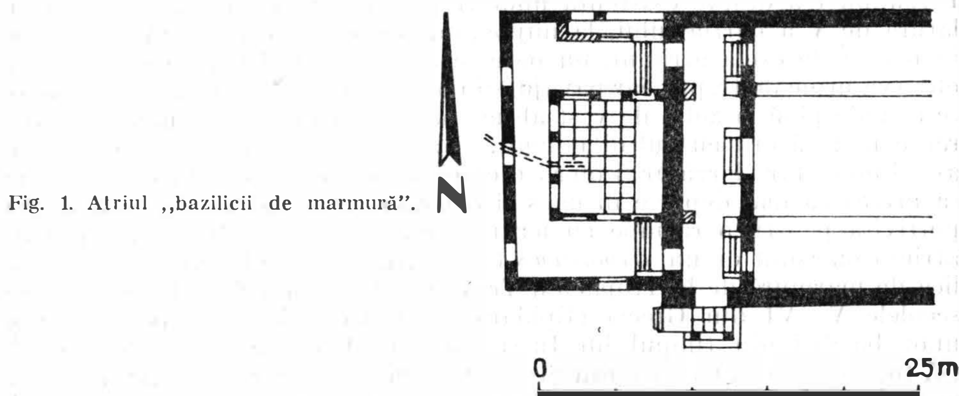

Fig. 1. Atriul ,,bazilicii de marmură''.

cuprinsul cetăţii Tropaeum poseda cîte un atrium. Să le reexaminăm pe fiecare în parte din acest punct de vedere.

Bazilica de marmură, ale cărei ruine au fost descoperite în anul 1906, avea înspre vest un atrium constînd dintr-o mică curte interioară (circa 8 ×7 m), pavată cu lespezi de piatră şi mărginită pe trei din cele patru laturi (N, S şi V) de cîte un portic (fig. 1). Lăţimea celor trei portice variază de la unul la celălalt. Porticul de N era larg de 3,40 m, iar cel de S de 3,60 m. Pentru a nu îngusta prea mult strada existentă imediat spre V, şi pentru a crea un front paralel cu aceasta, porticul de V avea o lăţime mai mică şi inegală : 2,70 m la extremitatea de nord şi 2,20 m la cea de

[1] V. Pârvan, BCMI, 4, 1911, p. 179.

[2] I. Barnea, Dacia, 11–12, 1945–1947, p. 238 ; idem, *Din istoria Dobrogei*, II, Bucureşti, 1968, p. 470 ; idem, *Monumenti paleocristiani della Scizia Minore*, in *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Ravenna, 1971, p. 38.

S C I V A, tomul 26, nr. 1, Bucureşti, 1975, p. 57–67

sud [3]. Spre exterior, cele trei portice erau închise de cîte un zid înalt, străpuns de trei intrări pe latura de vest şi una pe cea de sud. Pe latura de nord e mai puţin probabil că a existat vreo intrare. Spre curtea interioară porticele erau deschise, avînd la colţurile de NV şi SV cîte un pilastru în formă de L, iar la extremitatea de E cîte un pilastru simplu. Între cei patru pilaştrii, la distanţe egale, se înălţau cîte două coloane, în total şase coloane, care împreună cu cei patru pilaştri şi cu zidurile exterioare susţineau acoperişul înclinat în spre curtea interioară al fiecărui portic. Pe laturile de N şi S, intervalele dintre cei patru pilaştrii şi coloanele vecine cu ei erau închise la bază de mici balustrade din plăci de calcar. Celelalte intervale erau complet deschise. Un mic canal, existent sub pavajul din curtea atriului şi continuînd pe sub porticul de vest, avea menirea să conducă apele scurse de pe acoperiş înspre strada vecină. Un *cantharus* propriu-zis pare să nu fi existat în atriul bazilicii de marmură [4].

Locul porticului de pe latura de E a atriului l-a luat narthexul, situat cu 0,60 m mai sus decît acesta. Accesul din atrium în narthex se făcea prin două intrări laterale, ale căror trepte din lespezi de piatră s-au descoperit la extremităţile de est ale porticelor de N şi S ale atriului. Presupunerea despre existenţa unor trepte şi a unei intrări mai largi pe latura de V a narthexului, la mijloc, adăpostită sub un al IV-lea portic în partea de est a atriului, nu pare întemeiată. Dealtfel, pe teren nu se observă urme de trepte, iar pavajul din lespezi de piatră al curţii interioare se întinde pînă la zidul de vest al narthexului. În afară de unele considerente în legătură cu cultul religios, şi anume cu posibilitatea pe care o astfel de intrare largă ar fi oferit-o catehumenilor neiniţiaţi ca din atrium să privească mai departe în naos şi chiar în altar, ea ar fi fost mai puţin potrivită pentru o regiune cu ierni aspre, ca Scythia Minor [5]. Tipul de atrium mărginit de un *triporticus* (τρίστοον), pe care-l întîlnim la bazilica de marmură de la Tropaeum Traiani, este caracteristic bazilicilor din secolele V—VI din Grecia (Epidaur, Nea Anchialos, Nicopolis ş.a.) şi unor bazilici din timpul lui Iustinian (Sf. Irina din Constantinopol, Sf. Ioan din Efes, bazilici din Stobi, Ţaricin Grad (Serbia) ş.a.)[6]. La toate acestea locul porticului de pe latura de E a atriului l-a luat narthexul, creaţie grecească a secolului al V-lea [7].

Bazilica cu transept sau bazilica în formă de T, descoperită înainte de anul 1900 şi numită impropriu cînd „bazilica bizantină" [8], cînd „bazilica cu dublu transept" [9], avea de asemenea atrium, despre care nu s-a făcut

---

[3] Dimensiunile date de R. Netzhammer, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, Bucureşti, 1918, p. 203, diferă de cele de mai sus, pe care le socotim mai exacte.

[4] *Ibidem.*

[5] P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, texte, Paris, 1945, p. 327; idem, BCH, 1946, p. 324; A. Orlandos, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς Λεκάνης, t. I, Atena, 1952, p. 142, fig. 111; I. Barnea, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, περ. δ', t. IV, Atena, 1964, p. 335—336.

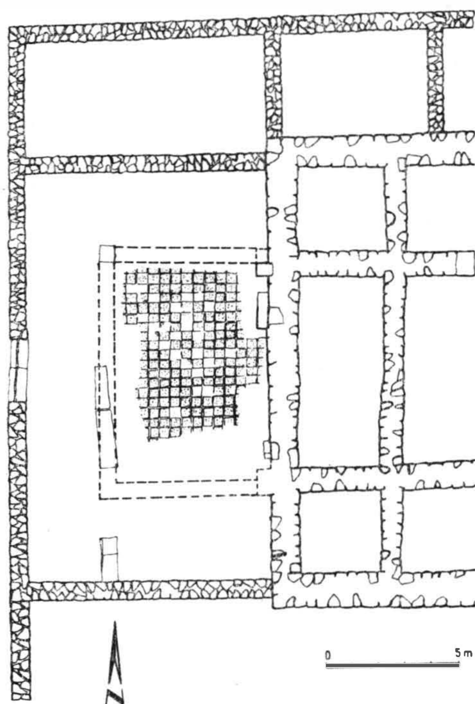
[6] Ch. Delvoye, *Byzantion*, 32, 1962, p. 276—277; idem, *Atrium*, în *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, 3, 1964, col. 426, cu bibl. mai veche.

[7] P. Lemerle, *op. cit.*, p. 323—324; A. Orlandos, *op. cit.*, p. 130—132; P. Testini, *Archeologia cristiana*, Roma, 1958, p. 735—736.

[8] Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucureşti, 1900, p. 90; R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 192.

[9] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 185.

pînă acum nici o mențiune, deși temeliile acestuia au fost dezvelite aproape în întregime (fig. 2—5). Explicația se pare că trebuie căutată în dimensiunile neobișnuit de mici ale atriului în raport cu corpul bazilicii propriu-zise. Acest atrium avea o curte interioară de circa 8 ×6 m, cu un paviment de cărămidă, păstrat pe o suprafață de 6,70 ×5,50 m[10]. Ca și la atriul bazilicii de marmură, curtea era mărginită de cîte un portic pe laturile de N, S și V. Porticele de pe laturile de N și S aveau lărgimea de cîte circa 3 m,

← Fig. 2. Atriul bazilicii cu transept (arhit. A. Sion).

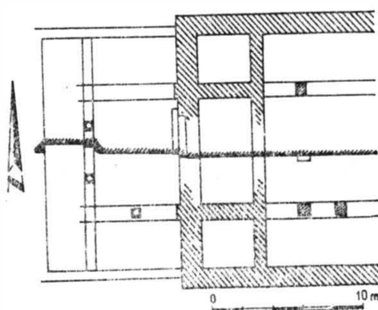

Fig. 3. Atriul bazilicii cu transept (după arhit. Otto Richter).

iar porticul de pe latura de V de 2,80 m. Intrarea din stradă în atrium se făcea pe la mijlocul laturii de vest, unde se păstrează un prag lung de 2,32m, alcătuit din două lespezi mari de piatră, aproape egale între ele, iar la extremitățile pragului se află urmele usciorilor (fig. 5).

Trecerea din atrium în narthex se făcea pe două uși situate de o parte și de alta a axului bazilicii, la mică distanță între ele. Un indiciu în acest sens îl constituie cele două trepte de piatră ale intrării dinspre nord, păstrate pe locul lor. Din intrarea situată spre sud nu se mai distinge astăzi nici o urmă. De menționat că cele două intrări nu se aflau în dreptul navelor laterale ale bazilicii, ca la bazilica de marmură, din cauză că despărțiturile narthexului, corespunzătoare acestor nave, erau încăperi închise, neavînd deschideri nici înspre naos, ci comunicînd prin cîte o ușă numai cu încăperea centrală a narthexului. Din narthex în naos singura trecere

---

[10] Dimensiunile cărămizilor din pavaj variază: 0,40 și 0,42 m lungime ×0,31, 0,32 și 0,36 m lățime.

se afla în axul bazilicii. Se observă şi aici aceeaşi măsură de apărare împotriva privirilor catehumenilor şi penitenţilor din atrium, precum şi a curentului de aer. De observat în plus că narthexul se afla numai cu două

Fig. 4. Bazilica cu transept.

trepte mai sus faţă de atrium. La N şi S de atrium existau diferite încăperi anexe, care, judecînd după latura de N, unde săpăturile au fost încheiate, se întindeau pînă la transeptul bazilicii.

Bazilica cisternă, săpată cu întreruperi între anii 1892—1909, şi numită astfel de G. Murnu, în locul denumirii născocite cu puţin mai

înainte şi nepotrivite, de „bazilică dublă" (cu etaj)[11], avea de asemenea un atrium pe latura îngustă de vest. Din acesta nu se mai păstrează însă decît parte din curtea pavată cu lespezi mari de piatră, rămasă astăzi ca o mică platformă (4,50 ×3,30 m)[12], la 6,50 m distanţă de clădirea de zid a cisternei transformate în bazilică (fig. 6). Restul pavajului curţii interioare

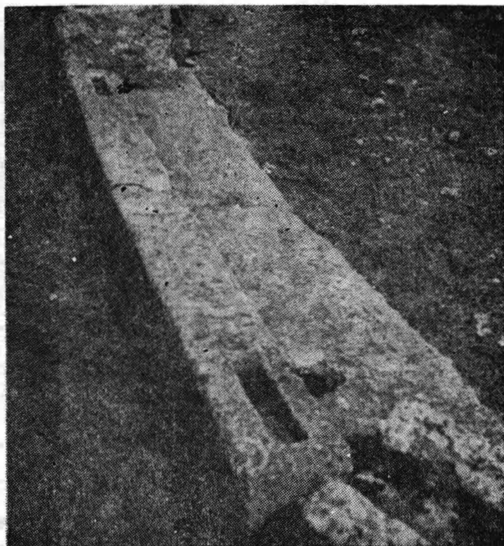

Fig. 5. Pragul intrării în atriul bazilicii cu transept.

şi zidurile de pietre legate cu pămînt ale porticelor ce-o închideau au fost distruse cu prilejul săpăturilor, care au urmărit să se adîncească pînă la temelia clădirii mai vechi a cisternei, datată de Murnu în secolele II—III[13]. Faptul că bazilica cisternă n-avea narthex duce la presupunerea că atriul ei ar fi putut avea portic şi pe latura de est, deşi există şi unele abateri de la această regulă[14]. Dacă restul de zid pieziş, legat cu pămînt, ce se observă astăzi la circa 4 m S de platforma menţionată, aparţinea atriului, atunci trebuie să admitem că acest atrium avea o formă neobişnuită, ceea ce pare mai puţin probabil, dar nu exclus pentru perioada romană tîrzie. Nu trebuie exclusă nici posibilitatea ca bazilica cisternă să fi avut pe latura de vest numai o curte pavată deschisă[15].

Bazilica situată în dreptul bazilicii cu transept, la N de *via principalis*, şi numită de Gr. Tocilescu „forensis"[16], iar de V. Pârvan „simplă"[17],

---

[11] G. Murnu, ARMSI, seria II, t. 36, Bucureşti, 1913—1914, p. 421—440 ; R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 188—189.

[12] Dimensiunile lespezilor variază între 0,60—1,10 m lungime ×0,50—0,60 m lăţime, unele fiind monumente mai vechi, refolosite.

[13] G. Murnu, *op. cit.*, p. 439—440. Împotriva distrugerii zidurilor cu pămînt din cetatea Tropaeum, socotite „barbare", se plînge însuşi G. Murnu, BCMI, 3, 1910, p. 156.

[14] Ch. Delvoye, *op. cit.*, col. 430.

[15] *Ibidem*, col. 438—439. După planul şi reconstituirea grafică a arhit. Sp. Cegăneanu, publicate de V. Pârvan, *op. cit.*, p. 184—185, fig. 31—34, bazilica cisternă ar fi avut pe latura de vest un portic deschis, iar în faţa acestuia o simplă curte pavată, mai îngustă, flancată de cîte o scară de piatră, ceea ce în situaţia de azi a ruinelor nu se mai poate verifica.

[16] Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 91.

[17] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 181—182.

fără să fi fost în realitate nici una, nici alta, a fost descoperită de asemenea înainte de 1900. În anii 1971 și 1972, subsemnatul, executînd săpături la vest de această bazilică, am constatat că ea poseda un atrium asemănător cu al bazilicii de marmură și al celei cu transept, dar mai mare și mai impunător decît atriile acestor două bazilici (fig. 7—8). Dimensiunile

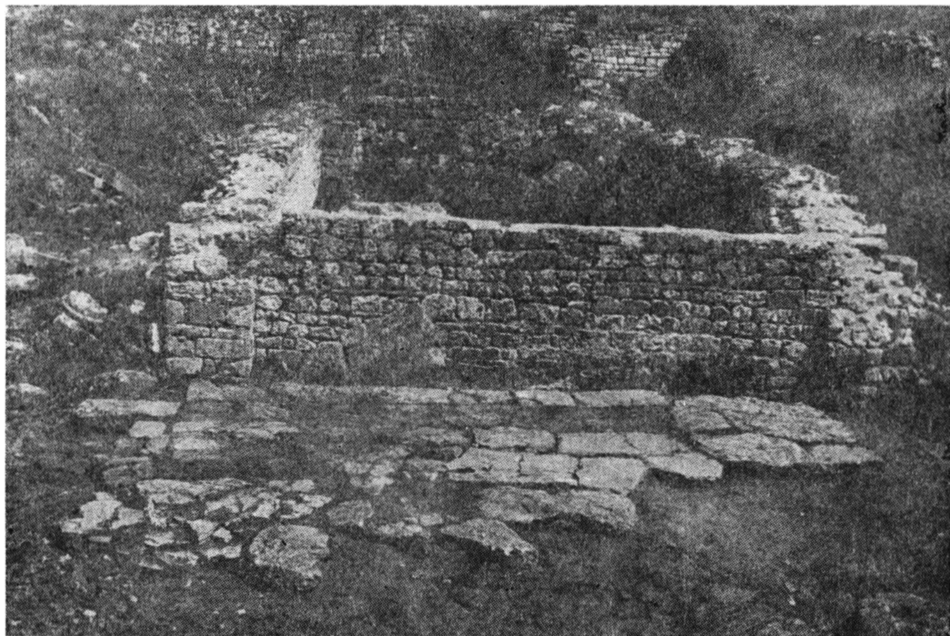

Fig. 6. Bazilica cisternă.

interioare ale atriului bazilicii „simple" erau de 16,85×12,70 m. Acest atrium era mărginit pe latura de N de un portic lat de 2,85 m, pe cea de S de altul larg de 2,70 m, iar pe cea de V de un al treilea cu lățimea de 2,50 m. De observat că și în cazul de față porticul de pe latura de V este puțin mai îngust decît celelalte două, foarte probabil pentru același motiv de estetică urbanistică determinat de strada existentă imediat la vest de ansamblul bazilical. Curtea atriului avea dimensiunile de 10×6,20 m și era pavată cu cărămidă. Pavajul s-a păstrat numai pe o suprafață de 6,75×2,40 m, restul fiind distrus parte încă din antichitate, și o parte cu prilejul săpăturilor efectuate în timpul lui Tocilescu. Aproximativ în mijlocul curții începea un mic canal de scurgere a apelor (larg de 0,20 m), construit din pietre și cărămizi și cu fundul pavat cu cărămidă. Ca și canalul din atriul bazilicii de marmură, el continua pe sub porticul de V, îndreptîndu-se înspre strada imediat vecină. Pe latura de est, atriul bazilicii „simple" era mărginit de cinci trepte, care-i dădeau acestuia și bazilicii în ansamblul ei un caracter deosebit de monumentalitate. O dispoziție asemănătoare a atriului se cunoaște la bazilica Sf. Ștefan din insula Kos, în Dodecanezul Mării Egee[18]. Aici latura de E a atriului era supraînălțată,

[18] A. Orlandos, *op. cit.*, p. 101, pl. B.

fără să fi fost acoperită de un portic, după cum se întîmpla, de exemplu, la bazilica A de la Filipi, în Macedonia, care deşi avea narthex, poseda un atrium cu patru portice, porticul de pe latura de est fiind cu cîteva trepte mai înalt decît celelalte trei[19]. La bazilica „simplă" de la Tropaeum tre-

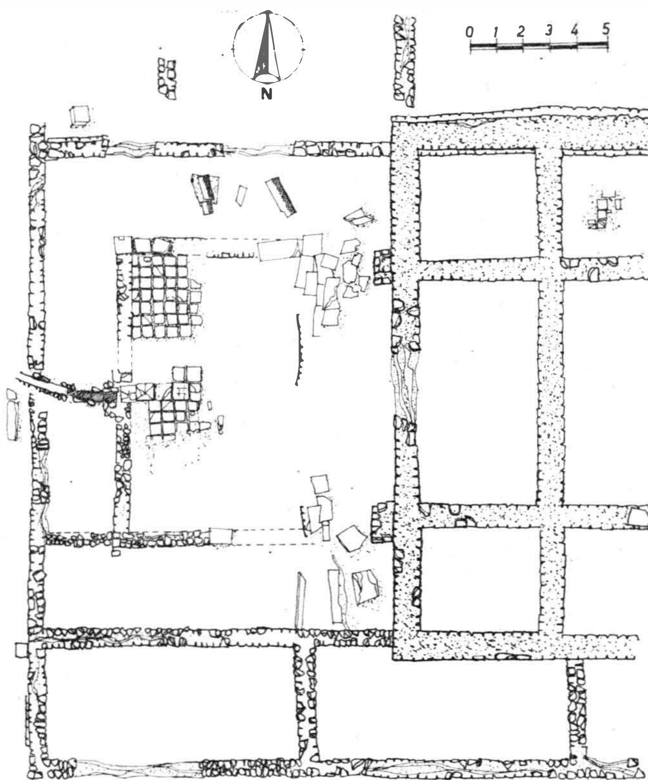

Fig. 7. Atriul bazilicii „simple" (arhit. M. Cîrstoiu).

cerea din atrium în narthex se făcea, pe cît se pare, pe o singură uşă, situată în axul bazilicii. Deşi la faţa locului nu se distinge clar acest lucru, zidul păstrîndu-se sub nivelul pragului, totuşi narthexul tripartit cu cele două camere laterale închise duce la o astfel de presupunere. E probabil că situarea narthexului cu peste un metru mai sus decît nivelul atriului nu punea pentru această bazilică aceleaşi probleme ca pentru bazilica de marmură şi cea cu transept.

O observaţie valabilă pentru toate cele patru bazilici paleocreştine din cetatea Tropaeum este aceea că, spre deosebire de zidurile bazilicilor propriu-zise, care erau mai groase (1—1,30 m) şi legate cu mortar amestecat cu cărămidă sfărîmată, zidurile atriilor acestora erau mai subţiri (0,70—0,75 m) şi legate cu pămînt, întocmai ca zidurile anexelor aceloraşi bazilici. Aceasta nu înseamnă neapărat că ele sînt construcţii mai tîrzii

[19] P. Lemerle, *op. cit.*, p. 307—313.

decît bazilicile propriu-zise, care, exceptînd clădirea bazilicii cisternă, nu pot fi situate în timp, în forma în care se prezintă astăzi, mai devreme de secolele V—VI, datînd cel mai probabil din timpul împăraților Anastasius,

Fig. 8. Paviment de cărămidă și canal de scurgere în curtea atriului bazilicii ,,simple".

Iustin I sau Iustinian. Fiind socotite în categoria clădirilor anexe, ușoare și fără etaj, atriile cu porticele lor erau menite să adăpostească pe catehumeni și penitenți sau chiar întreaga comunitate creștină în timpul unor

slujbe religioase cu caracter funerar sau mai puțin importante, care se săvîrşeau în această parte a bazilicii paleocreştine [20]. Pentru cele trei bazilici — bazilica de marmură, bazilica cu transept şi bazilica „simplă" — există unele indicii sigure că atriile sînt contemporane cu corpul propriu-zis al acestora.

Deoarece în nici unul din porticele atriilor bazilicilor amintite din cetatea Tropaeum nu s-au găsit resturi de pavaj, e de presupus că acesta nu exista sau, fiind la adăpost, era din lemn şi a dispărut fără urmă. De asemenea, nu este exclus ca la bazilicile „simplă" şi cu transept, porticele atriilor să fi fost susținute înspre interior de stîlpi din lemn, deoarece nu s-au găsit baze, nici resturi de coloane de piatră sau marmură. O altă observație este aceea că anexele de pe laturile lungi ale bazilicilor cu transept şi „simplă" continuau şi de o parte şi alta a atriilor.

Bazilica de cimitir de la Tropaeum Traiani, descoperită de Gr. Tocilescu pe panta dealului de la N de cetate, fiind un fel de capelă funerară, în care nu se săvîrşea liturghia, nici serviciul vreunei taine religioase, ci numai slujbe în legătură cu cei defuncți, la care participau împreună catehumeni şi credincioşi, n-avea decît absidă şi o singură încăpere, fără narthex şi atrium.

Atriile bazilicilor de marmură şi cu transept se încadrează în aceeaşi grupă, denumită „greacă" sau cu *triporticus* şi narthex, caracteristică bazilicilor greceşti din secolele V—VI [21]. Atriul bazilicii „simple", deşi face parte din aceeaşi grupă, aminteşte prin dispoziția specială a laturii sale de est, aşa numita grupă „palestino-romană", sau cu *quadriporticus*, a bazilicilor paleocreştine [22].

În lumina ultimelor descoperiri de la Tropaeum Traiani, se poate presupune că şi alte bazilici paleocreştine de tip elenistic de pe teritoriul Dobrogei posedau cîte un atrium. Printre acestea pot fi enumerate cele trei bazilici cu criptă de la Tomis [23], bazilica cu criptă de la Histria [24], bazilica cu trei nave de la Argamum [25], două dintre cele trei bazilici de la Troesmis [26], bazilica de la Ibida [27], bazilica din interiorul cetății Axiopolis [28] ş.a. Despre bazilica de la Callatis se ştie că avea un atrium lateral, după moda bazilicilor siriene [29]. În afară de bazilicile cimiteriale, n-aveau în mod sigur atrium bazilica de la Dinogetia, a cărei latură îngustă de vest era alipită de zidul de incintă al cetății [30], şi altele de dimensiuni mici, în general bazilicile cu o singură navă, a căror denumire mai proprie ar fi aceea de „biserici-sală".

---

[20] Ch. Delvoye, *op. cit.*, col. 439, cu bibl, mai veche.

[21] Vezi mai sus, nota 6.

[22] Cf. P. Lemerle, *op. cit.*, p. 313.

[23] A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*, Constanța, 1966; V. Canarache, *Muzeul de arheologie din Constanța*, 1967, p. 85; I. Barnea, în *Din istoria Dobrogei*, II, p. 466—467.

[24] Em. Condurachi şi colab., *Histria*, I, Bucureşti, 1954, p. 167, fig. 57—59; I. Barnea, *op. cit.*, p. 472.

[25] Paul Nicorescu, ARBSH, 25, 1944, 1, p. 96—99; I. Barnea, *op. cit.*, p. 476.

[26] I. Barnea, *op. cit.*, p. 480, cu bibl. mai veche.

[27] *Ibidem*, p. 476.

[28] *Ibidem*, p. 480.

[29] Dinu Theodorescu, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 257—300.

[30] I. Barnea, *op. cit.*, p. 478.

Atriul, element arhitectonic impus de necesități de ordin liturgic pentru bazilica paleocreștină, dobîndește o largă răspîndire în secolele V—VI, și în special în timpul lui Iustinian, cînd gustul pentru monumentalitate sporește foarte mult. Începînd cu secolul al VII-lea, în urma desființării catehumenatului, atriul, ca parte componentă a locașului de cult creștin, își pierde rațiunea principală a existenței sale. Din a doua jumătate a secolului al IX-lea, cînd perioada de criză generală este depășită, iar activitatea arhitectonică redobîndește un nou avînt, atriul reapare totuși la unele biserici din capitala Imperiului bizantin și din centre influențate de acesta [31]. Împreună cu diferite alte elemente de cultură, atriile bazilicilor paleocreștine din Scythia Minor ne ajută la o mai bună cunoaștere nu numai a acestor monumente, ci și a relațiilor economice și culturale pe care fosta provincie romano-bizantină dintre Dunăre și Pontul Euxin le-a avut în perioada respectivă de timp.

LES *ATRIA* DES BASILIQUES PALÉOCHRÉTIENNES DE TROPAEUM TRAIANI

RÉSUMÉ

Suite à un examen attentif et à plusieurs vérifications de terrain, lors de la reprise ces dernières années des fouilles archéologiques à *Tropaeum Traiani* (Adamclisi, dép. de Constanța), l'auteur arrive à la conclusion que non seulement la basilique dite « de marbre », mais chacune des quatre basiliques paléochrétiennes sises à l'intérieur de cette forteresse romano-byzantine étaient dotées d'un *atrium*.

La *basilique de marbre*, située dans la moitié nord, du côté occidental de la forteresse, la *basilique à transept*, qui se dressait du côté de la porte orientale, au sud de la *via principalis* et la *basilique simple*, faisant vis-à-vis à cette dernière, au nord de la *via principalis*, étaient dotées toutes d'un *atrium* à trois portiques (τρίστοον, *triporticus*). Autrement dit, leurs atria disposaient d'un portique sur chacun des côtés nord, ouest et sud — trait caractéristique chez les basiliques des Ve — VIe siècles, de Grèce. La *basilique citerne*, ainsi appelée parce qu'elle était édifiée sur les ruines d'une ancienne citerne romaine, au sud de la *via principalis*, à proximité de la porte ouest, devait être elle aussi dotée d'un atrium, aménagé sur le côté occidental. Comme il n'en reste de celui-ci qu'une partie de la cour au pavage fait de grandes dalles de pierre, on ne saurait préciser s'il était bordé d'un *triporticus* ou plutôt d'un *quadriporticus*, c'est-à-dire avec un portique sur le côté est aussi, compte tenu de ce que la basilique ne disposait pas d'un narthex. On ne saurait négliger non plus la possibilité que cette basilique n'ait eu sur son côté ouest qu'une simple cour dallée ouverte.

Le plus monumental semble avoir été l'atrium de la basilique « simple », qui, en plus de ses proportions imposantes, débouchait sur un

---

[31] Ch. Delvoye, *Byzantion*, *loc. cit.*, p. 273, 275—276 și 288—289; idem, *Atrium, loc.cit.*, col. 425 și 439.

escalier à cinq marches courant probalement sur toute la longueur de son côté oriental. La cour intérieure de l'atrium était pavée de briques dans le cas des basiliques simples et à transept, d'un dallage de pierre dans le cas de la basilique de marbre. Ces cours intérieures étaient aussi dotées, dans la cas de la basilique simple et de la basilique de marbre, d'un caniveau, permettant l'écoulement des eaux. Par contre, il n'est pas absolument sûr que ces atria disposaient aussi d'un puits (*cantharus*).

A la différence des murs des basiliques proprement dites, plus épais (1—1,30 m) et liés à un mortier comportant de la brique pilée, les murs des atria étaient plus minces (0,70—0,75 m) et liés avec de la terre, à l'instar des murs appartenant aux annexes des mêmes basiliques. Il ne s'ensuit pas, cependant, que ces atria aient été ultérieurement ajoutés aux basiliques respectives. On les considérait comme faisant partie des bâtiments-annexes, plus légers et sans étage, destinée à assurer une place aux catéchumènes et aux pénitents, voire à la communauté chrétienne dans sa totalité lors de certains offices — services funèbres ou autres de moindre importance.

Les observations faites à *Tropaeum Traiani* suggèrent l'hypothèse que d'autres basiliques paléochrétiennes découvertes dans le territoire de la Dobroudja devaient elles aussi comporter un atrium.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1 L'atrium de la « basilique de marbre ».
Fig. 2 L'atrium de la basilique à transept (architecte A. Sion).
Fig. 3 L'atrium de la basilique à transept (d'après l'architecte Otto Richter).
Fig. 4 La basilique à transept.
Fig. 5 Le seuil de l'atrium de la basilique à transept.
Fig. 6 La basilique citerne.
Fig. 7 L'atrium de la basilique « simple » (architecte M. Cirstoiu).
Fig. 8 Pavement en briques et caniveau de la cour de l'atrium — basilique « simple ».

DESCOPERIREA DE LA PETRICANI ŞI RELAȚIILE EI CU CULTURA TRACO-GETICĂ

DE

CONSTANTIN BUZDUGAN

Cercetarea arheologică a vestigiilor din perioada tîrzie a primei epoci a fierului de pe teritoriul Moldovei a înregistrat în ultima vreme progrese notabile [1]. La cercetările sistematice cu rezultate de o adîncă semnificaţie pentru clarificarea unor aspecte etno-culturale ale perioadei hallstattiene tîrzii se adaugă, de la un an la altul, descoperiri fortuite, care, cu tot caracterul lor, sînt de natură să furnizeze date de multe ori nebănuite. Unele dintre descoperirile din această categorie au constituit, nu o dată, baza documentaţiei pentru explicarea unor grupe de descoperiri mai vechi, determinînd, uneori, sensuri noi în interpretarea lor, ceea ce a sporit și mai mult interesul specialiştilor faţă de atari antichităţi.

De aceea considerăm că valorificarea neîntîrziată a descoperirilor întîmplătoare, cît şi a rezultatelor săpăturilor sistematice, reprezintă o datorie de prim ordin.

Pornind de la aceste considerente, publicăm o descoperire hallstattiană, al cărei conţinut îl formează un pumnal *akinakes* descoperit întîmplător, după toate informaţiile [2], în anul 1964, în vatra comunei Petricani, judeţul Neamţ, cu ocazia săpării în curtea cooperativei agricole de producţie a şanţurilor de fundaţie pentru construcţii de interes economic. Pe locul descoperirii, situat pe terasa rîului Topoliţa, la circa 150 m de albia lui actuală, au fost identificate, cu prilejul unor cercetări de suprafaţă întreprinse în anul 1972 [3], cîteva fragmente ceramice foarte corodate.

Pentru completarea datelor privind mediul arheologic al descoperirii noastre s-a efectuat, în vara anului 1973, un sondaj de informare în porţiunea de teren rămasă liberă, deci neafectată de construcţiile amintite mai sus, situată mai spre est de locul unde se descoperise ocazional un mormînt de înhumaţie. După informaţiile localnicilor mormîntul nu a avut inventar. Potrivit altor informaţii în mormînt s-ar fi aflat unele obiecte de metal, fără a se putea preciza dacă este vorba de pumnalul care ne preocupă aici [4].

---

[1] A. Vulpe, MemAntiq, 2, 1970, p. 158 şi urm.

[2] Informaţiile referitoare la descoperirea acestei piese, intrate în colecţiile Muzeului arheologic din Piatra Neamţ, le datorăm lui N. Popa din Tîrpeşti, comuna Petricani, judeţul Neamţ.

[3] Cercetările perieghetice din anul 1970 au fost efectuate de Virgil Mihăilescu-Bîrliba de la Muzeul arheologic din Piatra Neamţ. Îmi exprim şi pe această cale recunoştinţa pentru gestul colegului meu de a-mi fi oferit piesa spre publicare.

[4] Informaţie de la Silvia Marinescu-Bîlcu (Institutul de arheologie din Bucureşti) care a văzut descoperirea.

Sondajul practicat — e adevărat de dimensiuni modeste — nu ne-a furnizat elemente noi față de cele deja cunoscute. În schimb, datorită cercetărilor periegheticе întreprinse concomitent, la numai circa 100 m în partea de vest a acestui loc, au fost identificate fragmente ceramice lucrate cu mîna, din pastă cenușiu-gălbuie, degresată cu pietricele sau cioburi mărunt pisate, neornamentate, specifice — prin structură și aspect — Hallstatt-ului traco-getic (fig. 1/1—4), iar în împrejurimile estice, imediat apropiate, au fost depistate resturi ale unei așezări Latène.

Așadar, mediul arheologic în care apare descoperirea noastră se caracterizează prin prezența mormîntului de înhumație, a cărui datare, din lipsă de date, rămîne deocamdată neprecizată, și a resturilor de locuire, în special ceramică din epoca fierului, specifică populației autohtone, databilă în secolele V—IV î.e.n.

Descoperirea de la Petricani pune în evidență un pumnal [5] cu bară transversală, lucrat dintr-o singură bucată, prin procedeul ciocănirii la cald, dintr-un fier de bună calitate (fig. 2/a—b și 3/a—b). Piesa a fost lucrată cu grijă, dar pe părțile laterale ale mînerului au rămas mici zgrunțișori , neînlăturați după finisare. Lama, placa și partea inferioară a mînerului prezintă coroziuni. Restul mînerului și bara, acoperite de un strat subțire de culoare roșie [6], oferă o stare de conservare exemplară.

Lungimea actuală a piesei este de 26,3 cm, iar greutatea de 140 g[7]. Vîrful pumnalului și o parte din lamă sînt rupte din vechime. Lama, cu două tăișuri aproape paralele și o nervură mediană, este dreaptă, în secțiune avînd aspectul unui romb turtit.

Baza mînerului sau garda, în formă de inimă mult turtită, este alcătuită din două plăci metalice foarte bine prinse între ele, sudate prin batere. Pe placa de pe suprafața superioară se disting doi lobi asimetrici, unul cu umărul ascuțit, iar celălalt, dimpotrivă, rotunjit la umăr. Pe placa opusă, identică cu prima, lobii sînt doar sugerați de forma acesteia.

Mînerul, lucrat împreună cu lama din aceeași bucată de fier, are forma de bară dreptunghiulară, plată, mai îngustă la mijloc, dimensionîndu-se ușor spre ambele capete. Capătul superior se termină printr-o tijă în care s-a fixat bara.

Bara transversală este dreaptă. Brațele egale, ce se lățesc spre capetele rotunjite, dau barei o formă deosebită, asemănătoare cu aceea a unui

---

[5] Pumnalul a fost menționat : A. Vulpe, *op. cit.*, p. 159, nota 160 ; V. Mihăilescu-Bîrliba și I. Untaru, MemAntiq, 3, 1971, p. 418.

[6] Pornind de la știrea transmisă de Herodot potrivit căreia, în cadrul unor practici magico-rituale, pe altarul închinat zeului Ares se înfigea un pumnal de fier, peste care se vărsa sîngele celor sacrificați (Herodot, *Istorii*, IV, 62), s-ar părea că substanța roșie găsită pe pumnalul de la Petricani nu mai poate fi atribuită resturilor unor teci din piele, așa cum se încerca pînă nu demult (cf. S. Morintz, Materiale, 5, 1959, p. 358—359 ; idem, Dacia, N.S., 1, 1957, p. 127 ; V. Mihăilescu-Bîrliba, SCIV, 20, 1969, 2, p. 330), ci este mai curînd un act intenționat, prilejuit de manifestări ca cele relatate de marele istoric. În urma analizei de laborator încă nepublicate, D. Vicoveanu, de la Muzeul de istorie a Moldovei din Iași, ne-a comunicat că substanța roșie era dată în scopul protecției împotriva coroziunii, ceea ce pare plauzibil, cel puțin pentru cazul dat, dacă avem în vedere starea foarte bună de conservare a acestei piese.

[7] Alte dimensiuni ale pumnalului : lungimea actuală a lamei pînă în gardă 13 cm ; lățimea maximă a lamei 2,5 cm ; lățimea minimă a lamei 2,2 cm ; grosimea lamei 0,6 cm ; lățimea gărzii 3,6 cm ; înălțimea maximă a gărzii 1,6 cm ; lungimea mînerului 7,7 cm ; lățimea maximă a mînerului 1,8 cm ; lățimea minimă a mînerului 1,6 cm ; lungimea barei transversale 4,2 cm ; lățimea maximă a barei 1,3 cm.

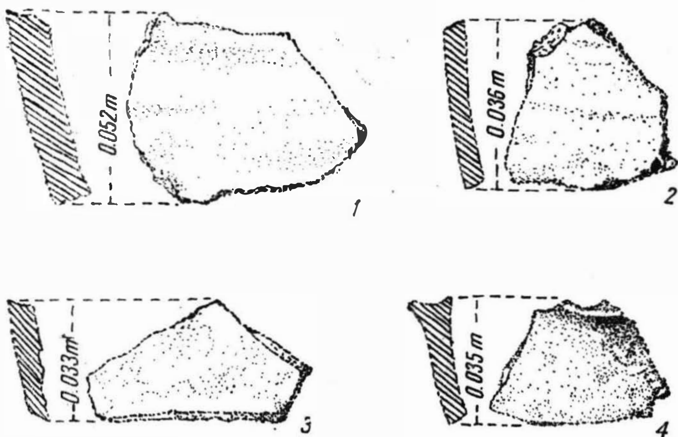

Fig. 1. Petricani. Ceramică fragmentară.

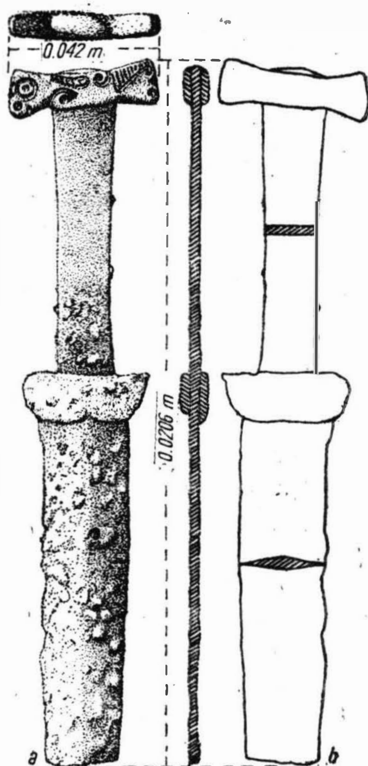

Fig. 2. Petricani. Pumnal de fier (desen).

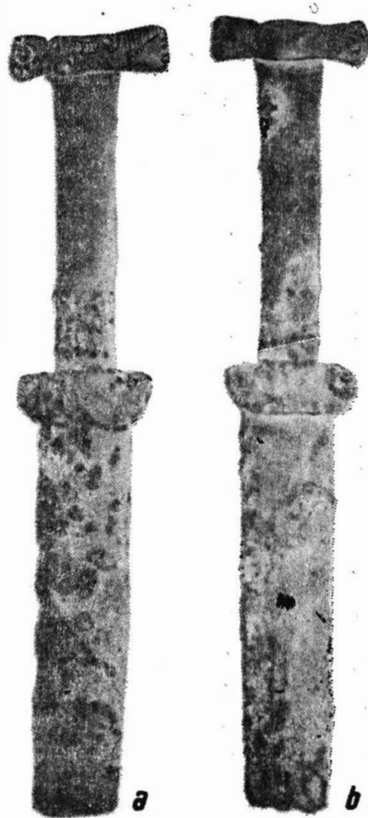

Fig. 3. Petricani. Pumnal de fier (fotografie).

topor bipen sau baltag. Suprafaţa superioară a barei este bogat ornamentată cu motive realizate în tehnica gravării, reprezentînd două figuri adosate (fig. 2/a şi 3/c), în maniera celor de pe aplica zoomorfă de la Gurbăneşti [8]. Spaţiul de pe braţul stîng reproduce schematic capul şi ghearele unei păsări (vultur ?). Puternic stilizat, dar foarte expresiv, ochiul, de o vigoare extraordinară, subliniată şi prin dimensiunile intenţionat exagerate, este redat printr-un punct înconjurat de două cercuri concentrice simple, ambele de o execuţie stîngace, neglijentă, amintind, prin tehnica de lucru şi realizare, de aplicele din tezaurul de la Craiova [9]. Maniera de redare a ciocului şi ochiului se regăseşte şi pe mînerul unui pumnal cu un singur tăiş descoperit în cimitirul de la Szentes-Vekerzug [10]. Deasupra ochiului, prin modelarea metalului, s-a obţinut o pensă cu capătul ascuţit care reprezintă urechea vulturului. Ciocul, marcat printr-un vîrf ascuţit şi uşor încovoiat, este disproporţionat de mic în raport cu ochiul. Între ochi şi cioc este plasată nara de formă ovală. Puţin mai spre dreapta, în marginea extremă de jos, se află gheara, redată printr-un pinten viguros, încovoiat spre interior, în maniera celor de pe cupele de la Agighiol [11]. Din lipsă de spaţiu, celelalte gheare nu au mai fost reprezentate.

Celălalt braţ al barei reprezintă o figură fantastică, foarte probabil un grifon, schematic reprezentat, cu capul spre dreapta. Gura larg deschisă lasă să se vadă limba de formă triunghiulară cu vîrful ascuţit în interior. Falca interioară, pe care se află o nară aproape rotundă, este redată printr-o simplă linie incizată. Cea superioară, la fel de schematic redată, este reprezentată printr-o bandă triunghiulară cu vîrful puternic întors în jos, delimitată prin linii superficial gravate. În interior, banda este haşurată cu liniuţe perpendiculare şi oarecum paralele, puţin adîncite. Ochiul este circular, prevăzut cu un semicerc în faţă. Pe direcţia ochiului este prinsă aripa animalului, destul de schematizată, redată prin intermediul unei benzi uşor ascuţite. În interior, banda este haşurată cu liniuţe oblice, de un paralelism pe alocuri imperfect.

Decorul este simplu. În execuţie se vede o anumită nesiguranţă în practicarea meşteşugului. Soluţia fixării în cîmpul compoziţional a diferitelor părţi ale motivelor alese este plină de originalitate. În tratarea subiectului se observă o oarecare libertate, desprinderea creatorului de canon şi îndepărtarea de motivul tradiţional, căderea lui într-un geometrism exagerat, amintind de placa ornamentată de la Ak-Mečet [12], considerată o dovadă a stilului animalier degenerat. Elemente de bază ale stilizării unor părţi ale animalului par ca eliminate, rămînînd numai schema desenului, care uneşte şi combină în mod liber diferite aspecte ale imaginii, fără respectarea principiului compunerii figurii.

Stilizarea aproape absolută, mai mult voită decît impusă de lipsa spaţiului, dă compoziţiei o valoare simbolică deşi, spre deosebire de sabia-

---

[8] D. V. Rosetti, Materiale, 6, 1959, p. 791—813, fig. 5/11 şi 6.

[9] D. Berciu, *Arta traco-getică*, Bucureşti, 1969, fig. 83—87 şi 88/5.

[10] M. Parducz, ActaArchHung, 6, p. 7, fig. 3.

[11] D. Berciu, *op. cit.*, fig. 26 şi 27.

[12] E. H. Minns, *Skytians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 267, fig. 184; M. Ebert, RL, XIII, Berlin, 1929, pl. 32 B/a.

emblemă de la Medgidia [13], apreciată ca un simbol al puterii militare, economice şi sociale [14], pumnalul nostru a avut neîndoielnic, după urmele evidente de utilizare, şi o funcţie practică. Valoarea lui simbolică este sugerată chiar de subiectul reprezentării. Alături de leu, care constituie unul dintre cele mai vechi şi tradiţionale motive în arta orientală, figura grifonului sau aceea a vulturului se înfăţişează ca un simbol al puterii în scenele heraldice de luptă, în scenele de vînătoare, pe sceptre şi pe arme. Aceste consideraţii ne îndreptăţesc să presupunem că pumnalul *akinakes* de la Petricani, ca şi sabia-emblemă amintită, a aparţinut unui comandant militar sau unui luptător de vază din vîrfurile aristocraţiei tribale locale.

Prin reprezentările de pe bara transversală, pumnalul de la Petricani se înscrie în aria stilului animalier. Dar în întreaga arie a stilului animalier tracic, scitic sau oriental, o piesă asemănătoare nu se cunoaşte, exemplarul prezentat fiind, deocamdată, unic. Luată în ansamblu, compoziţia decoraţiei dezvăluie o atmosferă orientală, în care se împletesc trăsături ale artei greceşti, scitice, dar mai ales tracice. Privită din acest unghi, piesa poate fi interpretată, ca şi sabia-emblemă de la Medgidia, drept un produs al unui atelier local, unde pătrunseseră influenţe orientale, greceşti şi scitice [15], ceea ce nu ar părea deloc surprinzător dacă avem în vedere elementele orientale de origine atît de diversă ale artei traco-getice.

Tehnica de confecţionare, specificul ornamentelor, modul de tratare a amănuntelor, toate acestea judecate în ansamblu redau imaginea unui obiect traco-getic. Concepţia generală care stă la baza decoraţiunii piesei ţine de specificul tracic. Benzile haşurate cu liniuţe orizontale sau verticale şi paralele, înrudite, după unele constatări, cu cele din arta veche a Iranului [16], sînt şi ele caracteristice artei traco-getice, după cum atestă tezaurul de la Craiova [17], inventarul mormîntului de la Agighiol [18], sabia-emblemă de la Medgidia [19], de nu ar fi să menţionăm decît cîteva din cele mai importante monumente de artă traco-getică descoperite pe teritoriul României. Ornamentarea în bandă cu liniuţe transversale, cît şi cercul cu punct sînt tracice, după aprecierea Katharinei Malkina, cu toate că ele se cunosc şi în arta scitică, unde trebuie explicate ca o înrîurire tracică [20]. Spre aceeaşi constatare duce simplitatea aproape primitivă, naivitatea sinceră, nesiguranţa şi stîngăcia în realizarea decorului. Tendinţa de stilizare, atît de evidentă pe aplicele cruciforme zoomorfe de la Armăşoaia [21] şi Bîrseşti [22], sau pe placa de aur de la Gurbăneşti [23], tendinţă ce se va

---

[13] D. Berciu, SCIV, 10, 1959, 1, pl. 2; idem, Dacia, N.S., 2, 1958, p. 96, pl 2; idem, *Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre*, Bucureşti, 1966, p. 280 şi urm., pl. 25 şi 33; idem. *Romania before Burebista*, Londra, 1967, p. 142 şi urm., pl. 59; idem, *Arta traco-getică*, p. 20, fig. 2 a—b.

[14] D. Berciu, *Arta traco-getică*, p. 24 şi 25.

[15] *Ibidem*, p. 24.

[16] W. Culican, *The Medes and Perses*, 1965, pl. 6.

[17] D. Berciu, *Arta traco-getică*, p. 123—146.

[18] *Ibidem*, p. 33—76.

[19] *Ibidem*, p. 18—32.

[20] K. Malkina, PZ, 29, 1928, p. 171.

[21] A. Niţu, Materiale, 1, 1953, p. 5, fig. 1 a—b.

[22] D. Berciu, *Romania before Burebista*, p. 132, fig. 62 a.

[23] D. V. Rosetti, *op. cit.*, p. 197 şi urm., fig. 5/11 şi 6.

accentua în etapa geto-dacică [24], subliniază şi ea o trăsătură a artei traco-getice. Fragmentarea motivului, modul de articulaţie a diferitelor sale părţi, reflectă un dinamism bine dozat, reţinut, care caracterizează în general arta traco-getică.

Tema reprezentării grifonului şi vulturului cunoaşte o largă răspîndire în arta de stil animalier. În altă versiune decît cea care ne preocupă aici, ea apare, regăsindu-se în cîteva rînduri, pe unele aplice din renumitul tezaur de la Craiova [25]. Într-o formă foarte originală reapare la Agighiol, pe o aplică frontală, care reprezintă un grifon-vultur [26]. Într-o tratare mai naturalistă, ea se înfăţişează pe monumentele tracice din Bulgaria, cum ar fi, de pildă, grifonii din mormintele de la Brezovo [27], aplica de metal de la Garčinovo [28], sau cea de la Vraţa [29].

Ca o dovadă în plus a largii sale răspîndiri, motivul se regăseşte într-o variantă asemănătoare exemplarului de la Agighiol, în nord-vestul Iranului, în tezaurul de la Ziwiye [30], unde sînt prezente elemente medo-persane, urartiene şi scitice, inspirate însă din aceeaşi sursă a artei vechi orientale [31]. În schimb, în repertoriul animalier scitic, care manifestă o mare preferinţă mai ales pentru cervidee şi capridee [32], motivul grifonului şi încă într-o astfel de exprimare nu se exemplifică [33].

Cei doi termeni ai temei — grifonul şi vulturul — frecvent întîlniţi în arta tracică şi respectiv traco-getică sînt redaţi, ca şi pe bronzurile de la Luristan [34] sau pe cana de la Dürrnberg [35], într-o atitudine pasivă, binevoitoare, spre deosebire de motivele scitice, care se remarcă prin dinamism excesiv şi exprimă o stare de puternică încordare, agresivitate, aşa cum arată reprezentările de artă animalieră de la „Piatî bratev”, Melgunov şi Kelermes, Litoi, „Semibratnih” şi cele din Kazahstan de pe teritoriul U.R.S.S. [36], pentru a nu menţiona decît cîteva dintre cele mai semnificative exemple.

Concepţia decoraţiunii, modul original de tratare a amănuntelor, tendinţa de schematizare, dinamismul măsurat, reţinut, situează pumnalul de la Petricani în reprezentările din grupa carpato-dunăreană-balcanică şi argumentează atribuirea sa etnică populaţiei traco-getice, respectiv getice.

---

[24] Dorin Popescu, Dacia, N.S., 2, 1958, p. 157—206; idem, BMI, 40, 1971, 4, p. 19—32; idem, BMI, 41, 1972, 1, p. 5—22; R. Florescu, *L'art des Daces*, Bucureşti, 1968.

[25] D. Berciu, *Arta traco-getică*, p. 129, fig. 90/1 a—b şi 90/2 a—b; p. 130, fig. 91 şi p. 132, fig. 92.

[26] *Ibidem*, p. 66, fig. 43/1.

[27] B. Filow, Mitt. Deutschen Arch. Instituts. Röm. Abt., 32, 1917, p. 25 şi 26, fig. 2—3.

[28] Idem, ESA, 9, 1934, p. 197—205, fig. 1, 2 şi 3; I. L. Členov, MIA, 115, 1962, pl. 3/27.

[29] D. Berciu, *Arta traco-getică*, p. 105, fig. 74.

[30] E. Porada, *Alt-Iran*, p. 128—129.

[31] D. Berciu, *op. cit.*, p. 168; V. A. Ilinskaia, SA, 2, 1971, p. 66 şi 68.

[32] P. Amandry, Journal of Near Eastern Studies, 24, 1965, 3, p. 149.

[33] A. A. Jessen, SA, 1950, p. 157—200.

[34] N. K. Sandars, Antiquity, 45, 1971, 178, p. 108, fig. 2.

[35] *Ibidem*, p. 109, fig. 3 c.

[36] B. N. Grakov, *Skifi*, Moscova, 1971, pl. 22, 24, 26 şi 25, 27; V.A. Ilinskaia, *op. cit.*, p. 76, fig. 1/2 şi 1/3; pentru descoperirile din Kazahstan vezi Sigfried J. de Laet, *La Préhistoire de l'Europe*, Paris-Bruxelles, 1967, p. 165, fig. 321.

O ultimă problemă pe care o comportă pumnalul de la Petricani este cea a cronologiei. De la început trebuie subliniat că anumite particularităţi îl deosebesc de pumnalele descoperite pînă în prezent pe teritoriul României, datate *grosso modo*, pe baza relaţiilor cu cronologia nord-pontică, în secolele VI—V î.e.n. El reprezintă tipul de pumnal cu bara transversală la mîner şi secţiune dreptunghiulară, cu garda cordiformă [37]. Studiile întreprinse asupra descoperirilor scitice sau de factură scitică dovedesc că acest tip de pumnal a avut o evoluţie îndelungată, evoluţie ale cărei etape tipologice şi cronologice au rămas încă nedeterminate. Pumnalul *akinakes* de la Petricani nu-şi găseşte paralelisme în seria mai veche, documentată mai ales prin exemplarele de la Melgunov şi Kelermes [38], datate în secolul al VI-lea î.e.n. [39]. *Akinakes*-ul de la Petricani se apropie însă, prin unele elemente tipologice, de un exemplar de provenienţă necunoscută [40], datat provizoriu în secolele VI—V î.e.n. [41]. Garda acestui exemplar este în formă de inimă mult turtită, identică în structura ei plăcii de pe pumnalul de la Petricani, cu singura deosebire că cei doi lobi nu sînt nici măcar sugeraţi. Dacă nu sînt chiar identice, lamele celor două pumnale au evidente trăsături comune. În schimb, barele mînerelor se deosebesc profund. Bara pumnalului a cărei provenienţă a rămas necunoscută este în formă de măciulie, ovoidală în plan, în timp ce pumnalul nostru are bara transversală elegantă, cu braţele egale, ce se lăţesc spre capetele uşor rotunjite. Însă bara acestuia se aseamănă oarecum cu cea a pumnalului descoperit în regiunea Dunării, la Welchem [42], datat în secolele V—III î.e.n. [43]. În rest, cele două pumnale se deosebesc net.

Reperele tipologice stabilite pînă acum ar indica secolul al V-lea î.e.n. ca limită cronologică superioară a pumnalului prezentat. Pe de altă parte, între pumnalul de la Petricani şi placa de la Gurbăneşti, care se datează în secolul al IV-lea î.e.n. [44], constatăm unele conexiuni stilistice. Reţinem, de asemenea, paralelizările cu descoperirile de la Agighiol şi Craiova, cu cele de la Brezovo şi Vraţa, încadrate cronologic mai ales în secolul al IV-lea î.e.n. [45]. Subliniem, totodată, stilizarea puternică a motivului de pe bara pumnalului. Or, această stilizare exagerată poate fi un indiciu al unei perioade mai tîrzii, ulterioare secolului al V-lea, cînd în stilul animalier traco-getic se va fi produs o degradare a motivelor, fenomen pe care cultura scitică îl trăieşte spre sfîrşitul secolului al VI-lea şi începutul secolului următor [46]. Am mai adăuga aici un fapt nu prea semnificativ pentru ceea ce avem de argumentat, totuşi necesar de reţinut,

---

[37] A. I. Meliukova, Arheologhiia SSSR, fasc. D 1—4, Moscova, 1964, p. 49—52; A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, Bucureşti, 1967, p. 59 (varianta A2), pl. 15/1, 3.

[38] W. Ginters, *Das Schwert der Skythen und Sarmaten*, Berlin, 1928, pl. 3 şi 6.

[39] K. Schefold, ESA, 12, 1938, p. 8—9.

[40] A. I. Meliukova, *op. cit.*, pl. 18/4.

[41] *Ibidem*, p. 47 şi urm.

[42] W. Ginters, *op. cit.*, pl. 13 b.

[43] *Ibidem*, p. 32.

[44] D. V. Rosetti datează mormîntul de la Gurbăneşti, în a doua jumătate a secolului al IV-lea (vezi D. V. Rosetti, *op. cit.*, p. 813), iar D. Berciu îl fixează cronologic în prima jumătate a acestui secol (D. Berciu, *op. cit.*, p. 96).

[45] *Ibidem*, p. 76; p. 137 şi urm.; p. 99—101.

[46] V. A. Ilianskaia, *op. cit.*, p. 74.

şi anume că ceramica de la Petricani prezentată mai sus se datează şi ea în secolul al V-lea sau în prima jumătate a secolului al IV-lea î.e.n.

Luînd în consideraţie aceste noi date, secolul al IV-lea î.e.n. ar putea deveni limita cronologică inferioară pentru pumnalul nostru. Dacă luăm secolele V şi IV ca limite cronologice şi adăugăm la ele reperele tipologice şi stilistice dobîndite pînă acum, am putea admite fixarea în timp a pumnalului de la Petricani în ultima jumătate a secolului al V-lea î.e.n. şi prima jumătate a secolului al IV-lea î.e.n., ceea ce coincide cu cronologia importantelor monumente de artă traco-getică de pe teritoriul României.

LA DÉCOUVERTE DE PETRICANI ET SES RAPPORTS AVEC LA CULTURE THRACO-GÉTIQUE

RÉSUMÉ

Partant de l'importance que peuvent présenter certaines découvertes fortuites pour l'enrichissement de la documentation archéologique, l'auteur publie une telle découverte, datée du Hallstatt final. Il s'agit d'un poignard, trouvé par hasard en 1964 à Petricani (dép. de Neamţ), à un endroit où des recherches en surface mirent au jour des fragments céramiques spécifiques de la civilisation thraco-gétique.

Le poignard de Petricani est de type *akinakes*. Avec une barre transversale par rapport à la poignée, de section rectangulaire, il est aussi doté d'une garde cordée (fig. 2 a—b et 3 a—b). Deux figures adossées constituent le motif ornemental central, réalisé dans la technique de la gravure sur la face supérieure de la barre (fig. 2 a et 3 c). A gauche, la barre s'orne d'un motif schématique représentant la tête et les serres d'un grand oiseau (un vautour ?), avec pour pendant, de l'autre côté, à droite, l'image d'une bête fantastique, vraisemblablement un griffon. C'est un décor d'une grande simplicité et tout à fait original : son dessin stylisé au maximum est moins le résultat du manque d'espace que le fruit d'une conception raisonnée; il confère à l'ensemble une valeur symbolique, incarnant la force. Ceci justifie l'hypothèse que l'*akinakes* de Petricani, de même que l'épée-emblème de Medgidia, a dû appartenir à quelque chef ou grand guerrier de la haute noblesse tribale de l'endroit.

Par les motifs qui ornent sa barre transversale, le poignard de Petricani s'avère une pièce unique dans son genre pour toute l'aire du style animalier. Il peut s'interpréter comme étant le produit d'un atelier local, profondément marqué par des influences grecques, orientales et scythiques. De par sa technique d'exécution, les traits spécifiques de ses ornements, la manière dont sont traités les détails, la simplicité schématique du dessin rehaussée d'un dynamisme équilibré, cette pièce se rattache aux produits carpato-danubio-balkaniques. C'est ce qui autorise son attribution à une population thraco-gétique, respectivement gétique. Les deux thèmes du motif — le vautour et le griffon — fréquents dans l'art thrace et thraco-gétique, sont analogues à ceux qu'on reproduit sur les bronzes de Luristan.

ou sur la cruche de Dürrnberg. Ils suggèrent une atmosphère pacifique, dégageant une sorte de bienveillance, tout le contraire des motifs scythiques, que distinguent un excès de dynamisme, une grand tension, voire une espèce d'agressivité.

Compte tenu de certains parallélismes typologiques et stylistiques avec des découvertes datées des Ve—IVe siècles av n.è., l'*akinakes* de Petricani est attribué à la seconde moitié du Ve ou à la première moitié du IVe siècle av.n.è. Cette chronologie répond à celle des plus importants monuments d'art thraco-gétique du territoire roumain.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Petricani. Céramique fragmentaire.
Fig. 2. Petricani. Poignard de fer (dessin).
Fig. 3. Petricani. Poignard de fer (photo).

PE MARGINEA UNEI EPIGRAME FUNERARE DIN EPOCA ROMANĂ TÎRZIE DE LA TOMIS

DE

EMILIAN POPESCU

În anul 1963, A. Aricescu publica în Studii clasice, 5, p. 323—328, nr. 5 (=*Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanţa, 1964, p. 20—29), o epigramă funerară greacă, descoperită cu ocazia unor lucrări de construcţie pe teritoriul vechiului oraş Tomis, azi Constanţa, şi pe care o data, pe baza caracterelor paleografice şi lingvistice, la sfîrşitul secolului al III-lea — începutul secolului al IV-lea e.n. Editorul n-a făcut un comentariu amănunţit asupra textului, atenţia lui îndreptîndu-se mai cu seamă spre stabilirea metricei şi spre relevarea unor caracteristici de limbă. Mai tîrziu, textul publicat de Aricescu a fost îmbunătăţit, prin rectificări şi întregiri noi, de către Werner Peek [1], fără însă ca acesta din urmă să fi făcut comentarii asupra lui.

Documentul de care vorbim are un text lung (22 rînduri), e complet păstrat şi reprezintă, sub această formă, cea mai tîrzie epigramă funerară greacă descoperită pînă acum în Dobrogea. Întrucît nu s-a relevat întreaga semnificaţie pe care poate s-o aibă epigrama pentru oraşul Tomis şi în general pentru această provincie de margine a imperiului, care a fost Scythia Minor, şi deoarece unele consideraţii ale editorului se cer încă rectificate, îmi propun să mă opresc asupra ei cu o analiză.

Inscripţia este săpată pe o stelă de calcar gălbui-cenuşiu, înaltă de 1,21 m, lată de 0,57 m şi groasă de 0,17 m. Înălţimea literelor : 2,4 cm. Stela se păstrează la Muzeul arheologic din Constanţa (Inv. nr. 2 055) şi în starea actuală de conservare ea este ruptă în două bucăţi (fig. 1). În partea de sus, are un decor în formă de capac de sarcofag, adică un fronton mărginit de două acrotere cu palmete. În centrul frontonului e reprezentată o pasăre, foarte probabil un porumbel, care ciuguleşte dintr-un strugure. Sub fronton, într-un cadru dreptunghiular, mărginit de o ramă profilată sînt sculptate trei busturi : un bărbat, o femeie şi, la centru, un copil. Ţinînd seama de textul inscripţiei, cu care relieful are legătură directă, persoanele reprezentate sînt : tata, mama şi fiul. Pe rama profilată care desparte relieful de frontonul de deasupra se află scris cuvîntul Ὑπόμνημα. În sfîrşit, sub relief se află săpat textul inscripţiei, care, cum am spus, însumează 22 rînduri, într-o alternare de rînduri lungi cu scurte. Cu excepţia ultimelor 3 rînduri textul inscripţiei a fost săpat numai după ce traseul rîndurilor a fost marcat cu linii. La sfîrşitul rîndurilor, 17, 19 şi 22

1 Werner Peek, *Griechische Epigramme aus Rumänien*, StCl, 6, 1964, p. 135—136.

sînt frunze de iederă. Frunza de iederă de la sfîrşitul inscripţiei (r. 22) pare să semene cu un peşte [2].

Cum am amintit, editorul inscripţiei a datat documentul la sfîrşitul secolului al III-lea —începutul secolului al IV-lea, relevînd pentru aceasta paleografia, în general, şi caracterele de limbă, în special. Din această ultimă categorie el considera caracteristic faptul că diftongul οι, se citeşte ca υ (r. 1.), η ca ι (r. 7), ε ca αι (r. 20), precum şi absenţa lui *iota adscriptum*. Noi socotim că, deşi aceste fenomene lingvistice sînt prezente şi în documentele din secolul al IV-lea, ele încep să apară mult mai devreme [3], şi acestea nu constituie deci elemente peremtorii pentru datare. Nici stîngăciile de metrică, relevate de Aricescu, nu pot fi caracteristice pentru datarea propusă, cu toate că le întîlnim în documente din această perioadă [4].

După părerea noastră, mai importante în cadrul datării sînt caracterele paleografice, foarte asemănătoare cu ale unor documente din Tomis şi Callatis, datate precis în vremea lui Diocletian şi Constantin cel Mare. Ne referim la o dedicaţie din Tomis pentru împăratul Diocletian [5] şi la o inscripţie din Callatis [6], care pomeneşte fie de Diocletian şi asociaţii săi la domnie (κύριοι κοζμοκράτορες), fie pe Constantin cel Mare şi Licinius. Tot determinant pentru o datare în secolul al IV-lea este, după noi, relieful din rama de deasupra cîmpului inscripţiei şi cel din fronton. Felul în care sînt redate figurile, plate, asimetrice, informe, realizate din linii trase profund, e caracteristic iconografiei „populare" din secolul al IV-lea, întîlnit în provincii [7]. Cele trei personaje, tata, mama şi copilul, de pe stela din Tomis, se aseamănă foarte mult în modul de reprezentare, cu figurile de pe piatra funerară a lui Valerius Felix şi a soţiei sale Aurelia Aemilia, datată sigur în secolul al IV-lea [8].

În sfîrşit, un ultim element, menit să pledeze pentru aceeaşi încadrare cronologică, este pasărea care ciuguleşte dintr-un strugure, reprezentată pe fronton. Aceasta este foarte probabil un porumbel care, în reprezentare singulară — cazul nostru — sau în grup — doi porumbei de o parte şi de alta a unui strugure sau vas — , este simbol creştin, aflat pe monumente începînd încă din secolul al II-lea e.n.

---

[2] În Dacia, N.S., 11, 1967, p. 168, am considerat acest decor ca reprezentînd un peşte (simbol creştin), dar după o verificare a pietrei, socotim că este frunză de iederă.

[3] Gerhard Pfohl, *Untersuchungen über die attischen Grabinschriften* (Diss.), Erlangen, 1953, p. 228—229 găseşte că omiterea lui *iota adscriptum* în inscripţiile funerare din Attica a avut loc încă din secolul I î.e.n., dar acest fenomen îşi face apariţia, după Strabo, *Geogr.*, 14, 1, 648, în secolul al II-lea î.e.n.; în secolul al III-lea î.e.n. este atestat la Milet, iar la Histria în secolul I î.e.n. în decretul pentru Aristagoras: cf. D.M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*, Bucureşti, 1967, p. 277—280.

[4] Este inutilă încercarea lui A. Aricescu de a fabrica o metrică corectă a textului. El a intervenit prea mult în text, omiţînd cuvinte întregi (τέκνον, r. 4; νέκυς, r. 13) sau părţi din ele (ἐλπίδα, pentru ἐλπίδας) sau atribuind în mod arbitrar cantităţi lungi sau scurte unor vocale sau diftongi după necesităţi; vezi şi nota 57 din acest studiu.

[5] AEM, 6, 1882, p. 18, nr. 37; SCIV, 16, 1965, 4, p. 812, fig. 2; Dacia, N.S., 11, 1967, p. 166—167, fig. 3.

[6] SCIV, 16, 1965, 4, p. 809—817; J. et L. Robert, *BullÉp*, 1967, 385.

[7] Gabriella Bordenache, Dacia, N.S., 9, 1965, p. 280.

[8] AEM, 6, 1882, p. 2, nr. 2; CIL, III, 7 549; ILS, 1961, AD, 15, 1934, p. 122, nr. 3; Dacia, 5—6, 1935—1936, p. 426; Dacia, N.S., 9, 1965, p. 280, fig. 30.

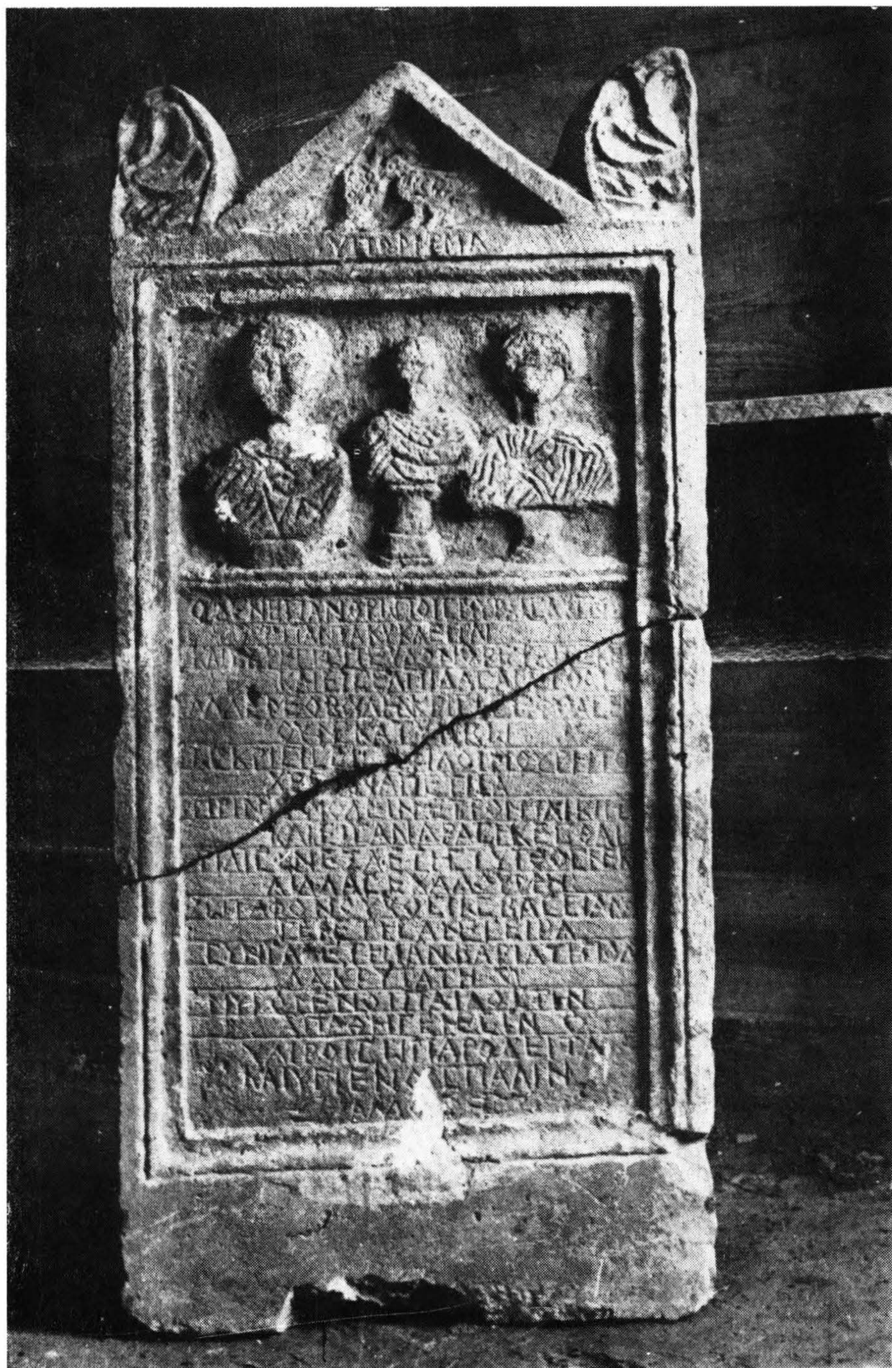

Fig. 1. Epigrama funerară în amintirea copilului Lillas de la Tomis (secolul al IV-lea e. n.)

Credința că sufletul omului lua, după moarte, adeseori forma unei păsări, se găsește în mitologia populară din cele mai vechi timpuri [9]. Porumbelul simbolizează sufletul defunctului intrat în paradis [10]. Multe relatări asupra morții martirilor și a sfinților, precum și unele monumente înfățișează sufletul omului ieșind din corp sub forma unui porumbel [11]. Pe monumentele funerare porumbelul apare reprezentat foarte des începînd cu secolul al II-lea pînă în secolul al VI-lea. La Roma s-a constatat că cel mai frecvent se găsește pe monumentele din secolul al IV-lea și prima jumătate a secolului al V-lea. În tot cazul, în occidentul latin acest simbol este, pe monumentele funerare, extrem de frecvent, spre deosebire de orientul grec, unde crucea și chrismonul sînt mai obișnuite. Cît privește simbolismul scenei în care porumbelul ciugulește din strugure, sau bea dintr-un vas, a fost interpretat ca reprezentînd sufletul credinciosului, care gustă din fericirea cerească [12].

Cu aceste observații preliminare să trecem la textul propriu-zis. Citim :

Ὑπόμνημα
Οὐδὲν ἐπ' ἀνθρώποις, Μύραις δ' ὕπο
πάντα κυκλεῖται.
καὶ γὰρ ἐγὼ σπεῦδον θρέψαι τέκνον
καὶ εἰς ἐλπίδας ἄγεσθαι,
ἀλλ' ἐμέο βουλὴν κρίσις ἔφθασεν
οὕνεκα τύμβω.
ὡς κρίσις ἐσ[τὶ] φίλοι μου γῆ τὸ
χρε[ὼ]ν ἀπέτισα,
πρὶν [μὲ] μολεῖν μέτρον ἡλικίης
καὶ εἰς ἄνδρας ἡκέσθαι.
παῖς ὢν ἑξαετὴς τυτθὸς νέκυς
Λίλλας ἐκαλούμην.
ὦ τάφον οὐχ ὁσίως Βασσιανός
γενέτης ἀνέγειρα,
σὺν γαμετῇ Ἰανβαρία τῇ πολυ-
δακρυτάτη
μυρόμενοι παιδὸς τὴν
ἀπαθῆ γένεσιν.
χαίροις, ὦ παροδεῖτα,
καὶ ὑγιένοις πάλιν ἄλλοις.

---

[9] Weicker, *Der Seelenvogel in der alten Literatur und der Kunst des Altertums*, Leipzig, 1902 ; Franz Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1966 (reproducere anastatică a ed. din 1942), p. 109.

[10] J.P. Kirsch, *Colombe*, în Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, III, 2, 1914, col. 2 198—2 231, și mai ales 2 206, 2 207, 2 210, 2 220—2 223 ; Künstle, *Taube*, în *Real-Encycl. der christl. Atertümer...*, herausg. von F.X. Kraus, Freiburg in Br. 1886, II, 820; F. Sühling, *Die Taube als religiöses Symbol im christlichen Altertum*, Römische Quartalschrift, Suppl. Heft 24, Freiburg i. Breisgn 1930.

[11] Kirsch, *op. cit.*, col. 2 207 : „Ceci était d'autant plus naturel aux idées chretiennes qu'on était habitué à attribuer à cette volatile des qualités spéciales : douceur, innocence, simplicité qui convenaient admirablement aux âmes chrétiennes... Au surplus, la colombe était la figure choisie par le Saint Esprit, descendant sur le Sauveur et les âmes des fidèles étant désignées par l'expression „esprits saints" (spirita sancta), ce rapprochement aboutit encore au même ordre d'idées allégoriques : la colombe, symbole de l'âme chrétienne entrée au paradis".

[12] *Ibidem*, col. 2 210.

R. 2 : ὑπό este prepoziţie cu dativul cu sensul de dependenţă de cineva, de inferioritate, de a fi sub influenţa cuiva (Homer, *Odiseea*, 7,68 : γυναῖκες ὑπ' ἀνδράσιν = femeile de sub autoritatea bărbaţilor ; Thucidide 1,32, εἶναι ὑπό τινί = a fi sub autoritatea cuiva ; Plat. *Respublica* 563c : τὰ θηρία τὰ ὑπὸ τοῖς ἀνθρώποις = animalele supuse oamenilor ; Plut. *Cicero* 44 : ὑπὸ Καῖσαρι στρατέυεσθαι=a fi oştean sub autoritatea lui Caesar ; Din acest punct de vedere următoarele cuvinte ale lui Aricescu (*op. cit.*, p. 325) nu sînt deloc fondate : „e adevărat că nu este obişnuită construcţia lui ὑπό cu dativul, dar este explicabilă dacă o înţelegem *spaţial* (? subl. noastră). Dealtfel putem renunţa la această soluţie, considerînd pe ὑπό ca prefix al verbului κυκλεῖται, folosit aici cu tmeză". Un verb ὑποκυκλόω-ῶ nu există, după cunoştinţa noastră, şi ar fi fost necesar ca A. Aricescu, lansînd această ipoteză, să dovedească mai întîi cu exemple existenţa unui verb, nu să-l creeze printr-o simplă afirmaţie. De adăugat ar fi că locul lui ὑπό după Μύραις este normal, fiindcă în poezie prepoziţia urmează regentului şi se accentuează ὕπο. R. 4 : Aricescu : τρέψαι ; r. 8 : Aricescu, p. 325 : ὦς ; Peek : ὡς ; Aricescu, ἐ[στὶ]; ῥητὸ[ν] ; Peek : γῇ τὸ ; r. 9 : Aricescu, χρε[ὼν]; r. 10: Aricescu, πρὶν[γὲ] ; Peek : πρὶν[μὲ] sive [μὲν] ; r. 12 Aricescu, νεῖος ; Peek, νέκυς.

Fenomene lingvistice : οι = υ (Μύραις pro Μοίραις) în r. 1 ; lipsa lui *iota adscriptum*, forme poetice şi necontrase ca οὕνεκα, ἐμέο, τύμβω r. 6—7 ; αι = ε, ὑγιένοις, pentru ὑγιαίνοις,

Traducere :

— „Nimic nu stă în puterea oamenilor, totul se desfăşoară după voia Destinului. Şi eu m-am grăbit să-mi cresc un copil şi să-mi înfiripez nădejdi, dar voinţei mele i-a luat-o înainte hotărîrea Destinului prin acest mormînt. — Potrivit hotărîrii Destinului, dragii mei, şi eu în lumea asta mi-am plătit obolul (datoria), mai înainte de a fi tînăr şi a intra în rîndul bărbaţilor. Am murit fiind copil mic, de şase ani, şi mă numeam Lillas. — Eu tatăl Bassianus i-am ridicat acestuia mormînt, nu după rînduiala firii, şi împreună cu soţia mea Ianuaria, mult înlăcrimată, plîngem naşterea fără de durere a copilului. — Rămîi cu bine, drumeţule, şi fii sănătos în schimb pentru alţii".

Textul conţine multe neregularităţi metrice, ceea ce nu este surprinzător pentru epigramele funerare, şi cu atît mai puţin pentru o inscripţie din această epocă tîrzie. Vom mai reveni asupra lor, deocamdată preferăm să facem cîteva observaţii asupra compoziţiei şi conţinutului textului.

Din punct de vedere al compoziţiei, inscripţia cuprinde 5 părţi : începe cu o reflecţie de ordin general, în care se exprimă, cum vom vedea, gînduri devenite clasice în poezia funerară greacă, în legătură cu puterea Destinului, care dirijează soarta oamenilor (rîndurile 2—3), apoi conţine o declaraţie a tatălui, care e nefericit din cauza morţii premature a copilului (r. 3—7), urmează la cuvînt copilul decedat, care se plînge că Moira i-a rupt firul vieţii la vîrsta de numai 6 ani (r. 8—13), intervin apoi ambii părinţi, care deplîng moartea timpurie a fiului lor, şi în sfîrşit, inscripţia se încheie cu salutul la adresa trecătorului, exprimat de copilul decedat.

Epigrama cuprinde gînduri care, deşi nu sînt noi, au, pentru vremea de cînd datează inscripţia, o deosebită semnificaţie.

Mai întîi este de subliniat modul în care apare Destinul (Moira), acţionînd în viaţa oamenilor [13]. „Nimic nu stă în puterea oamenilor, totul e în mîna Destinului", spun primele două rînduri versificate. Este o reflecţie care ar dori să fie o consolare în faţa morţii. Asemenea consolări se întîlnesc şi în alte documente funerare sau de altă natură. De exemplu într-un decret din Aegiale de prin secolele I—II e.n. citim: „în toate se face simţită hotărîrea de neclintit şi neînvins a Destinului" [14] (τὰ τῶν Μοιρῶν ἐν ἅπασιν ἀνέκλυτα καὶ ἀπετάτροπα δόγματα), iar în altul [15], păstrat foarte fragmentar, ni se spune: „oamenii în general nu pot în nici un fel îndepărta hotărîrea Destinului" ([ὅτι οἱ ἄνθρωπο]ι καθό[λ]ου τὰ Μοιρῶν δόγ[ματα οὐδενὶ τρόπω παραιτήσασθαι] δύνανται. O epigramă funerară din Minoa, din insula Amorgos [16], îndeamnă de aceea pe oameni să nu plîngă moartea pentru că firul vieţii lor le este tors de Destin. Atît versul inscripţiei tomitane, cît şi pasajele citate din celelalte documente arată neputinţa omului în faţa Destinului şi îndeamnă la resemnare. Nu-i dat omului să poată face ceva, care să-l scape de Destinul neînduplecat şi inevitabil. Acelaşi gînd îl exprimă şi alte inscripţii, deşi nu cu aceleaşi cuvinte.

Într-un decret, datat în anul 153 e.n., şi dat în amintirea unei personalităţi marcante defuncte, citim: „să ştiţi, Destinul, care determină soarta tuturor oamenilor, este de nerăzbătut" [17] (εἰδότας ὅτι ἀπαραίτητός ἐστιν ἡ ἐπὶ πάντων ἀνθρώπων ὡρισμένη Μοῖρα), iar în altul [18]: „să ştiţi că ceea ce este hotărît tuturor oamenilor de către Destin nu poate fi înlăturat" (εἰ]δοτας ὅτι οὐκ ἔστιν ἀμῦναι πρὸς τὴν ἐπὶ [πάντων ἀνθρώπων] τεταγμένην Μοῖρα).

Exemplele citate pînă aici vin din sudul lumii greceşti, dar documente asemănătoare, care înfăţişează Moira în această postură, se găsesc şi în regiunile mai apropiate Tomisului — mă refer la oraşele vest-pontice — şi chiar la Tomis. Ne mulţumim a aminti trei inscripţii de la Tomis, în care Moira este calificată „zeiţa neîndurată" (Μοῖρα ἀπαθῆς), care produce oamenilor atîta suferinţă (AEM, 6, 1882, 28, 58; 29, 59; 32, 62).

Deşi nu lipsesc cu totul monumentele epigrafice în care Moira este invocată şi ca divinitate protectoare a omului, totuşi cele mai multe inscripţii o înfăţişează ca divinitate a morţii şi în mod normal ea ne apare aşa în inscripţiile funerare sau în cele care se referă la defuncţi. În această postură Moira apare deseori ca divinitate care răpeşte prin surprindere

---

[13] Pentru modul în care Moira apare în inscripţii, vezi August Mayer, *Moira in griechischen Inschriften* (Diss.) Gießen, 1927.
[14] IG, XII, 7, 393.
[15] IG, XII, 7, 405, 31—33.
[16] G. Kaibel, *Epigrammata graeca ex lapidibus conlecta*, Berolini, 1878, 283, 3: μὴ κλαῖε μοιρῶν γὰρ μίτος πάντας καλεῖ; cf. 292, 6; Richard Lattimore, *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, University of Illinois Press, Urbana, 1962, p. 218.
[17] IG, XII, 7, 396, 32—34.
[18] IG, XII, 7, 401, 13—14; Destinul (Moira), căruia i se asociază uneori Fatalitatea (Ate), este privit ca motiv al morţii şi în numeroase epigrame funerare din Egipt; vezi Étienne Bernand, *Inscriptions métriques de l'Égypte gréco-romaine. Recherches sur la poésie épigrammatique des Grecs en Égypte*, Paris, 1969, p. 28 şi nr. 32, 33, 36, 42, 50, 63, 79, 99.

pe om, înainte de vreme. Cazul inscripţiei noastre este, din acest punct de vedere, tipic, fiindcă ne vorbeşte de un copil rupt din viaţă la vîrsta fragedă de 6 ani.

Există termeni caracteristici — verbe sau cuvinte — pentru a desemna pe Moira ca aducătoare de moarte. Unele arată că omul se găseşte în cursul vieţii sale într-o continuă întrecere cu zeiţa morţii, care-l urmăreşte fără încetare (folosirea verbului διώκω, διώκομαι) sau i-o ia înainte (verbul φθάνω)[19]. Pentru primul caz cităm o inscripţie din Mantinea[20]: „aplecată înainte, Moira urmăreşte copilul căruia abia i-a mijit sub tîmple părul bărbii" (τυτθὸν δὲ ἀνθήσαντας ὑπὸ κροτάφοισιν ἴουλον ἥρπασεν ἡ προπετὴς Μοῖρα διωξαμένη, aproximativ secolul al II-lea e.n.), iar pentru al doilea, ne referim la o inscripţie din Smirna[21], unde citim: „Destinul i-a luat-o înainte aducîndu-i sfîşitul etern" ((ἐφθάσθη Μοιρέων ἐς τ[έλος αἴδιον], ca şi la epigrama funerară de la Tomis, de care ne ocupăm: tatăl defunctului se plînge că dorinţei lui de a-şi creşte copilul i-a luat-o înainte hotărîrea Destinului prin acest mormînt (ἀλλ' ἐμέο βουλὴν κρίσις ἔφθασεν οὕνεκα τύμβω).

Cuvîntul κρίσις[22] din rîndurile 5 şi 7 ne relevă un mod mai puţin obişnuit de a exprima moartea provocată de Moirai. În cele mai multe cazuri inscripţiile arată că omul moare ca urmare a unei acţiuni corporale directe a Moire-lor, fie că acestea îl urmăresc, fie că îl răpesc la vreme sau înainte de vreme (e foarte frecventă utilizarea verbului ἁρπάζω)[23], fie că ele îl privesc în faţă, şi, potrivit unei credinţe răspîndite, privirea feţei unui zeu, în adevărata sa înfăţişare, zdrobeşte pe om şi el trebuie să moară, fie că acestea vin şi-i pun o pecete care înseamnă moartea şi aşa mai departe; aici, în cazul nostru, e suficientă ***hotărîrea de departe*** κρίσις sau βουλή a lor.

În fond aceasta este tot o formă de a înfăţişa dependenţa totală a vieţii omului de voinţa zeilor, credinţă prezentă în mentalitatea greacă şi care trădează cît de mult gîndul exprimat de Homer prin cuvintele θεῶν ἐν γούνασι κεῖται[24] s-a perpetuat din generaţie în generaţie pînă în epoca romană tîrzie.

Inscripţii funerare descoperite în diferite părţi ale lumii greceşti exprimă aceste gînduri cu termeni similari. Într-o epigramă funerară din secolul al III-lea, descoperită la Smirna[25], pusă în amintirea unui copil de 4 ani, citim: „Destinul care mi-a fost scris a decis totul pentru mine" (Μοῖραι γὰρ πρῶται περί μου κεκρίκεισαν ἅπαντα), iar în alta, găsită în apropierea Romei[26], ni se spune că o femeie, Sentia, a trăit „atît cît au hotărît Moirele" (ἥτις ζόης ἔσχε μέτρον, ὡς ἐν Μοίραις προέκειτο). Aceleaşi gînduri sînt spuse în cele mai îndepărtate părţi ale lumii antice. Dacă o mamă din Asia Mică (inscripţia e descoperită *sub Dindymo monte*) se plînge că datorită *voinţei Destinului* şi-a părăsit băr-

---

[19] August Mayer, *op. cit.*, p. 15.
[20] G. Kaibel, *op. cit.*, 478, 4—5.
[21] *Ibidem*, 315.
[22] După A. Aricescu, *op. cit.*, p. 328, „termen propriu acţiunilor judecătoreşti".
[23] August Mayer, *op. cit.*, p. 16—17.
[24] Homer, *Iliada*, 17, 514; 20, 435; *Odiseea*, 1, 267 etc.
[25] Kaibel, *op. cit.*, 314, 8.
[26] IG, XIV, 1743, 3.

batul şi doi copii mergînd la Hades [27], tot la fel un logodnic din Gallia (Aix = Aquae Sextiae), Proclus, părăseşte logodnica şi viaţa aceasta, datorită aceloraşi cauze [28].

Într-o epigramă funerară din Tomis (AEM, 6, 1882, 28, 58), mai veche decît cea care face obiectul cercetării de faţă, moartea este atribuită „înfricoşatei hotărîri" a Moirei : „o, înfricoşată voinţă a Moirei neîndurate, care aduce oamenilor atîta jale" (Ὦ μοίρης ἀπαθοῦς δ(ε)ινὴ κρίσις ἥ τις ἐπῶρσε ἀνθρώποισιν ἔχ(ε)ιν λύπας ἐπω δυνίους).

Această voinţă de nestrămutat a Destinului, exprimată în inscripţii prin κρίσις, ca în epigrama tomitană de care ne ocupăm, în altele prin βουλή sau δόγμα [29] devine legea (νόμος) căreia îi sînt supuşi toţi oamenii. De aceea unele documente vorbesc de νόμος Μοιρῶν [30].

În inscripţia tomitană întîlnim ca motiv al morţii κρίσις Μοιρῶν, atît în cuvîntul tatălui Bassianus, cît şi al copilului Lillas. În cuvîntul lui Lillas, κρίσις, cauză a morţii, e întărit de τὸ χρεών [31], termen care indică şi mai mult, necesitatea, hotărîrea Destinului : „după cum mi-a fost hotărît, mi-am plătit şi eu obolul pe lumea asta". Poate nu este cu totul fără importanţă să relev utilizarea verbului τίνω, ἀποτίνω, în inscripţia noastră, pentru a reda ideea de plată a unei datorii, de ispăşire, τὸ χρεὼν ἀπέτ(ε)ισα [32].

Din cele de pînă acum reiese că moartea este privită ca ceva normal (*communis hominum conditio*) şi decretată de Destin, temă repetată în multe inscripţii greceşti [33] şi în faţa căreia omul trebuie să se plece.

Cu toate acestea, în epigrama noastră, ca şi în altele, consolarea este limitată de adaosul că moartea a venit prea devreme, înainte ca defunctul să fi atins vîrsta tinereţii şi să fi intrat în rîndul bărbaţilor (πρὶν [μὲ]μολεῖν μέτρον ἡλικίης καὶ εἰς ἄνδρας ἡκέσθαι). Viaţa întreruptă înainte de vreme, pe care grecii o vedeau nu numai în însumarea unui anumit număr de ani, dar şi în atingerea unor ţeluri, care să le asigure onoarea în societate (κλέος) şi să le-o perpetueze după dispariţia lor (μνήμη),

---

[27] Kaibel, *op. cit.*, 384, 4—5. : ἀν[δ]ρὸς Ἐ[πι]κτή[τ]ου, ᾧ καὶ τέκνα δισσὰ λιπο[ῦ]σα βουλομένων Μοιρῶν [ἤ]λυθον ἰς Ἀΐδην.

[28] IG, XIV, 2469, 1—2 = Kaibel, *op. cit.*, 590 : Ῥουφείνης ἐμέθεν Πρόκλος πόσις ἐνθάδε κεῖται, Μοιράων βουλῇσι λιπὼν βίον ἠδ' ἐμὲ χήρην.

[29] *Tituli Asiae Minoris*, ed. Acad. litt. Vindobon., II, 1, 355, 16 şi urm.

[30] IG, XII, 8, 600, 4—5 = Kaibel, *op. cit.*, 325 : ἔτη δέ μοι πέντ' ἠ δὲ καὶ δ[ὶς εἴκοσι] ζωῆς παρέσχεν ἐν βροτοῖς Μοιρῶν νόμος.

[31] Despre acest cuvînt în epigramele funerare, vezi Werner Peek, *Griechische Versinschriften I. Grabepigramme*, Berlin, 1955, nr. 592, 2, 1 250, 2, 1 537, 6 ; cf. *idem*, StCl., 6, 1964, p. 136 ; vezi şi Gerhard Pfohl, *op. cit.*, p. 129—130.

[32] Expresie similară τὸ πεπρωμένον ὧδ' ἀπέτεισα (IG, IX, 2, 644,4 = 1 276,2), vezi Werner Peek, *op. cit.*, p. 136. Construcţii similare, dar cu alt sens χάριν τίνειν sau χάριν (ἀπο) διδόναι, vezi Ewaldt Griessmair, *Das Motiv der mors immatura in den griechischen metrischen Grabinschriften* (Commentationes Aenipontanae XVII), Diss., Innsbruck, 1966, p. 33).

[33] E. Hoffmann, *Sylloge epigrammatum Graecorum*, Halle, 1893, 88 : πάντων ἀνθρώπων νόμος ἐστὶ τὸ ἀποθανεῖν. Numeroase epigrame din Egipt conţin exprimări asemănătoare : Etienne Bernand, *op. cit.*, nr. 75, 9 : „toţi oamenii trebuie să coboare în lumea morţilor" (δεῖ γὰρ πάντας ὑπὸ φθιμένοις ζωούς καταβῆναι) ; nr. 81, 6 : „toţi muritorii îşi vor găsi locaşul la Hades" (πάντας δὲ δεῖ βροτοὺς κοινὸν Ἀείδαν οἰκῖσαι) ; nr. 97, 13—15 : „Destinul care sfîrşeşte totul în durere şi legea comună a morţii mi-a pus şi mie capăt" (Ἱ[μαρ]μένης τέλος πονηρὸν ἤ θανάτου κοινὸς νόμος) ; nr. 96, 9—10 : „e trist să mori, dar tuturor oamenilor le-a fost tors acest destin şi nimeni nu poate fugi de el" (οἰκτρὸν μὲν τ(ὸ) θανεῖν, πᾶσιν δὲ βροτοῖς ἐπεκλώσθηι, τοῦτο φευγεῖν δ' οὐδεὶς θνητὸς ἐὼν δύναται.

este deseori deplînsă în inscripţii, mai ales în cele care pomenesc pe copii. Cei care mureau tineri nu puteau gusta din nici una din bucuriile vieţii : copilăria, adolescenţa, nu ajungeau să se căsătorească — şi căsătoria avea în popor o importanţă deosebită[34] — nu reuşeau să dea ceva familiei şi societăţii, cu un cuvînt moartea survenea înainte de zenitul vieţii (ἀκμὴ τοῦ βίου).

Inscripţiile şi alte documente denumesc această moarte prematură ἄωρος θάνατος şi, în cadrul epigramelor funerare, cele care vorbesc de ea sînt deosebit de numeroase [35]. Adjectivul ἄωρος a devenit atît în proză, cît şi în epigramele funerare, un termen tehnic pentru a desemna moartea înainte de vreme. El este de fapt forma negativă derivată de la ὥρα, care, în multiplele sale semnificaţii, desemnează şi punctul culminant al anului, mai cu seamă primăvara şi vara. Transpusă asupra vieţii omeneşti, al cărui curs a fost comparat cu acela al anului, ὥρα indică perioada de înflorire şi maturitate a omului (ἀκμή) [36]. Avînd în vedere această asemănare dintre anotimpuri şi viaţa omului s-a ajuns ca unele inscripţii să menţioneze ὥρα cu înţelesul de vlăstar, înmugurire, înflorire[37]. Se consideră că (ὥρα) în viaţa omului începe cu pubertatea şi sfîrşeşte cu căsătoria γάμος [38].

În epigrama din Tomis nu întîlnim termenul ἄωρος, ci παῖς şi τυτθός care, în limbajul poetic funerar, sînt corespondenţi ai lui ἄωρος [39]. O dovadă în plus pentru această interpretare o constituie şi amănuntul din inscripţia noastră că defunctul Lillas a trăit doar 6 ani.

Indicaţiile asupra vîrstei defunctului se dădeau mai cu seamă cînd aceasta era privită ca o situaţie extremă : pe de o parte, în cazul morţii premature, pe de alta, la vîrstele foarte înaintate [40]. Epigramele privind pe *immaturi* dau aceste indicaţii mai cu seamă în epoca elenistică şi romană. În cele mai vechi fie că ele lipsesc cu totul (secolul al VI-lea), fie că apar rar (secolul al V-lea şi al IV-lea). Indicarea vîrstei nu avea numai un rost informativ, ci constituia un element artistic, ce putea impresiona pe cititor [41].

Ca şi alte epigrame funerare, şi inscripţia din Tomis foloseşte o construcţie tipică pentru a desemna *mors immatura* şi anume cu ajutorul adverbului πρὶν [42] : πρὶν[μὲ] μολεῖν μέτρον ἡλικιῆς καὶ εἰς ἄνδρας ἡκέσθαι. Construcţii asemănătoare în care se pune mereu în antiteză faptul că

---

[34] Reproducem cîteva rînduri dintr-o epigramă din Ancyra, datînd din secolele I — II e.n., pe care le considerăm foarte caracteristice din acest punct de vedere; Werner Peek, *Griechische Versinschriften...*, I, 1668, 3—4: οὐ τὸ θαν[εῖ]ν ἀλγεινόν, [ἐπεὶ] τό [γ]ε πᾶσι πέπρωται, ἀλλὰ [πρὶν ἡλι]κίης καὶ γονέων πρότερον. οὐ γάμον, οὐχ ὑμέναιον ἰδών, οὐ νύμφια λέ[κ]τρα κεῖμαι . . .

[35] Lucrarea lui Ewaldt Griessmair, citată mai sus la nota 32, este dedicată tocmai acestei probleme.

[36] Ewaldt Griessmair, *op. cit.*, p. 11 şi urm.

[37] O inscripţie din secolul al III-lea e.n., descoperită la Praeneste, Peek, *op. cit.*, 1 057 = IG, XIV, 1 601 = Kaibel, 657, ne spune : ... βροτοί μ'Εὐθαλέα καλέεσκον εἵνεκ' ἐμῆς ὥρης καὶ μεγέθους ἐρατοῦ, iar o alta din aceeaşi vreme sau chiar mai tîrzie, descoperită la Poiessa în Keos, Peek, 1 776, 5—6, IG, XII, 5, 591 şi add. p. 332, Kaibel, 422 : οὐδ' ἐδυνήθη ἀνθούσης ὥρη[ς] καρπὸν ἀπ[οδρεπέμεν] . . .

[38] E. Griessmair, *op. cit.*, p. 13.

[39] *Ibidem*, p. 15.

[40] Gerhard Pfohl, *op. cit.*, p. 191 ; E. Griessmair, *op. cit.*, p. 15—16.

[41] E. Griessmair, *op. cit.*

[42] *Ibidem*, p. 16—17.

a muri este ceva normal, dar a muri prea devreme și mai ales înaintea părinților este foarte dureros, întîlnim în multe părți ale lumii grecești. În această privință, o epigramă din Lycia [43] de prin secolele II—III ne spune: „nu a muri este ceva rău, fiindcă acest lucru este hotărît de Moirai, ci a muri prematur și înaintea părinților (οὐ τὸ θανεῖν κακόν ἐστι(ν), ἐπεὶ τό γε Μοῖρ' ἐπέκλωσεν, ἀλλὰ πρὶ[ν] ἡλικίης καὶ γον[έ]ων πρότερος).

Expresiile μέτρον ἡλικίης καὶ εἰς ἄνδρας ἡκέσθαι nu sînt ușor de tradus exact. În unele texte literare expresia ἐν ἡλικίᾳ εἶναι[44] are sensul de a fi adolescent, iar εἰς ἡλικίαν ἐλθεῖν, εἰς τὴν ἡλικίαν ἀφικέσθαι a fost tradus cu a ajunge la maturitate [45], sau a fi în floarea vîrstei [46]. În cazul nostru μέτρον ἡλικίης ar putea însemna momentul majoratului, adolescenții, sau tinerețea în general. E interesant de relevat aici folosirea cuvîntului μέτρον cu ideea de timp, de perioadă, ca în *Iliada* și alte texte [47] sau în inscripții [48].

Cealaltă expresie καὶ εἰς ἄνδρας ἐκέσθαι indică desigur vîrsta la care omul este deplin format și se putea căsători, împlinind astfel speranțele nutrite de părinți. La aceste speranțe pare să se refere versul al doilea al epigramei, prin cuvintele καὶ εἰς ἐλπίδας ἄγεσθαι. Părinții se osteniseră să crească un copil (καὶ ἐγὼ σπεῦδον θρέψαι τέκνον, spune tatăl Bassianus) în speranța că la bătrînețe ei vor avea în el un sprijin [49]. Aceasta presupunea în mentalitatea greacă nu numai îngrijirea părinților la bătrînețe (γηροτροφία), dar și înmormîntarea lor cuviincioasă și grija pentru mormînt de care, cum se știe, grecii legau nu numai soarta lor în lumea de dincolo, dar și asigurarea perpetuării amintirii în lumea aceasta [50]. Toate aceste speranțe sînt însă spulberate de moartea înainte de vreme a copilului, de aceea epigrama se încheie cu cuvinte de jale exprimate de părinții Bassianus și Ianuaria (μυρόμενοι, γαμετὴ πολυδακρυτάτη) [51].

---

[43] W. Peek, *op. cit.*, 1665. Numeroase alte exemple se află la numerele 1 663, 1 664, 1 666—1 669, din aceeași lucrare a lui Peek; vezi G. Pfohl, *op. cit.*, p. 196; Etienne Bernand, *op. cit.*, p. 37—38 și nr. 22, II, 1—2.

[44] Platon, *Charmides*, 154 b.

[45] Platon, *Theaetet*, 142; *Menexene*, 89 b; Xenofon, *Memoria*, 4, 2, 3: ἐν ἡλικίᾳ γενόμενος; cf. și expresia προκόπτων τῇ ἡλικίᾳ = înaintînd în vîrstă, în decretul în onoarea lui Arsitagoras, de la Histria (Syll[3]. 708).

[46] Thucidide, 8, 75; G. Pfohl, *op. cit.*, p. 175: „Blüte des Lebens". În unele epigrame din Egipt expresia „floarea vîrstei" e redată prin ἡλικίης ἄνθος sau ἀκμῆς ἄνθος; vezi Etienne Bernand, *op. cit.*, p. 34 și nr. 42, 47.

[47] Homer, *Iliada*, 11, 225: μέτρον ἥβης: Hesiod, *Lucrări și zile*, 131; Euripide, *Ion*, 354 etc.

[48] IG, XIV, 1743: Σεντίᾳ αἰμνήστῳ γλυκερὸν φῶς προλιπούσῃ, ἥτις ζόης ἔσχε μέτρον, ὡς ἐν μοίραις προέκειτο⟨ν⟩. δύο καὶ τρειάκοντα ἔτη καὶ ἡμέρας εἴκοσι αὐτάς ... Peek, *op.*, *cit.*, 1669: ἀλλὰ πρὶν ἡλικίης καὶ ἥβης μέτρον ἱκέ[σθαι] ... Etienne Bernand, *op. cit.*, 12, 3: τὸ κάλλιστον μέτρον ὑφ' ἥβαῖ = „période qui doit être la plus belle à la jeunesse".

[49] Verbul τρέφω și cuvintele cu sens asemănător sînt caracteristice din acest punct de vedere; cf. Peek, *op. cit.*, 476, 4, 635, 3—4, 684, 4—5, 920, 3, 1 683, 3—4; 1934 3—4; cf. E. Griessmair, *op. cit.*, p. 30—36.

[50] *Ibidem.*

[51] Cuvinte de jale asemănătoare conține și o epigramă din Histria (secolul I î.e.n.), vezi V. Pârvan, *Histria VII*, *Inscripții găsite în 1916*, *1921 și 1922* (ARMSI, s. III, t. II, mem. 2, București, 1923, p. 26, nr. 17, 7—10): „Te plîng cu lacrămi părinții, căci în cenușă li s-a spulberat singura lor nădejde a bătrîneții; și nici n-au apucat să-ți aprindă făclii în odăile de nuntă; o, copilul nostru, speranță trecătoare ca vîntul..." (Μύρονται δὲ γονεῖς ὑπ' ἄ[λγ]εσιν. εἰς σποδιὴν γὰρ ἐξέχεαν μούνην φροντίδα [γ]ηροκόμον· οὐδ' ἐπὶ νυμφιδίοις θαλαμεύμασι δᾷδας ἀνάψαι ἔφθασαν· — ἃ τέκνων ἐλπὶς ὑπηνέμιος ...).

Ultimele cuvinte ale epigramei sînt spuse de copilul decedat Lillas şi conţin salutarea de rămas bun exprimată prin verbul χαίρω, cît şi urări de sănătate pentru trecător (verbul ὑγιαίνω). Contextul în care se află verbul χαίρω şi anume dublarea lui cu ὑγιαίνω pare să îndreptăţească interpretarea potrivit căreia verbul χαίρω, adresat de decedat trecătorului, trebuie înţeles uneori ca „rămas bun", ca salut de despărţire, „la revedere", utilizare pe care o avea în viaţa de toate zilele, aşa cum reiese din literatură [52]. Evident aceasta nu exclude cu totul urarea de voie bună, de sănătate şi fericire pentru cel rămas în viaţă. Salutul de rămas bun şi urarea de sănătate sînt adresate la sfîrşitul inscripţiei în mod expres de Lillas trecătorului în general (ὦ παροδεῖτα), oricare ar fi el, şi tot lui îi sînt spuse şi cuvintele φίλοι μου din r. 8, nu numai unui cerc restrîns de prieteni, cum s-ar putea eventual crede [53].

În cele de pînă aici ne-am străduit să înţelegem structura epigramei şi să lămurim semnificaţia fiecărei părţi componente. A reieşit, credem, din numeroasele referiri pe care le-am făcut, că atît conţinutul de idei, cît şi exprimarea din inscripţia tomitană sînt asemănătoare altor documente din diferite părţi ale lumii greceşti şi din unele oraşe vest-pontice. Documentele similare sînt datate atît în epoca elenistică, cît şi romană. Asemănările care le-am stabilit sînt uneori foarte mari, încît se poate crea impresia unor influenţe directe. De fapt nu e vorba de aşa ceva, ci de utilizarea unor leit-motive, care deveniseră în lumea greacă locuri comune (τόποι). Cea mai mare parte a epigramelor funerare nu erau alcătuite după principii artistice pretenţioase, ci se recurgea la diferiţi *topoi* care, puşi unul lîngă altul, după o anumită ordine, ajungeau să satisfacă gustul popular. Desigur nu trebuie văzut în conţinutul oricărei epigrame împrumuturi sau influenţe, deoarece anumite gînduri şi sentimente în faţa morţii sînt comune omului din toate timpurile [54]. Fără să putem preciza pentru toată epigrama tomitană care anume versuri au fost împrumutate, credem totuşi că primele 10 rînduri au fost mai mult sau mai puţin luate din altă parte şi prelucrate pentru cazul special al lui Lillas. Între acestea primele două rînduri (primul vers), care cuprinde reflecţia de ordin general, are cele mai multe şanse să fi fost luată întocmai din altă parte, şi în felul acesta epigrama noastră se înscrie şi în tipicul altor epigrame, care aşază în fruntea textului o asemenea cugetare [55].

În celelalte versuri remarcăm unele formule şi expresii mai mult sau mai puţin comune altor epigrame — καὶ ἐγὼ σπεῦδον θρέψαι τέκνον καὶ εἰς ἐλπίδας ἄγεσθαι — în care θρέψαι indică acţiunea tipică de creştere a copilului, iar ἐλπίδας ἄγεσθαι, răsplata pentru efortul depus [56]. Mai departe κρίσις ἔφθασεν, ὡς κρίσις ἐστὶ φίλοι μου, τὸ χρεὼν ἀπέτισα, πρὶν [μὲ] μολεῖν etc. sînt expresii tipice şi altor epigrame.

---

[52] G. Pfohl, *op. cit.*, p. 70–71.

[53] *Ibidem*, p. 140–141.

[54] Griessmair, *op. cit.*, p. 9, 21.

[55] Pfohl, *op. cit.*, p. 152.

[56] Vezi mai sus nota 49. E concludent de reprodus aici cîteva versuri dintr-o epigramă din Amorgos (secolele I–II e.n.), Peek, *op. cit.*, 1 097, 1–2: οὔνομά μοι Φιλόστοργος ἔην, Νείκη <δέ> μ'ἔθρεψεν ἄνκυραν γήρως, εἴκοσι δ'ἔσχον ἔτη, şi dintr-o alta din Tenos, Peek, *op. cit.*, 684, 3–5: ἔστι πατήρ μοι Δημόφιλ[ο]ς, μήτηρ ἀτυχῶς με τεκοῦσα [καλεῖται] Χρυσίον· οἷς ὀδύνας ἀντὶ τροφῶν ἔλιπον.

Primul editor al epigramei a remarcat unele neregularităţi ale metricii. Ele sînt şi mai multe, şi, după părerea noastră, nici nu trebuie încercată o refacere a metricii, cît de cît corectă, aşa cum a procedat A. Aricescu, admiţînd excepţii cu totul imposibile [57]. De fapt în aceste neregularităţi metrice avem, pe de o parte, indicaţia că versurile au fost luate din altă parte şi adaptate stîngaci, pe de alta, că autorii de epigrame funerare nu stăpîneau toate mijloacele compoziţiei artistice.

Restul inscripţiei, de la rîndul 11 la 22, este aproape imposibil să-l considerăm versificat. Greutatea de a stabili aici o metrică a fost mărită şi de necesitatea includerii în versuri a numelor proprii. Dar dacă autorul epigramei n-a putut crea o lucrare reuşită cu mijloace artistice proprii, el a încercat, ca şi alţii, să suplinească aceasta prin folosirea formelor necontrase ἐμέο, οὕνεκα, τύμβω sau a unor cuvinte cu rezonanţă poetică γαμετή, γενέτης, care să dea impresia cititorului că se află în faţa unui text deosebit de proză [58].

O altă problemă pe care o ridică epigrama tomitană este aceea că nimic din conţinutul ei nu se potriveşte cu credinţa creştină, pe care trebuie s-o fi împărtăşit părinţii lui Lillas, devreme ce au pus în fronton un simbol creştin: porumbelul. Cazul epigramei noastre nu este fără precedent. Pentru a cita un singur exemplu, ne referim la Kaibel, care publică [59] o epigramă al cărei conţinut n-ar trăda prin nimic că a fost pusă pentru un creştin, dacă crucea din fruntea textului n-ar indica aceasta. La începutul erei creştine, şi inscripţia datează din această vreme, nu se puteau găsi uşor poeţi creştini care să creeze o poezie conformă noii religii. De aceea se recurgea la autorii tradiţionali, în cazul nostru un poet tomitan. De fapt, durerea în faţa morţii copilului iubit era simţită la fel atît de părinţii creştini, cît şi de cei păgîni, iar exprimarea ei în formele tradiţionale nu deranja în aşa măsură pe cei care, poate de curînd, îmbrăţişaseră noua religie, încît să-i oprească a se adresa poeţilor păgîni. Mai tîrziu, cînd creştinismul a progresat şi şi-a pus pecetea pe toate aspectele vieţii, a luat naştere şi s-a răspîndit şi o poezie funerară tipică noii religii, în care moartea nu mai era cauzată de destinul orb, iar viaţa de dincolo era privită, „pentru cei drepţi", ca un loc al fericirii veşnice. La începutul secolului al IV-lea, de cînd datează inscripţia tomitană, acest lucru n-a putut fi sugerat decît prin simbolul creştin din fronton, adică prin porumbelul care ciuguleşte dintr-un strugure. Epigrama tomitană reprezintă deci o indicaţie asupra diversităţii de gîndire şi credinţă din oraşul dobrogean la sfîrşitul secolului al III-lea — începutul secolului al IV-lea, şi pe care ne-a relevat-o atît de

---

[57] A. Aricescu, StCl, 5, 1963, p. 327, socoate, după cum îi convine, vocalele α, ε, υ, ca şi diftongii ει, αι, οι, lungi sau scurţi în numeroase cazuri, şi uneori în cadrul aceluiaşi cuvînt (de ex. καὶ), admite de asemenea că grupurile muta cum liquida (κλ, χρ, τρ, κρ), nu lungesc vocala decît într-un singur caz, etc.; Peek, StCl, 55, 1964, p. 135: „Der Herausgeber (scil. Aricescu) hat sich vergeblich bemüht, durch Streichung von Wörtern oder Eingreife in den Text das barbarische Griechisch dieser Verse mit den Gesetzen griechischer Metrik in Einklang zu bringen".

[58] Aşa se întîmplă şi în alte părţi, cf. Gerhard Pfohl, *op. cit.*, p. 239.

[59] Kaibel, *op. cit.*, 176: † Ἀθηνοδώραν τὴν ἀγαθήν, τὴν Ἀττικήν, τὴν Θαυμασίου γυναῖκα, τὴν φιλένθεον, παιδία τεκοῦσαν καὶ τρέφουσαν νήπια ἡ γῆ λαβοῦσα τὴν νέαν, τὴν μητέρα κατέχει, γάλακτος δεομένων τῶν παιδίων; cf. Gerhard Pfohl, *op. cit.*, p. 224.

plastic tezaurul cu sculpturi reprezentînd divinități păgîne, descoperit cu cîțiva ani în urmă la Constanța [60].

Înainte de a încheia, doresc să mă opresc puțin asupra termenilor cu care se desemnează în epigrama tomitană mormîntul. Există trei cuvinte: ὑπόμνημα (r. 1), τύμβος (r. 7) și τάφος (r. 14). Determinarea sensului special al acestor cuvinte nu este ușor de făcut, din cauză că fiecare din ele face parte din expresiile cu semnificația cea mai largă în desemnarea mormîntului [61]. Numai contextul în care unul sau altul din acești termeni se află în inscripții a putut preciza uneori felul monumentului funerar.

Ὑπόμνημα, scris în fruntea stelei din Tomis, desemna, ca și μνῆμα, diferite monumente funerare, fie săpate în stîncă sau pămînt, fie sarcofagele. În cazul nostru nu precizează o anumită formă de mormînt, ci are sensul de *amintire* (*memoria*), *loc de amintire*, *loc de veci* (μνῆμα). Foarte frecventă este utilizarea acestui termen la Cyzic și împrejurimi [62]. El a fost însă atestat și în Mysia Hellespontică (Apollonia Rhyndacus), la Pompeiopolis [63] în Pamphylia și în inscripțiile tîrzii din Asia Mică [64]. De relevat că în inscripțiile din Attica el nu a fost semnalat, cel puțin pînă acum și nici în cele din orașele vest-pontice ale Mării Negre [65].

Τύμβος, este și el un termen general, care apare mai cu seamă în poezie cu sensul de tumul, de mormînt săpat în pămînt sau cameră funerară boltită (καμάρα) [66]. În general el desemna un loc de înmormîntare pentru mai mulți, adică un spațiu unde se puteau așeza mai multe sarcofage sau urne [67].

Ca și τύμβος, τάφος poate desemna diferite forme de mormînt, dar mai ales acelea aflate sub pămînt. Inscripțiile conținînd acest cuvînt sînt săpate fie pe sarcofage, fie pe altare funerare, fie pe stele [68]. În cazul inscripției tomitane τάφος ar putea avea sensul mai rar de tumul, dacă luăm în considerare verbul ἀναγείρω = a strînge, a aduna (desigur pămînt)

---

[60] D.M. Pippidi, *Sfîrșitul păgînismului în Sciția Mică*, în *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969, p. 284—309, mai ales 303—309; cf. StCl, 11, 1969, p. 417—418.

[61] Jadwiga Kubińska, *Les monuments funéraires dans les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*, Varșovia, 1968, p. 23, 57.

[62] F.W. Hasluck, *Cyzicus*, Cambridge, 1910, p. 242—243.

[63] L. Robert, *Études Anatoliennes*, Paris, 1937 (reed. în 1970), p. 205, 222 nota 2; J. Kubińska, *op. cit.*, p. 23.

[64] Henri Grégoire, *Recueil d'inscriptions chrétiennes d'Asie Mineure*, Paris, 1922. p. 6 nr. 7, inscripție de la sfîrșitul secolului al III-lea, p. 7, nr. 10, p. 8 nr. 11, p. 10, nr. 20, 24, inscripții din secolele IV—V etc.

[65] Cel puțin Gerhard Pfohl nu-l înregistrează în lucrarea sa citată de atîtea ori și nici G. Mihailov în IGB.

[66] Gerhard Pfohl, *op. cit.*, p. 107, 108, 113, 114, 116, 120—122. În legătură cu semnificația sa de tumul, Pfohl relevă (p. 106—108), după J.B. Hofmann, *Etymologisches Wörterbuch des Griechischen*, München, 1949, s.v., etimologia cuvîntului τύμβος,, care ar deriva de la τύλος = umflătură, protuberanță (*Schwellung*, lat. *tumeo*, *tumulus*); cf. J. Kubińska, *op. cit.*, p. 23, 25—26.

[67] J. Kubińska n-are dreptate cînd spune la p. 26: „À côté du mot on ne trouve presque jamais un autre terme funéraire". Epigrama de la Tomis constituie, alături de altele (Pfohl, *op. cit.*, p. 120) o dovadă contrară acestei afirmații.

[68] Gerhard Pfohl, *op. cit.*, p. 106—107; Kubińska, *op. cit.*, p. 23.

și de care acest cuvînt este legat (ἀνέγειρα τάφον), și că se află în același document alături de τύμβος [69].

Este de presupus că utilizarea a trei termeni diferiți pentru a desemna monumentul funerar, în care a fost pus spre odihna veșnică Lillas, va fi fost determinată de faptul că avem de a face cu un text în versuri, mai pretențios ca limbă și în care necesitățile metrice trebuiau luate în considerare.

În sfîrșit, o ultimă chestiune este aceea a numelor proprii pomenite în text. Bassianus și Ianuaria sînt nume pur romane, cu toate că originea lor etnică nu poate fi precizată. Interesant și mai precis determinat este numele Lillas care, eventual, ar putea arunca unele lumini și asupra originii părinților.

A. Aricescu l-a căutat printre numele semitice, tracice și romane și a ajuns la concluzia că este un diminutiv de la numele roman *Laelius*, transcris uneori *Lailios*, dar și Λήλιος [70], sau un nume intim, familiar, de dezmierdare „ein vertraulicher Rufnamen", după traducerea din rezumat, nu tocmai potrivită cu sensul obișnuit și frecvent al lui vertraulich în limba germană, care înseamnă „secret", „confidențial".

În realitate, după cum a arătat pe larg și încă din 1960 L. Robert [71], acest nume este tipic tracic și se află atestat în cetățile vest-pontice ale Mării Negre, în Chersonesul Tauric (Λιλλις, Λιλλων), dar mai ales în Bithynia (Λιλλευς, Λιλλα, Λιλλια). Mai aproape de noi el a fost identificat la Odessos și Histria (sub forma Λιλλεις), iar la Tomis ni-l mai amintește sub forma Lillon — Λιλλων — o inscripție descoperită mai demult și databilă, probabil, în secolul I î.e.n. — secolul I e.n. [72]. S-ar putea presupune, ținînd seama de acest nume și de măsura în care antroponimia poate indica originea etnică, că părinții lui Lillas au fost traci romanizați, și dacă este așa, atunci epigrama tomitană constituie o sursă de cunoaștere a populației autohtone în vremea romană tîrzie [73].

Pînă acum problema tracilor în această vreme nu a fost deloc abordată pe teritoriul țării noastre, deși știrile literare și epigrafice despre ei nu lipsesc. Un studiu despre traci în secolele IV—VII, făcut de V. Beșevliev [74], cu specială privire asupra teritoriului Bulgariei de azi, a de-

---

[69] Pfohl, *op. cit.*, p. 106, 116, 120, deși subliniază că semnificația mai frecventă a lui τάφος este de mormînt în pămînt, el înseamnă uneori și tumul, mai ales cînd e în legătură cu τύμβος.

[70] A. Aricescu, *op. cit.*, p. 327; p. 331: „Λίλλας dürfte ein vertraulicher Rufnamen eines Kindes gewesen sein".

[71] L. Robert, *Hellenica. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquité grecques*, XI—XII, Paris, 1960, p. 372—375. J. et L. Robert, BullÉp., 1961, 410; 1964, 296.

[72] AEM, 6, 1882, 25, 51; pentru Histria, vezi StCl, 8, 1966, p. 57—58, nr. 20; J. et L. Robert, BullÉp, 1967, 390.

[73] Este de asemenea posibil, avînd în vedere frecvența numelui în Bithynia, ca părinții și strămoșii lui Lillas să fi venit la Tomis din această provincie și acest lucru să constituie o indicație asupra unor legături, și pe această cale, între Asia Mică și orașele vest-pontice. Numele Lilleis la Odessos a fost interpretat de curînd ca adus din Bithynia (G. Mihailov, în *Actes du premier Congrès intern. des Etudes balkaniques et sud-est européennes*, VI, Sofia, 1968, p. 551). Un argument în favoarea originii asianice a acestui nume ar fi și cuvîntul ὑπόμνημα, frecvent în Asia Mică, dar pînă acum neîntîlnit în orașele vest-pontice.

[74] V. Beșevliev, *Die Thraker im ausgehenden Altertum*, StCl, 3, 1961, p. 251—263.

monstrat că aceştia îşi păstrează limba şi etnicul pînă în secolul al VII-lea, cînd sînt topiţi în masa slavă, şi că în toată această perioadă au avut reprezentanţi de frunte în armată, biserică, ba chiar pe scaunul imperial (Marcian şi Leon I) [75]. Ei au locuit mai cu seamă în zonele muntoase ale Balcanilor, dar îi întîlnim şi în oraşele de la mare. Procopius îi menţionează ca locuind în Anchialos [76]. Cu toate că după convertirea lor la creştinism mulţi îşi iau nume care au legătură cu religia creştină, fiind împrumutate de la sfinţi, martiri, sau sînt luate din hebraică, greacă sau latină, totuşi unii traci îşi păstrează numele vechi, ceea ce arată cît de legaţi de tradiţie erau. Sf. Ioan Chrysostom spune într-un discurs, ţinut în 399, că tracii şi-ar fi tradus cărţile sfinte în limba lor, ceea ce, chiar dacă n-ar corespunde realităţii, constituie o indicaţie asupra existenţei şi folosirii limbii tracice în această vreme [77].

AM RANDE EINES SPÄTANTIKEN EPIGRAMMS AUS TOMIS

ZUSAMMENFASSUNG

A. Aricescu hat in Studii clasice, 5, 1963, S. 323—328 Nr. 5 (= *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanţa, 1964, S. 20—29) ein interessantes Grabepigramm veröffentlicht, dessen Text später von Werner Peek (Studii clasice, 6, 1964, S. 435—436) ergänzt wurde. Anhand des paläographischen Charakters und vor allem des Reliefs ist die Inschrift in das IV. Jh. zu datieren. Sie muß als vollkommenstes spätantikes in Klein Skythien aufgefundenes Grabepigramm betrachtet werden. A. Aricescu hat aber den Inhalt des Grabgedichtes nicht gebührend und genügend gewürdigt. In dem vorliegenden Aufsatz werden sowohl die Struktur des Textes als auch die Bedeutung aller Teile erörtet.

Bezeichnend ist die Tatsache, daß die Eltern des verstorbenen Kindes Lillas, namens Bassianus und Ianuaria, Christen waren, wie die auf dem Fronton des Steines dargestellte Taube bezeugt. Trotzdem aber entsprechen die Klageworte der Eltern nicht der christlichen Auffassung. Wir finden hier wohlbekannte τόποι aus den älteren Grabepigramme, welche überall in der antiken Welt verbreitet waren.

Der Verstorbene ist ein ἄωρος (in der Inschrift r. 12 : παῖς ὢν ἑξαετὴς τυτθός genannt) und seine *mors immatura* wurde von den Μοίραι verursacht, bevor er die Blüte des Lebens erreicht hatte (r. 11—12 : πρὶν [μὲ] μολεῖν μέτρον ἡλικίης καὶ εἰς ἄνδρας ἡκέσθαι).

Gedanken wie „Nichts steht in der menschlichen Macht, alles hängt vom Schicksal ab" (Z. 2—3), oder „ich beeilte mich ein Kind zu erziehen und machte mir große Hoffnung" (Z. 3—6) oder auch die Ohnmacht des

---

[75] Vezi şi I.I. Russu, *Obîrşia şi răscoala lui Vitalian*, in *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi*, Bucureşti, 1965, p. 133—139; idem, *Obîrşia împăratului Constantinus I*, ActaMN, 2, 1965, p. 295—305; idem, Dacia, N.S., 14, 1960, p. 411—418.

[76] Procopius, *De aedificiis*, III, 7, 18 (ed. Haury): Πόλις δέ τινα ἐπιθαλασσίαν οἰκοῦσι Θρᾶκες παρὰ τὴν ἠϊόνα τοῦ Εὐξείνου Πόντου, Ἀγχίαλον ὄνομα.

[77] V. Beşevliev, *op. cit.*, p. 235.

Menschen vor dem Tode, findet man oft in den heidnischen Inschriften. Die Tatsache, daß am Grabe eines Christen ein Epigramm heidnischen Inhalts errichtet wurde, ist dadurch zu erklären, daß es am Anfang des IV. Jhs. in Tomis nicht genügende christliche Epigrammatiker gegeben hat.

Der Name Lillas wird im Gegensatz zu A. Aricescu als thrakisch, wie übrigens L. Robert, *Hellenica*, XI—XII, Paris 1960, S. 372—375 und J. et L. Robert, Bull, ép. 1961, 410; 1964, 216 festgestellt haben, betrachtet. Ob die Eltern Bassianus und Ianuaria thrakischer Abstammung waren, läßt sich nur vermuten.

Das Grabepigramm bietet ein neues Beispiel (ein anderes, cf. D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969, S. 284—309; *idem*, Studii clasice, 11, 1969, S. 417—418) für die Vielfältigkeit der spätantiken Geisteswelt in Klein Skythien.

ABBILDUNGSERKLÄRUNG

Abb. 1. — Das Grabepigramm in Erinnerung an das Kind Lillas aus Tomis (IV. Jh. M.Z.).

MURFATLAR ȘI NICULIȚEL

DE

I.BARNEA

Renumite pentru podgoriile lor, localitățile Murfatlar, jud. Constanța, și Niculițel, jud. Tulcea, nu sînt mai puțin cunoscute pentru descoperirile arheologice efectuate în ultimul timp pe teritoriul fiecăreia din ele. Complexul rupestru din cariera de cretă de la Murfatlar este unic în felul lui [1], iar bisericuța treflată de pe dealul Cetățuia, din interiorul valului de la Niculițel [2], și, îndeosebi, martyrion-ul apărut de curînd chiar în vatra aceluiași sat [3], la care se adaugă mereu alte importante descoperiri [4], arată rolul pe care l-a jucat în trecutul patriei noastre „Sinaia Dobrogei", cum a fost numit Niculițelul.

Complexul rupestru de la Murfatlar și în primul rînd cariera de cretă în cuprinsul căreia se află acesta, datate în ultimele decenii ale secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea, au dus la precizarea construirii valului de piatră de către bizantini, în timpul împăratului Vasile al II-lea „Bulgaroctonul" (976—1025)[5]. Ca și alte cariere situate de-a lungul valului de piatră, cariera de la Murfatlar a fost creată într-adins pentru construirea zidului de pe coama valului și a castrelor în legătură cu el, pe o distanță de mai mulți kilometri, în zona respectivă. La exploatarea carierei și la construirea valului a fost folosită populație „amestecată cu neam" de pe teritoriul Dobrogei, în frunte cu căpeteniile lor. Numele unora dintre aceste căpetenii locale au rămas înscrise pe pereții bisericuțelor din carieră. Printre ei se aflau și clerici, poate călugări, ca de exemplu „popa Dimian", menționat de un frumos grafit în limba slavă veche, și un oarecare Iosif, al cărui nume ni l-a transmis un grafit în limba greacă. Acest ultim grafit, mai curînd o adevărată inscripție (fig. 1), se păstrează pe un stîlp din naosul bisericuței B_4 și a fost descifrat de noi îndată după descoperire, mai puțin ultimul rînd [6]. De curînd însă am observat că în acest rînd se află prescurtarea substantivului πρεσβύτερος. În

---

[1] I. Barnea, în *Din istoria Dobrogei*, III, București, 1971, p. 180—233 (mai departe se va prescurta DID, III).

[2] *Ibidem*, p. 238—242.

[3] V.-H. Baumann, Pontica, 5, 1972, p. 547—564; idem, BMI, 41, 1972, 2, 17—26; idem, Dacia, N.S., 16, 1972, p. 189—202; P. Diaconu, SCIV, 24, 1973, 4, p. 633—641 (cu bibl. mai veche).

[4] Dacia, N.S., 17, 1973, p. 382, nr. 94.

[5] DID, III, 112—116. Poziția adoptată de noi în acest loc ne scutește să mai revenim asupra celor exprimate de P. Diaconu în Pontica, 5, 1972, p. 373—378. Un punct de vedere mai pronunțat în sprijinul aceleiași teze, întemeiat pe interpretarea diferită de a noastră a unor descoperiri arheologice (Păcuiul lui Soare, Murfatlar ș.a.), la R. Florescu și R. Ciobanu, Pontica, *art. cit.*, p. 388—396.

[6] I. Barnea, Dacia, N. S., 6, 1962, p. 315, fig. 22; DID, III, fig. 65, unde textul inscripției este reprodus la mărimea naturală.

S C I V A, tomul 26, nr. 1, București, 1975, p. 95—99

locul prescurtărilor obişnuite πρ[7] sau πρεσβ[8], în cazul de faţă se întîlneşte prescurtarea πρεσ, iar literele sînt legate între ele în aşa fel, încît bucla lui ρ nu se distinge clar, putînd fi observată de noi abia în ultimul timp. De aceea, revenind, completăm inscripţia în felul următor: [† Κύριε]

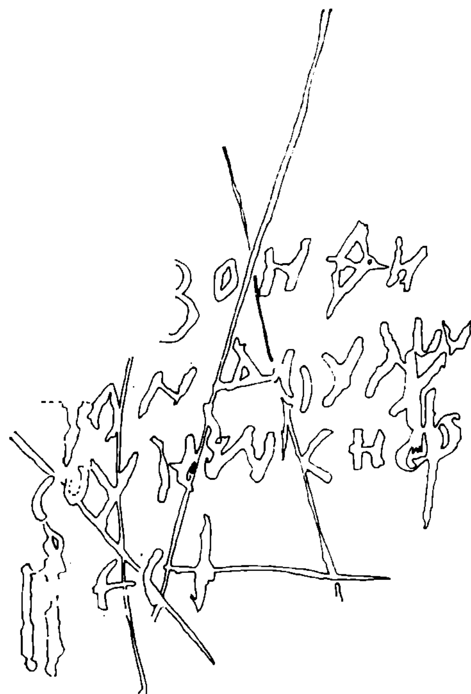

Fig. 1. Murfatlar. Bisericuţa B_4 : inscripţie pe un stîlp din naos (secolul al X-lea).

βοήθηη(sic !)τὸν δοῦλον σου Ἰωσὴφ πρεσ (βύτερον) †. În traducere : †,,Doamne, ajută pe robul tău Iosif, preot †". Astfel se confirmă presupunerea noastră că nu numai Dimian, ci şi Iosif erau ,,obraze bisericeşti"[9].

Săpăturile arheologice efectuate în 1953 şi 1954 în punctul Cetăţuia, de pe teritoriul comunei Niculiţel, au urmărit obţinerea de noi date în legătură cu marele val de pămînt din acest loc. Cu prilejul săpăturilor s-au descoperit două categorii distincte de materiale arheologice mărunte: 1) numeroase fragmente de cărămizi şi de ţigle romane tîrzii, unele cu ştampila legiunii *I Iovia Scythica* (secolul al IV-lea e.n.), refolosite la construirea valului de pămînt; cîteva fragmente ceramice romane şi 2) vestigii aparţinînd secolelor XI—XII (monede bizantine, ceramică, un cuţit, un vîrf de săgeată de fier etc.), aflate în interiorul platoului mărginit de val.

[7] D. Tudor, *Oltenia romană*[3], Bucureşti, 1968, p. 521, nr. 324 şi 523, nr. 344, fig. 144/1.

[8] V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin, 1964, nr. 244. Pe fotografia acestei inscripţii (fig. 263) se vede şi litera S de la sfîrşitul cuvîntului.

[9] DID, III, p. 114 şi 212—221.

Patru mici fragmente ceramice de vase lucrate cu mîna şi cu alveole pe buză, găsite în pămîntul din val, au fost atribuite de noi, pe şantier, cu probabilitate, secolului al VI-lea[10], dar la întocmirea raportului de săpături, pe baza unei ceramici „foarte asemănătoare", descoperită pe teritoriul comunei Cacaleţi, (azi Izvorul, jud. Ilfov), au fost datate în secolul al IV-lea e.n.[11]. Construirea valului a fost pusă în legătură cu materialele arheologice din secolul al IV-lea e.n., şi, datorită proporţiilor sale impresionant de mari, atribuită romanilor. În schimb, pe baza monedelor şi a ceramicii bizantine, precum şi a fragmentelor ceramice locale, aflate în incinta valului, bisericuţa treflată şi chiliile, ale căror temelii fuseseră descoperite în acelaşi loc, au fost datate în secolele XI—XII.

Dovada făcută în ultimul timp că valul mare de pămînt şi valul de piatră dintre Dunăre şi Marea Neagră nu mai pot fi socotite romane, ele aparţinînd în realitate epocii feudalismului timpuriu, ne-a îndemnat la atribuirea valului de la Niculiţel aceleiaşi perioade de timp şi punerea lui în legătură cu bizantinii, urmaşii stăpînitorilor de altădată asupra teritoriului Dobrogei. Temeiurile pentru o astfel de ipoteză, făcută dealtfel „cu rezervele cuvenite, pînă la verificarea prin noi săpături arheologice" [12], le constituiau vestigiile amintite, din secolele XI—XII, apariţia la frontiera Dunării de Jos a pericolului pecenegilor, uzilor şi cumanilor, populaţii nomade de stepă împotriva cărora se îndreptau astfel de fortificaţii, şi dimensiunile mari ale valului, care presupuneau o lucrare executată la comanda unui stat puternic, cum era în această vreme imperiul cu capitala la Constantinopol.

În ceea ce priveşte raportul dintre val şi bisericuţa treflată din interiorul valului, n-am susţinut niciodată „o perfectă contemporaneitate între cele două obiective arheologice", ci am socotit că valul este anterior bisericuţei, „a cărei construcţie poate fi situată cel mai devreme în a doua jumătate a secolului al XI-lea". Despre val însuşi ne-am exprimat punctul de vedere că datarea mai precisă şi atribuirea etnică a acestei impresionante lucrări cu caracter militar va putea fi făcută numai în urma unor temeinice cercetări şi săpături arheologice viitoare[13]. În acest caz, fragmentele de cărămizi şi ţigle din secolul al IV-lea „reprezintă în realitate numai material adus din ruinele cetăţilor romane tîrzii din apropiere (Noviodunum ş.a.), pentru a fi refolosite în secolele XI-XII la consolidarea valului de pămînt şi la diferite construcţii din interiorul lagărului de pe Cetăţuia"[14]. După consolidarea pămîntului din val, cărămizile cu care suprafaţa acestuia fusese placată şi din care multe alunecaseră către poalele valului, unde au şi fost găsite în mai mare cantitate, au fost în parte refolosite, pentru a doua oară, la construirea bisericuţei şi a chiliilor înălţate în incinta acestuia. Aşezămîntul mănăstiresc a putut fi întemeiat înainte de scoaterea din uz a valului, ambele continuîndu-şi existenţa

---

[10] I. Barnea, SCIV, 24, 1973, 2, p. 312—313, nota 7.
[11] Idem, SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 740.
[12] DID, III, p. 119.
[13] SCIV, 24, 1973, 2, p. 314.
[14] DID, III, p. 119. Prin „diferite construcţii" am înţeles aici eventualele construcţii cu caracter militar, strîns legate de val, nu pe cele religioase, din incinta valului, pentru care am presupus că s-a folosit material luat din val. *Ibidem*, p. 238—239.

împreună, după cum au funcționat în același timp bisericuțele și cariera de cretă de la Murfatlar. În orice caz nu se poate spune că „construirea așezămîntului mănăstiresc de la Niculițel a atras după sine dezafectarea valului" [15], ci că, după ce valul n-a mai fost folosit, s-au construit în interiorul lui bisericuța și chiliile amintite.

Cînd și de cine a fost construit valul de la Niculițel se va putea răspunde cu mai multă precizie numai după cercetarea mai temeinică a acestui important monument.

MURFATLAR ET NICULIȚEL

RÉSUMÉ

Ces deux localités situées l'une au sud l'autre au nord de la Dobroudja commencent à devenir connues par les découvertes archéologiques faites dans leurs territoires ces derniers temps. Le complexe rupestre de *Murfatlar* (ancienne Basarabi), dans le département de Constanța, a rendu possible la précision du moment de la construction du *vallum* de pierre qui traverse la province entre Axiopolis (Cernavodă) et Tomis (Constanța). C'est l'œuvre des Byzantins, remontant à l'époque de l'empereur Basile II le Bulgaroctone (976—1025), qui ont utilisé comme main-d'œuvre la population si mélangée sous le rapport ethnique habitant sur les lieux. Les noms de certains chefs de cette population figurent, écrits sur les murs des petites églises rupestres de Murfatlar. A cette occasion, l'auteur revient sur un graffite en langue grecque qui mentionne que le personnage respectif était un « prêtre » (fig. 1), mention ayant échappé auparavant à toute attention.

Les fouilles archéologiques des années 1953—1954 visant à obtenir de nouvelles données sur le vallum circulaire de *Niculițel*, dans le département de Tulcea, ont conduit à l'hypothèse qu'il doit s'agir d'un ouvrage effectué par les Romains au IVe siècle. Mais la petite église tréflée, dont les fondations ont été dégagées à l'intérieur du vallum circulaire, a été datée des XIe — XIIe siècles. Compte tenu des témoignages récoltés ces derniers temps au sujet du grand vallum de terre et du vallum de pierre construit entre Cernavoda et Constanța, témoignages suivant lesquels on ne saurait plus les attribuer aux Romains, mais bien aux Byzantins des Xe — XIe siècles, l'auteur envisage l'hypothèse de la construction du vallum

---

[15] P. Diaconu, aici, mai jos, p. 101. Trebuie să recunosc greșeala de calcul pe care am făcut-o în legătură cu cei „150 de ani" la care se referă autorul în nota 12. În schimb, dintre repetatele „contradicții metodologice" pe care mi le atribuie, nu socotesc necesar să răspund decît la observația din nota 15, în legătură cu nivelul „bordeielor arse" de la Dinogetia, problemă mai demult dezbătută, care n-are dealtfel nici o legătură cu tema de față: ultimul punct de vedere al subsemnatului cu privire la această problemă e consemnat în DID, III, p. 173 și în Materiale, 10, 1973, p. 325, nota 36. Răspunsul la celelalte observații e cuprins în acest articol și în ceea ce am scris mai demult sau mai de curînd în legătură cu aceeași problemă.

circulaire de Niculiţel aux XIe — XIIe siècles, sur l'ordre des autorités byzantines. Cet ouvrage aurait été entrepris pour dresser une barrière aux incursions des Petchénègues, Ouses et Comans, qui mettaient en danger la frontière danubienne de l'Empire. La petite église tréflée que nous venons de mentionner a dû être bâtie là avant ou après que ledit vallum eût perdu son utilité. Des recherches archéologiques plus poussées sont nécessaires pour réunir un faisceau de données exactes sur l'important objectif militaire constitué par le vallum circulaire de Niculiţel.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Murfatlar. Petite église B_4 : inscription sur un pilier de la nef (X-ème siècle).

DIN NOU DESPRE ÎNCADRAREA CRONOLOGICĂ A VALULUI ȘI MĂNĂSTIRII DE LA NICULIȚEL

DE

PETRE DIACONU

I. Barnea, oprindu-se în vol. III *Din Istoria Dobrogei* asupra valului de la Niculițel și a așezămîntului mănăstiresc din punctul „Cetățuia", a ajuns la încheierea că ambele obiective datează din secolele XI—XII și că valul a fost construit de bizantini ca o pavăză împotriva populațiilor de stepă: pecenegi și cumani [1].

În ce ne privește, socotind că problema încadrării cronologice a valului de la Niculițel și a așezămîntului mănăstiresc din acel loc nu a fost lămurită în chip mulțumitor, ne-am permis să revenim asupra ei într-un articol, publicat în paginile revistei Studii și cercetări de istorie veche [2].

Supunînd unei minuțioase analize datele arheologice de care dispunem, noi am ajuns la alte concluzii decît cele ale lui I. Barnea. Potrivit opiniei noastre, valul a fost înălțat „în folosul bizantinilor, în secolul al VII-lea sau în secolul al VIII-lea, de către o populație clientelară" Constantinopolului (poate avari sau goți) [3]; în același articol ne exprimam convingerea că în punctul „Cetățuia" de pe traseul valului s-a zidit — în a doua jumătate a secolului al XII-lea—„un așezămînt mănăstiresc compus dintr-o bisericuță treflată și cîteva chilii [4]. Tot acolo subliniam că înălțarea așezămîntului mănăstiresc a dus la „dezafectarea valului".

În sfîrșit, am atras luarea-aminte și asupra unei erori metodologice a lui I. Barnea, constînd din datarea valului prin mijlocirea așezămîntului mănăstiresc, ceea ce, în ultimă instanță, înseamnă stabilirea unei „perfecte contemporaneități între cele două obiective arheologice" [5].

Drept urmare, I. Barnea a publicat o notă cuprinzînd obiecțiile d-sale față de chipul în care i-am prezentat afirmațiile și concluziile [6].

D-sa susține, de pildă, că dacă noi i-am fi *interpretat corect* spusele am fi înțeles că „nu bisericuța [7] a dus la datarea întregului complex (adică a valului, inclusiv fortificațiile cetății și a așezămîntului mănăstiresc *n.n*),

---

[1] I. Barnea și Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, București, 1971, p. 117—120. În continuare vom cita DID.

[2] Petre Diaconu, *Despre datarea „circumvalației" și a „bisericuței treflate" de la Niculițel*. SCIV, 23, 1972, 2, p. 307—319.

[3] *Ibidem*, p. 317—318.

[4] Lor li se adaugă și un mormînt. *Ibidem*, p. 310.

[5] *Ibidem*, p. 316.

[6] I. Barnea, *Din nou despre datarea valului și a bisericuței treflate de la Niculițel*, SCIV, 24, 1973, 2, p. 311—315.

[7] În articolul nostru am afirmat că I. Barnea a datat valul prin intermediul „așezămîntului mănăstiresc", înțelegînd prin aceasta nu numai „bisericuța treflată" ci și chiliile.

ci mai întîi *monedele bizantine* (*s.n.*) şi apoi *fragmentele ceramice* (*s.n.*) dintre care unele par mai timpurii decît cea de-a doua jumătate a secolului al XII-lea, cum le datează P. Diaconu " [8].

Dar „monedele bizantine" şi „fragmentele ceramice" aparţin aşezămîntului mănăstiresc şi *nu* fortificaţiei de pămînt. Cu alte cuvinte, ele i-au servit lui I. Barnea la datarea mănăstirii şi *nu* a valului [9]. Iată motivele care ne-au determinat să susţinem că I. Barnea a datat valul de la Niculiţel în secolele XI—XII, prin mijlocirea aşezămîntului mănăstiresc.

Atrăgîndu-i-se atenţia că prin datarea în secolele XI—XII a încadrat aşezămîntul mănăstiresc de la Niculiţel într-o perioadă de timp prea largă, d-sa susţine acum că „datarea propusă atinge ambele secole menţionate dar nu are pretenţia să le acopere în întregime pe amîndouă şi că în acest caz... [ar] fi spus « în secolele XI—XII »" [10]. Precizarea însă că aşezămîntul mănăstiresc este din secolele XI—XII aparţine lui I. Barnea. D-sa şi nu altcineva a afirmat că „bisericuţa" de la Niculiţel datează din secolele XI—XII [11], ceea ce înseamnă (dacă se ţine seama de împrejurarea că monedele pe care se întemeiază preopinentul nostru sînt din vremea lui Mihail al IV-lea Paphlagonianul (1034—1042) şi Manuel I Comnenul (1143—1181)), că durata mănăstirii a fost extinsă pe o perioadă de circa 150 de ani [12].

Observaţiei noastre că I. Barnea a stabilit o perfectă contemporaneitate între momentul construirii valului şi cel al aşezămîntului mănăstiresc de la Niculiţel, d-sa n-are ce să-i răspundă decît că: „P. Diaconu trece fără să ţină seama de următoarele afirmaţii ale mele (ale lui I. Barnea *n.n.*) cum că „bisericuţa a fost zidită din fragmente de cărămizi romane ..., luate din marele val vecin, unde fuseseră folosite pentru a-l consolida", că „fragmente de cărămizi din zid au fost legate între ele cu lut galben, luat de asemenea din valul de pămînt" şi că toate acestea ar arăta „nu o perfectă contemporaneitate, ci, dimpotrivă..., că valul exista în momentul în care a fost construită bisericuţa" [13].

Dar noi am ţinut seama de observaţiile invocate de d-sa. Mai mult decît atît, le-am şi consemnat pentru a arăta că înălţarea aşezămîntului mănăstiresc de la Niculiţel a atras după sine dezafectarea valului. Ce-i drept, observaţiile la care se referă I. Barnea le-am luat nu din DID, ci

[8] S-ar fi cuvenit ca I. Barnea să indice în articolul său măcar cîteva dintre fragmentele ceramice „mai timpurii decît cea de-a doua jumătate a secolului al XII-lea". Desigur în această frază autorul nu se referă la cele patru fragmente ceramice lucrate cu mîna în secolele VII—VIII.

[9] De notat că, dintre toate elementele de cultură materială descoperite la Niculiţel şi databile în „secolele XI—XII", nici unul nu aparţine valului sau fortificaţiilor lui.

[10] I. Barnea, *op. cit.*, p. 312. Fraza lui I. Barnea nu e clară în acest loc.

[11] Vezi *infra*, notele 19, şi 20.

[12] Petre Diaconu, *op. cit.*, p. 314. În legătură cu această evaluare cifrică, I. Barnea, *op. cit.*, p. 312, notează următoarele: „Oricum, durată de « 150 de ani » înseamnă mai mult chiar decît intervalul cuprins între primul an de domnie al lui Mihai al IV-lea Paphlagonianul (1034) şi ultimul din domnia lui Manuel Comnenul (1180), *reprezentînd în mod evident o exagerare* (*s.n.*)".

Durata dintre 1034 şi 1180 este exact de 146 de ani; în consecinţă, referindu-ne la ea noi am marcat-o cu expresia de „circa 150 de ani".

[13] I. Barnea, *op. cit.*, p. 312. În acest loc I. Barnea scrie: „P. Diaconu ajunge să-mi atribuie tot în mod gratuit şi ideea că « imensa fortificaţie » a valului ar fi fost construită pentru adăpostirea unei [modeste mănăstiri]". Spre a se vedea natura învinuirii şi dacă ea este gratuită sau nu, cititorul trebuie să parcurgă primul paragraf de la p. 316 al articolului *Despre datarea „circumvalaţiei"...*

din SCIV, de unde le-a împrumutat și d-sa. Dacă am procedat astfel, am făcut-o din trei motive: în primul rînd, pentru că observațiile însumate în SCIV sînt mai complete, în al doilea rînd, pentru că la înregistrarea lor o modestă contribuție am avut-o și noi [14], iar în al treilea rînd pentru că n-am vrut să scoatem la iveală încă una din contradicțiile lui I. Barnea [15].

De exemplu, într-un loc, d-sa susține că așezămîntul mănăstiresc a fost construit cu material scos din val [16], iar în alt loc tot d-sa susține că materialul folosit la înălțarea bisericuței și a chiliilor a fost adus — *odată cu materialul folosit la ridicarea valului* — din cetățile romane din apropiere[17].

Aceste afirmații contradictorii sînt formulate nu ca două ipoteze ale uneia și aceleiași chestiuni, ci ca două soluții egal valabile. În consecință, cititorul trebuie să intuiască el singur care din cele două afirmații este socotită de I. Barnea drept ultima soluție în problema definirii locului de proveniență al materialului de construcție utilizat la înălțarea mănăstirii. În ce ne privește, avem toate motivele să credem că concluzia lui I. Barnea rezidă în spusele sale de la p. 119, cum că materialul de construcție „re-folosit în secolul XI—XII *la consolidarea valului de pămînt și la diferite construcții în interiorul lagărului de pe Cetățuia* (*s.n.*)" (citește așezămîntul mănăstiresc — *P.D.* —) a fost „adus din interiorul cetății romane tîrzii din apropiere (Noviodunum ș.a.)" [18]. Nu este greu de priceput că această afirmație conține în sine și mărturisirea „unei perfecte contemporaneități între valul de pămînt și așezămîntul mănăstiresc de la Niculițel".

Dealtfel, contemporaneitatea între cele două obiective este subliniată de I. Barnea în chipul cel mai direct posibil atunci cînd „[rămîne] la ipoteza că marele val de pămînt de la Niculițel cu întregul sistem de apărare ce se leagă de el aparține secolelor XI—XII, cel mai tîrziu Comnenilor"[19] și afirmă că „întregul complex [mănăstiresc]" datează în secolele XI—XII[20],

---

[14] Vezi precizarea lui I. Barnea, *op. cit.*, p. 313, nota 7, din care rezultă că la săpăturile efectuate în vara lui 1953 la Niculițel am participat și noi. I. Barnea subliniază în această notă că săpăturile din 1953 și 1954 de la Niculițel au fost făcute din „inițiativa și sub conducerea" sa. Mai mult decît atît, d-sa ține să precizeze că a lucrat nu numai în „interiorul Cetățuiei cum afirmă Petre Diaconu". La nota unde ne trimite I. Barnea noi susținem că d-sa și-a „concentrat eforturile în interiorul Cetățuii" în sensul că a condus personal secțiunea din zona bisericuței fără ca aceasta să însemne că nu avea și calitatea de „șef de șantier".

[15] Referindu-se la nivelul „bordeielor arse" de la Dinogetia-Garvăn, I. Barnea îl datează în monografia *Dinogetia*, I, 1967, o dată în a doua jumătate a secolului al XI-lea (p. 57, 72), iar altă dată în secolele XI—XII (p. 232), în timp ce în DID, p. 256, vorbind despre „ceramica barbarizată" ne lasă să credem că nivelul în cauză datează din prima jumătate a secolului al XII-lea. Vorbind despre valul de piatră, în DID, I. Barnea îl datează o dată (p. 29) „la sfîrșitul secolului al X-lea", iar altă dată (p. 114) la sfîrșitul secolului al X-lea — începutul secolului al XI-lea, mai precis între anii 976 și 1025".

[16] I. Barnea, DID, p. 238—239.

[17] *Ibidem*, p. 119.

[18] *Ibidem*. Poziția noastră se întemeiază și pe faptul că spusele lui I. Barnea de la p. 238—239 sînt anterioare în timp acelora de la p. 119. Cele de la p. 238—239 nu reprezintă altceva decît o repetare a unor afirmații făcute acum vreo 18—19 ani (cf. SCIV, 5, 1954, 1—2, p. 187, și SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 743), unde se enunța ipoteza că valul ar putea eventual să fie mai vechi cu un secol — două și refăcut „în secolul al IV-lea"; în timp ce afirmațiile de la p. 119 sînt prezentate, potrivit spuselor sale, ca rod al comparării observațiilor de la Niculițel cu observațiile de pe linia valurilor dintre Cernavoda și Constanța.

[19] *Ibidem*

[20] *Ibidem*, p. 239.

sau că bisericuța treflată este datată „cu ajutorul mai multor monede bizantine în secolele XI—XII" [21]. Prin urmare, în concepția lui I. Barnea atît valul cît și mănăstirea datează din aceeași vreme (sec XI—XII).

În articolul nostru am încercat să dovedim că valul de la Niculițel nu poate data nici din secolele V—VI cum se credea acum vreo 15—20 de ani [22], nici din secolele IX—X cum ar putea să admită, eventual, unii cercetători și cu atît mai puțin din secolele XI—XII cum a presupus de curînd I. Barnea [23].

Potrivit punctului nostru de vedere — subliniam atunci — „valul datează din secolul al VII-lea sau secolul al VIII-lea. Spre o atare încadrare cronologică ne duce[a] descoperirea în pămîntul de umplutură al valului a două fragmente ceramice lucrate cu mîna, avînd buza alveolată" [24].

I. Barnea, eludînd demonstrația noastră, iar pe deasupra și propria-i afirmație că fragmentele ceramice au aparținut populației care a lucrat la înălțarea valului, vine acum să respingă datarea propusă de noi pe motivul că „fragmentele ceramice... singurele pe care P. Diaconu se întemeiază în datarea cu fermitate a valului de la Niculițel, puteau fi aduse din altă parte împreună cu pămîntul din care acesta a fost construit" [25].

Ne grăbim să adăugăm că obiecția lui I. Barnea nu are valoare probatorie. Dealtfel, ea nu intră în contradicție cu datarea propusă de noi, de vreme ce fragmentele ceramice nu sînt mai puțin utile pentru încadrarea cronologică a valului ; prin ele se poate stabili un *terminus postquem* privind epoca construirii valului. Ținînd seama de faptul că amintitele fragmente ceramice datează din secolul al VII-lea sau secolul al VIII-lea, sîntem îndrituiți a susține că valul n-a fost înălțat mai devreme de aceste timpuri ; evident, o atare încheiere nu se poate împăca cu aserțiunea lui I. Barnea

---

[21] *Ibidem*, p. 119.

[22] Cf. SCIV, 6, 1955, 4, p. 753. Pentru a justifica datarea valului în epoca romană (secolul al IV-lea) I. Barnea a apelat la vestigiile materiale (cărămizi, cioburi de vase) proprii acelei epoci, descoperite în val. Procedînd astfel d-sa n-a ținut seama de documentele materiale „mai noi". Se cuvine să atragem luarea aminte asupra faptului, cunoscut îndeobște, că precizarea datei de început a unui monument arheologic de felul aceluia de la Niculițel se face în funcție de cel mai nou și nu de cel mai vechi element de cultură materială.

[23] Vezi *supra*, nota 20.

[24] Petre Diaconu, *Despre datarea „circumvalației"...*, p. 317 ; I. Barnea, *Din nou despre datarea...*, p. 312, nota 7, pe bună dreptate ne mustră pentru faptul de a nu fi observat că în pămîntul de umplutură al valului s-au descoperit „nu două, ci patru mici...fragmente ceramice". În aceeași notă I. Barnea subliniază că încă din 1954 a observat că aceste cioburi „par să aparțină secolului al VI-lea și următoarelor". În consecință, d-sa reproduce din carnetul de șantier notări făcute în zilele de 20 și 21 august 1954. Procedînd ca atare, I. Barnea și-a ilustrat singur încă una din contradicțiile metodologiei sale. Într-adevăr, dacă d-sa știa încă din 1954 că aceste fragmente ceramice (puse pe seama „populației autohtone care a fost silită să muncească din greu pentru înălțarea marelui val de apărare de la Niculițel", vezi, I. Barnea, *op. cit.*, p. 313) par să aparțină secolului al VI-lea și urm., „cum a fost posibil ca un an mai tîrziu, adică în 1955, tot d-sa să tragă concluzia că valul a *fost ridicat în secolul al IV-lea* (vezi SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 743), iar în 1973 să susțină că același val a fost construit „după secolul al IV-lea" (I. Barnea, *op. cit.*, p. 314)?

[25] Vezi nota precedentă.

că „tot ceea ce putem afirma cu siguranţă despre datarea valului de la Niculiţel este că el a fost înălţat după veacul al IV-lea" [26].

I. Barnea nu acceptă datarea noastră şi pentru motivul că „o astfel de lucrare defensivă nu putea fi făcută într-un moment de reflux [cum ar fi acelea din secolele VII—VIII] al unei puteri politice, ci, dimpotrivă, într-o epocă de fermă stăpînire a acesteia asupra Dobrogei şi cînd apărea un pericol care s-o justifice" [27]. Pentru a-şi sublinia afirmaţia, d-sa adaugă mai departe că *asemenea pericole erau mai puţin iminente în secolele VII—VIII* [28].

Fiind întru totul de acord cu spusele lui I. Barnea că „lucrările defensive" se făceau numai atunci cînd, la orizont, se profila un pericol, vom atrage luarea aminte că aceste pericole apăreau nu în funcţie de „fluxul" sau „refluxul" puterii politice care controla Dobrogea, ci în funcţie de atitudinea mai mult sau mai puţin agresivă a populaţiilor din afara Imperiului bizantin. Or, asemenea pericole s-au ivit la Dunărea de Jos în mai multe reprize ale secolelor VII—VIII. În acest context poate fi înţeleasă insistenţa cu care flota bizantină, însoţită sau nu de armata de uscat, a venit periodic la gurile Dunării, tocmai în cursul veacurilor VII—VIII. Aşa s-a întîmplat în vremea lui Constantin al IV-lea Pogonatul, aşa s-a întîmplat şi în vremea lui Constantin al V-lea Copronimul, cînd la Dunărea de jos asistăm la un veritabil du-te-vino al corăbiilor greceşti.

La capătul acestei note se poate spune că discuţia în contradictoriu dintre noi şi I. Barnea a avut un rezultat pozitiv, fie numai şi pentru motivul că d-sa nu mai crede astăzi în contemporaneitatea dintre valul de la Niculiţel şi aşezămîntul mănăstiresc din acel loc. Referindu-se la val, d-sa susţine acum că el „este *anterior* (*s.n.*) bisericuţei treflate de pe Cetăţuia, a cărei construcţie poate fi situată cel mai devreme în a doua jumătate a secolului al XI-lea" [29].

Ce-i drept, I. Barnea se fereşte să mai dea o soluţie privind datarea exactă a valului şi a aşezămîntului mănăstiresc, dar aceasta n-are mare importanţă. Esenţial este ca problema încadrării cronologice a complexului arheologic de la Niculiţel să fie abordată de pe poziţia unei atente interpretări a materialului documentar.

---

[26] *Ibidem*, p. 314. În fapt, această afirmaţie a lui I. Barnea contravine nu numai concluziilor noastre, dar chiar propriilor sale observaţii în legătură cu datarea cioburilor lucrate cu mîna (vezi supra nota 24).

[27] *Ibidem*, p. 313.

[28] *Ibidem*, p. 314.

[29] *Ibidem*. În legătură cu mănăstirea de la Niculiţel din a doua jumătate a secolului al XII-lea ne punem întrebarea dacă acel *călugăr scit* „originaire des hauts montagnes du Danube, appelé Istros", ajuns undeva în Bizanţ în a doua jumătate a secolului al XII-lea (cf. Jean Darrouzès, REB, 30, 1972, p. 224), n-a venit cumva dintr-un aşezămînt mănăstiresc de genul aceluia de la Niculiţel.

DE NOUVEAU SUR L'ATTRIBUTION CHRONOLOGIQUE DU *VALLUM* ET DU MONASTÈRE DE NICULIŢEL

RÉSUMÉ

Fondé sur l'interprétation des données archéologiques, l'auteur affirme que le *vallum* de Niculiţel est daté des VIIe—VIIIe siècles. De toute façon, il ne saurait s'agir des XIe—XIIe siècles, comme il ne peut être question du IVe siècle en ce qui le concerne. Par conséquent, l'auteur réfute l'attribution chronologique de I. Barnea dans son dernier article (XIe—XIIe siècles).

L'auteur reprend ensuite les témoignages archéologiques qui l'ont poussé à dater le monastère de la « Citadelle » de Niculiţel du XIIe siècle. Par la même occasion, l'auteur souligne les contradictions méthodologiques et d'interprétation de I. Barnea, qui sont à la base de l'attribution chronologique erronée qu'il a donnée au complexe archéologique de Niculiţel.

CRONOLOGIA UNOR AMENAJĂRI DIN ZONA PORȚII CETĂȚII DE SCAUN A SUCEVEI

DE

M. D. MATEI

Cercetarea arheologică întreprinsă în cuprinsul Cetăţii de scaun a Sucevei și pe platoul din fața acesteia a adus contribuţii decisive la elucidarea a numeroase probleme ridicate de studierea acestei impunătoare fortificaţii medievale româneşti, fortificaţie pe cît de apreciată de contemporanii care o putuseră vedea pe atît de puţin cunoscută pînă de curînd prin adevărata ei istorie. Dar, deşi cercetările arheologice au înlăturat, rînd pe rînd, semne de întrebare şi îndoieli referitoare la numeroasele momente importante din istoria fortificaţiei din marginea de răsărit a oraşului Suceava, unele incertitudini au continuat să dăinuiască, printre acestea aflîndu-se şi nesiguranţa încadrării cronologice a operaţiilor de săpare a celui de-al doilea şanţ de apărare al cetăţii, adică a aceluia care se vede şi astăzi. Şi pentru că este vorba nu de o lucrare oarecare, de proporţii și semnificaţii minore pentru istoria monumentului, ci de încheierea, practic, a excepţionalei activităţi de refacere şi întărire a Cetăţii de scaun, desfăşurate aici de către Ştefan cel Mare, al doilea adevărat „ctitor" al acesteia, orice observaţie sau descoperire arheologică în măsură să contribuie la datarea cît mai exactă a acestui moment final capătă o valoare deosebită

În cursul săpăturilor arheologice din anul 1954 practicate pe platoul din faţa Cetăţii de scaun, în zona din apropierea şanţului de apărare, s-a surprins, în cele mai bune condiţii stratigrafice, succesiunea pavajelor şi amenajările ample sau restrînse [1], practicate în zona respectivă în cursul secolului al XV-lea, din care o parte fusese semnalată încă din campania precedentă [2]. Elementul esenţial al acestor amenajări se socotea a fi o depunere de terţiar purtat, a cărui grosime atingea circa 1 m în „buza" şanţului de apărare şi scădea treptat, pe măsură ce se îndepărta de acesta [3]. Observaţii foarte atente stabileau că respectiva depunere de terţiar suprapunea nemijlocit un pavaj atribuit lui Ştefan cel Mare [4] şi era, la rîndul său, suprapusă de un alt pavaj atribuit începutului secolului al XVI-lea [5].

---

[1] SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 757—762 şi fig. 4 (Profilul peretelui de SV al secţiunii X).

[2] SCIV, 5, 1954, 1—2, p. 278—282 şi fig. 13.

[3] V. nota 1.

[4] Atragem atenţia că, întrucît în această zonă situaţiile nu sînt identice pe suprafeţe mari, ne mulţumim să invocăm doar situaţiile concrete semnalate sau ilustrate în rapoartele de săpături citate.

[5] SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 760.

SCIVA, tomul 26, nr. 1, Bucureşti, 1975, p. 107—113

Terţiarul purtat amintit, prin structura lui, nu putea proveni decît din lucrările de lărgire a şanţului de apărare al cetăţii, operaţiune care, în mod normal, trebuia să constituie şi etapa finală a lucrărilor ample de refacere a Cetăţii de scaun iniţiate de Ştefan cel Mare. Depunerea nu putea avea alt rost decît pe acela de a înălţa terenul în zona şanţului de apărare în vederea aşezării într-un unghi mort—pentru tirul artileriei unui asediator care ar fi atacat dinspre platou — a unei cît mai mari suprafeţe a zidurilor pînzei a doua. În consecinţă, devenea limpede că această activitate complexă făcea parte dintr-un plan mai amplu de măsuri defensive, ceea ce făcea şi mai necesară încadrarea sa cronologică exactă. Or, tocmai în legătură cu acest aspect, două descoperiri făcute cu mai mult timp în urmă dădeau naştere unor opinii divergente. Pe de o parte, fie datorită unei formulări ambigui din raportul de săpături [6], fie din cauza identificării greşite a unei monede, multă vreme a dăinuit opinia că, de vreme ce pe pavajul suprapus de terţiarul purtat s-a descoperit o monedă de argint emisă de Ştefăniţă voievod, operaţiunea de lărgire a şanţului de apărare s-a produs abia în deceniile al doilea sau al treilea ale secolului al XVI-lea.

Pe de altă parte, însă, după cum se ştie de mai mulţi ani, în şanţul de apărare al cetăţii s-au descoperit fragmentele unei steme cu inscripţie atribuită, pe baza unui studiu atent şi pertinent, de către C. Bălan şi Şt. Olteanu, ultimilor ani ai domniei lui Ştefan cel Mare [7]. Atît locul descoperirii fragmentelor — în apropierea porţii cetăţii — , cît şi împrejurarea că, prin dimensiunile şi aspectul ei, inscripţia nu putea vorbi decît despre lucrările întreprinse aici, la Cetatea de scaun, de către marele Ştefan, puneau sub un serios semn de întrebare continuarea lucrărilor la cetate pînă în vremea lui Ştefăniţă voievod.

În lipsa unor descoperiri sau observaţii mai consistente, această opinie a dăinuit o vreme [8], chiar dacă asupra ei plana multă nesiguranţă. Abia în ultima vreme, şi mai ales pe temeiul unor observaţii făcute în şanţul de apărare al cetăţii, în zona porţii acesteia, a devenit nu numai posibilă dar şi obligatorie o reluare a discuţiei. Astfel, în cursul ultimelor cercetări întreprinse aici s-au putut obţine date referitoare direct la momentul lărgirii şanţului de apărare al cetăţii, moment care este situat spre finele secolului al XV-lea.

În primul rînd, este de amintit aici, atît pentru noutatea, cît şi pentru semnificaţia ei, constatarea că zona porţii cetăţii s-a bucurat de o atenţie deosebită a constructorilor, lucru pe deplin explicabil dat fiind că poarta era ţinta principală a oricărui asediu şi că, în consecinţă, ea era supusă unui tir de artilerie intens. Pentru a asigura zidului cetăţii, anume în această zonă, o stabilitate cît mai mare, nevoie impusă şi de faptul că poarta era flancată de două bastioane (notate curent pe planuri R8 şi R11), la partea superioară a cărora se găseau, neîndoielnic, aşezate tunuri, constructorii nu s-au mai mulţumit să fundeze după tehnica obişnuită cele două turnuri

---

[6] *Ibidem*, p. 762.

[7] BMI, 39, 1970, 1, p. 58—61.

[8] Asupra problemelor ridicate de datarea propusă de V. Vătăşianu pentru unele construcţii importante din sistemul defensiv complex de la Cetatea de scaun ne vom opri într-un studiu viitor. Aici amintim doar faptul că V. Vătăşianu (SCIV, 5, 1954, 1—2, p. 258—278), situează întregul colţ de NE al pînzei exterioare în secolul al XVI-lea, mai exact în „etapa Bogdan-Ştefăniţă”.

şi zidul dintre ele. Ei au construit, mai întîi, o platformă masivă de zidărie de plan relativ neregulat [9], pe care au ridicat apoi zidul cetăţii, retrăgîndu-l însă destul de mult faţă de marginea platformei.

La o distanţă de circa 2 m de marginea dinspre şanţ a platformei amintite sînt amplasaţi cei doi piloni de susţinere a podului de acces în cetate [10], dispuşi cu latura lungă sensibil oblică faţă de zidul dintre bastioane al cetăţii. În suprafaţa rămasă liberă între piloni şi marginea platformei amintite s-au descoperit resturile carbonizate ale porţii de lemn a cetăţii, împreună cu o balama masivă şi simplă de fier a unuia din batanţii porţii (mai exact între pilonul al doilea şi platformă : fig. 4).

Resturile carbonizate ale porţii se aflau răspîndite pe o suprafaţă de circa 6 m², care prezenta urme puternice de arsură, provocate de arderea în continuare a resturilor porţii şi după prăbuşirea lor în şanţul de apărare. De o importanţă decisivă în discuţia de faţă se dovedeşte constatarea că incendiul căruia i-a căzut pradă poarta cetăţii a lăsat în şanţul de apărare urme destul de vizibile, sub forma unui strat de cărbune şi cenuşă [11]. Deşi nu are peste tot aceeaşi grosime şi consistenţă, stratul respectiv, prin însuşi faptul că în zona dintre pilonii podului şi zidul contraescarpei suprapune direct terţiarul şi roca ce reprezintă baza şanţului de apărare [12] (lipsind, deci, orice depunere intermediară), contribuie în mod decisiv la datarea şanţului de apărare, ca termen *ante quem*, cu condiţia ca stratul de arsură însuşi să fie bine datat. Or, pentru aceasta dispunem de două descoperiri numismatice [13] şi de sugestiile unei descoperiri publicate recent.

Cele două monede pe care le avem în vedere sînt una de la Ştefan cel Mare, cealaltă emisiune din anii 1468—1470 a lui Matei Corvin, ambele descoperite în nivelul de circulaţie prin şanţ pe care zac resturile carbonizate ale porţii cetăţii. Cele două monede asigurînd, împreună, datarea

---

[9] Această constatare ne îndeamnă să ne gîndim la eventualitatea ca, iniţial, constructorii să fi intenţionat amenajarea platformei în funcţie de planul întregului colţ de NE al cetăţii ; ulterior însă, planul va fi fost modificat şi adoptîndu-se alt traseu pentru ziduri decît cel iniţial, planul platformei apare mai greu de înţeles. Le aceasta mai contribuie şi o intervenţie ulterioară, despre care va fi vorba mai jos.

[10] Primul pilon (2 × 3 m), cel din stînga, a fost descoperit parţial încă din anul 1953. Cel de-al doilea, situat la circa 2,50 m spre nord de primul, a fost descoperit în anul 1967, avînd dimensiunile aproape identice cu ale primului : 1,90 × 3 m. Dispuşi cam la jumătatea distanţei dintre zidul cetăţii şi zidul contraescarpei, ambii piloni se fundează numai circa 0,40 m în pămîntul viu. Această situaţie nu este nefirească deoarece, dacă socotim adîncimea lor *de la nivelul de săpare a gropilor* de fundaţie, aceste gropi au adîncimea de minimum 1 m, diferenţa fiind reprezentată de grosimea depunerilor din vechiul şanţ de apărare al cetăţii (din secolul al XIV-lea), depuneri perforate de respectivele gropi de fundaţie. Această observaţie vine să confirme opinia că noul şanţ de apărare s-a realizat prin lărgirea celui precedent, sugerînd, în acelaşi timp şi o altă realitate : în zona porţii principale a cetăţii, anumite denivelări ale fundului vechiului şanţ de apărare nu au mai fost curăţate, depunerile succesive slujind drept bază a noului şanţ.

[11] În şanţul de apărare, aceasta este singura zonă în care s-a putut surprinde cu claritate stratul respectiv. În rest, fie datorită planului înclinat al şanţului, care a facilitat spălarea stratului de-a lungul timpului, fie din cauza curăţirii sistematice a şanţului, stratul corespunzător celui identificat în zona porţii nu a mai fost surprins.

[12] O remarcă specială trebuie făcută în legătură cu faptul că cercetările noastre nu ne-au permis să stabilim un raport sigur între stratul în discuţie şi zidul contraescarpei. Pînă la apariţia unor noi elemente, nu putem propune nici un raport cronologic în această problemă.

[13] Pentru identificările făcute, mulţumim şi aici numismatei E. Isăcescu, de la Cabinetul numismatic al Academiei Republicii Socialiste România.

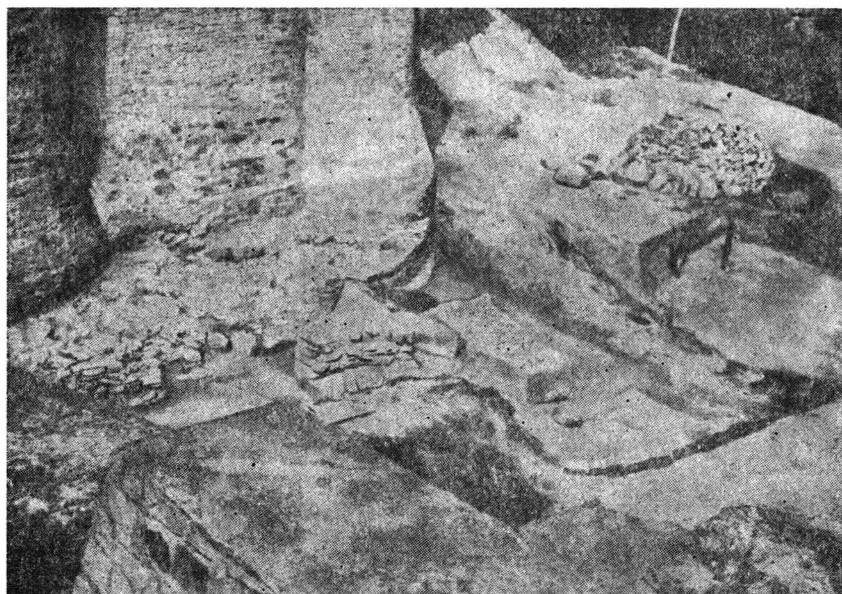

Fig. 1. Suceava — Cetatea de scaun. Platforma de la baza zidurilor porţii şi bastioanelor care flanchează intrarea.

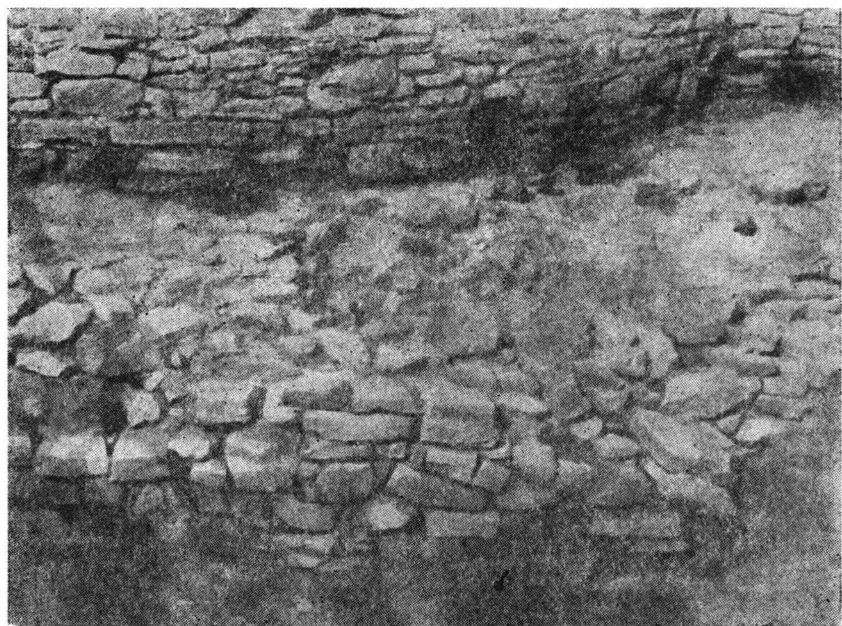

Fig. 2. Suceava — Cetatea de scaun. Zona de refacere a platformei.

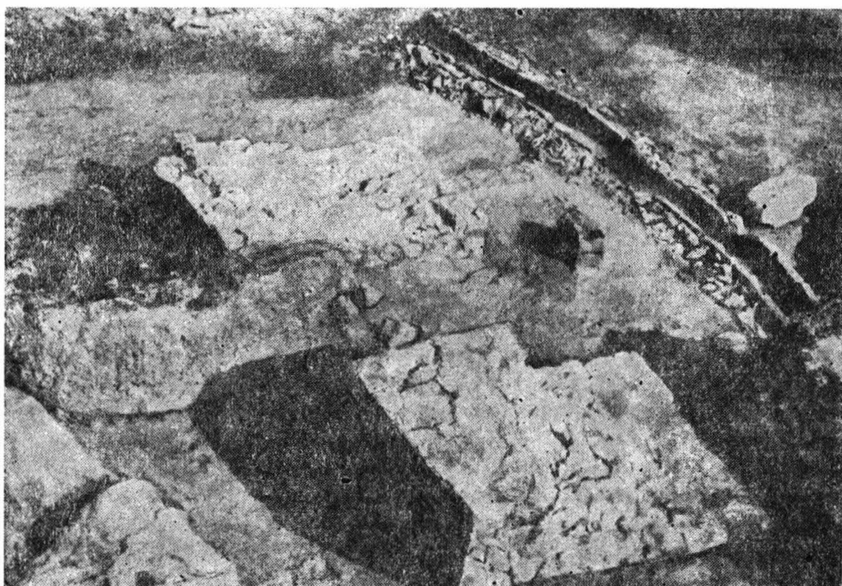

Fig. 3. Suceava — Cetatea de scaun. Bazele pilonilor podului; lîngă al doilea pilon, resturile arse şi prăbuşite ale porţii.

Fig. 4. Suceava — Cetatea de scaun. Resturile carbonizate ale porţii prăbuşite lîngă pilonul de nord.

stratului de cenușă și cărbune în orice caz în ultimul sfert al secolului al XV-lea, rămîne să încercăm o și mai strînsă datare cu ajutorul celeilalte descoperiri invocate mai sus.

După cum se știe, cu relativ puțin timp în urmă, la Suceava s-au descoperit, cu prilejul lucrărilor de restaurare desfășurate în cuprinsul cetății, părți dintr-o stemă cu pisanie, datînd din 8 septembrie 1477. Publicînd această descoperire[14], am considerat posibil să exprimăm opinia că stema cu pisanie datînd din anul 1477, a fost așezată în zidul cetății pentru a marca momentul încheierii lucrărilor legate de construirea zidurilor cu bastioane pătrate, reprezentînd prima fază a pînzei exterioare de la Cetatea de scaun. Cum respectiva lucrare se situează, cel puțin în faza sa finală, *după*[15] evenimentele din vara anului 1476, nu ne rămîne decît să admitem că etapa a doua de construire a pînzei exterioare de ziduri (căreia îi aparțin bastioanele semicirculare) trebuie situată cronologic între anul 1477 și un asediu cu consecințe destul de serioase pentru cetate, ulterior acestui an. Or, după cum se știe, unul din momentele de cumpănă pe care le-a trăit cetatea în ultimele decenii ale secolului al XV-lea a fost acela din anul 1497, cînd a fost grav amenințată de trupele poloneze ale regelui Ioan Albert[16].

Că faza a doua de ziduri ale pînzei exterioare era ridicată la acea dată nu mai poate exista îndoială de vreme ce resturile carbonizate ale porții sînt prăbușite, *în șanțul de apărare*, în imediata apropiere a acestora. În același timp, însă, de o și mai mare importanță se dovedește constatarea că *în momentul acestui asediu șanțul de apărare al cetății fusese deja lărgit*, opinie la care conduce obligatoriu prezența, pînă aproape de zidul de contraescarpă, a stratului de cărbune și cenușă constituit în urma incendiului. În asemenea împrejurări, capătă o tot mai mare consistență opinia că și ridicarea cotei platoului din fața cetății era o lucrare încheiată la acea dată. De aceea a și fost posibilă așezarea în zidul Cetății de scaun, în ultimii ani ai domniei lui Ștefan cel Mare, a acelei pisanii, descoperite fragmentar în șanțul de apărare al cetății cu două decenii în urmă[17].

Înainte de a încheia, o ultimă însemnare : datorită, probabil, stricăciunilor provocate zidurilor cetății de tirul artileriei poloneze, eventual și în urma trepidațiilor produse de loviturile trase de tunul aflat pe platforma bastionului din dreapta intrării, a apărut nevoia întăririi bazei acestuia, ceea ce s-a și făcut printr-o subzidire, a cărei adîncime nu s-a putut stabili. În schimb, s-a putut observa bine că șanțul săpat la baza

---

[14] M. Matei, SCIV, 24, 1973, 2, p. 323—329.

[15] Datele stratigrafice ne conduc la concluzia că pavajul suprapus de nivelarea cu terțiar a platoului din fața cetății a fost amenajat după asediul din 1476. Dacă socotim îndoielnică ipoteza că acesta „probabil a fost făcut concomitent cu ridicarea pînzei exterioare de ziduri cu bastioane semicirculare sau ulterior acesteia", admitem, în schimb, faptul că pavajul a fost amenajat „în tot cazul cu foarte puțin timp înainte de lărgirea șanțului de apărare" (SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 760).

[16] Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1965, p. 102—103.

[17] V. Vătășianu (SCIV, 5, 1954, 1—2, p. 272) atribuie pisania lui Ștefăniță voievod: „Atribuirea inscripției lui Ștefăniță ar fi în concordanță și cu faptul că el a continuat și a terminat în Suceava și lucrările începute de tatăl său la mitropolia Sf. Gheorghe și nu pare a fi nici o dificultate ca să admitem o distrugere parțială a cetății în epoca lui Ștefan cel Mare... și o refacere începută fie de Ștefan cel Mare însuși, fie de Bogdan voievod și terminată de Ștefăniță".

bastionului pentru respectiva lucrare are, în umplutura sa, urme de cărbune și cenușă provenind din stratul de incendiu *tăiat* de acest șanț [18], constatarea venind în sprijinul presupunerii că asediul amintit a putut provoca stricăciuni notabile cetății, mai ales în zona porții.

ÜBER DIE CHRONOLOGIE VON BAUARBEITEN IM BEREICH DES TORES DER FÜRSTLICHEN BURG VON SUCEAVA

ZUSAMMENFASSUNG

Die Ergebnisse der in den letzten Jahren an der fürstlichen Burg von Suceava unternommenen Ausgrabungen ermöglichten eine genauere chronologische Einordnung der Errichtung einiger baulichen Einrichtungen im Bereich des Tores der Burg. Es wurde festgestellt, daß das zweite äußere Mauerwerk der aüßeren Umfassungsmauer, das im Grundriß mit halbkreisförmigen Türmen versehen war, am Ende des 15. Jhs. schon dastand und daß die Erweiterungs- und Befestigungsarbeiten am Verteidigungsgraben um dieselbe Zeit beendet worden waren. Die Überreste eines starken Brandes während dessen das hölzerne Eingangstor der Burg verbrannte, ist in der ganzen Breite des Verteidigungsgrabens aufgedeckt worden und da dieser große Brand während der Belagerung der Burg im Jahre 1497 durch die polnischen Truppen ausgebrochen zu sein scheint, muß man schließen daß zu diesem Zeitpunkt der größte Teil der von Ștefan dem Großen unternommenen Umbau- und Befestigungsarbeiten der Burg schon beendet worden waren (einschließlich die Bauarbeiten auf dem Felde vor der Burg). Auf diese Art und Weise ist auch die Einsetzung eines Inschriftsteines in die Mauern der Burg, während der letzten Regierungsjahre des großen Fürsten zu erklären, von dem leider nur ein Teil im Verteidigungsgraben der Burg, vor nicht sehr langer Zeit gefunden wurde.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

---

[18] Spre deosebire de umplutura șanțului de fundație al platformei inițiale, care nu prezintă nici o urmă de cenușă sau cărbune.

CERAMICĂ ROMANĂ IMPRIMATĂ CU *PLANTA PEDIS* ȘI *SOLEA*, DIN SUD-VESTUL DOBROGEI

DE

VASILE CULICĂ

În seria ornamentelor imprimate, aplicate pe ceramica comună încă din epoca romană timpurie, se încadrează și tipul *solea*. El reproduce printr-o ștampilă adîncită, aplicată de regulă în centrul părții interioare a obiectului ceramic, piesa de încălțăminte mult răspîndită în lumea romană, sandaua. Variantele succint examinate în nota de față provin din descoperiri întîmplătoare pe o suprafață restrînsă, înglobată în interiorul orașului roman devenit sub Marcu Aureliu, Municipium Aurelium Durostorum [1]. Locul se găsește în sud-vestul Dobrogei, pe țărmul drept al Dunării, la aproximativ 5 km de comuna Ostrov (jud. Constanța), unde se presupune că ar fi fost amplasate la un moment dat lagărul legiunii a XI-a Claudia și obișnuitele *canabae* [2]. Cele patru ștampile au fost aplicate pe ceramică de uz casnic (farfurii) păstrate fragmentar, cu excepția unei singure piese, aproape întregi [3].

Pasta din care au fost confecționate trei din cele patru farfurii ștampilate, puțin compactă, catifelată la pipăit, cărămizie, de diferite nuanțe, este caracteristică olăriei romane de uz casnic, ca și firnisul, variind de la o piesă la alta între cărămiziu roșcat și brun, aplicat în interiorul vaselor și pe o parte din exterior. Al patrulea exemplar (fig. 2/3 = 3/1) este lucrat din pastă vînătă și nu prezintă urme de culoare.

Din cît se poate deduce comparînd dimensiunile și curbura interioară, farfuriile au avut dimensiuni și forme diferite [4].

Ștampilele sînt aplicate exact în centrul obiectelor (fig. 1), într-un ancadrament constînd dintr-un cerc ușor adîncit (fig. 3/2), sau din mai multe cercuri concentrice, formate din liniuțe paralele, din ce în ce mai scurte cu cît cercul este mai apropiat de centrul vasului. Poziția liniuțelor este perpendiculară pe centrul vasului (fig. 3/3) sau aplecată cu 45° față de el (fig. 3/1).

Forma, dimensiunile și detaliile ștampilelor variază. O apropiere mai mare a contururilor este posibilă doar între cele aplicate pe vasele din fig. 1 = 2/2 și fig. 3/1, caracterizate printr-o diferență mai mică între lungime și lățime [5].

---

[1] TIR, L 35, București, 1969, p. 40.

[2] Vasile Culică, SCN, 5, 1971, p. 194.

[3] Piesele de sub nr. 1 și 3/3 au fost găsite de tinerii Ion Drăghici și, respectiv, Dan Elefterescu.

[4] Fig. 1, diam. = 22,5 cm, diam. inelului pe care se sprijină = 8 cm, î = 4,6—6,6 cm; fig. 3/1, diam. = 18 cm, diam. inelului = 6,5 cm, î = 3,5 cm; fig. 3/2, dim inelului = 5,7 cm; fig. 3/3, diam. inelului = 6 cm.

[5] L. ștampilelor: fig. 2/1 = 3,5 cm; fig. 2/2 = 2,4 cm; fig. 2/3 = 2 cm; fig. 2/4 = 2,5 cm.

S C I V A, tomul 26, nr. 1, București, 1975, p. 115—119

Pe două farfurii a fost imprimat cîte un singur simbol (fig. 2/1 = 3/2 și fig. 2/3 = 3/1) iar pe celelalte, două (fig. 1 = 2/2) și respectiv trei ștampile (fig. 2/4 = 3/3). Ștampilările multiple s-au făcut prin aplicarea consecutivă a aceleiași ștanțe și nu prin tipare unice, cu două sau cu trei simboluri [6].

În general, deși deosebite prin unele amănunte, cele patru variante de ștampile sînt formate din trei elemente principale : regiunea călcîiului, talpa propriu-zisă și regiunea degetelor. Cele trei părți sînt despărțite între ele prin cîte o liniuță (fig. 2/1 și 2/2) sau prin cîte două liniuțe în relief (fig. 2/3—4). Zona degetelor este prevăzută, la toate exemplarele, cu cîte patru linii în relief, orientate în sensul lungimii, ceea ce pare să indice spațiile dintre degete. Zona dintre călcîi și degete cuprinde invariabil două linii încrucișate în formă de X, prin care se sugerează curelele cu ajutorul cărora sandalele se prindeau de picior. Pe lîngă acest motiv, cu excepția unei singure variante de ștampilă (fig. 2/3 = 3/1), în zona respectivă se mai disting alte ornamente, specifice fiecărei variante, constînd din : o liniuță paralelă cu celelalte două dinspre călcîi, un triunghi format din puncte adîncite, ocupînd tot spațiul dintre liniile încrucișate și linia despărțitoare din zona degetelor (fig. 1 = 2/2) ; un cerc în relief suprapus pe încrucișarea liniilor (fig. 2/4 = 3/3). Zona călcîiului este acoperită cu : trei rînduri de puncte alungite, dispuse în direcția lungimii (fig. 2/1 = = 3/2) ; un rînd curb de puncte dispuse ca o potcoavă, închizînd între brațe un Y executat din aceleași elemente, cu deschizătura sprijinită pe curbura potcoavei (fig. 1 = 2/2) ; un cerc de puncte cu un punct în centru (fig. 2/3 = 3/1) ; un cerc tangent pe liniuța despărțitoare de zona tălpii, prevăzut cu un sistem de raze perpendiculare pe curbura călcîiului (fig. 2/4 = 3/3). Ornamentele zonei călcîiului sînt în relief la toate exemplarele.

Din descrierea ștampilelor aplicate rezultă că în toate cazurile apar redate, pe lîngă părți ale piesei de încălțăminte și detalii ale piciorului omenesc. În cazul în care, prin ornamentele aplicate în zona călcîiului, cei ce au confecționat tiparele au înțeles să redea floarea țintelor din tocul sandalei, trebuie să admitem că ștampila reproduce pe lîngă elementele vizibile pe partea exterioară a încălțămintei și elemente ale părții de contact cu solul.

Deși numărul pieselor ceramice cu decoruri similare, aflate în așezările din țara noastră, este neîndoios mai mare, ele nu au reținut atenția, iar cînd au fost publicate, semnele respective au fost interpretate diferit, cînd ca *mărci de atelier* [7], cînd ca *decor imprimat* [8]. Ștampilele au fost consi-

---

[6] Se deosebesc astfel de exemplarele de la Drajna de Sus (Dacia, 11—12, 1945—1947, fig. 12), unde cele două tălpi sînt pereche și au fost gravate în același tipar. În schimb, două tălpi păstrate fragmentar au fost imprimate pe un ciob aflat în aceeași așezare, distanțat și intercalat de o rozetă (același loc, fig. 11/5). Alte analogii (planta pedis — solea), H. R. Robinson, *The Athenian Agora, V. Pottery of the Roman Period*, Princeton, New Jersey, 1959, fig. 19 și 21 ; IzvestijaSofia, 32, 1970, p. 61, fig. 8 (pereche).

[7] Gh. Ștefan, SCIV, 10, 1958, 1, p. 62.

[8] Mihai Bucovală, Pontice, 1, 1968, p. 271 ; Gh. Ștefan, Dacia, 11—12, 1945—1947, p. 115, consideră că inițial *planta pedis* a jucat rolul de ștampilă de atelier, dar pe unele piese a devenit simplu ornament.

Fig. 1. Farfurie cu ştampilă dublă.

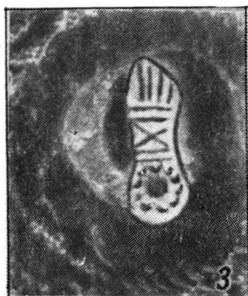

Fig. 2. Ştampile simple, dublă şi triplă, aplicate pe farfurii romane.

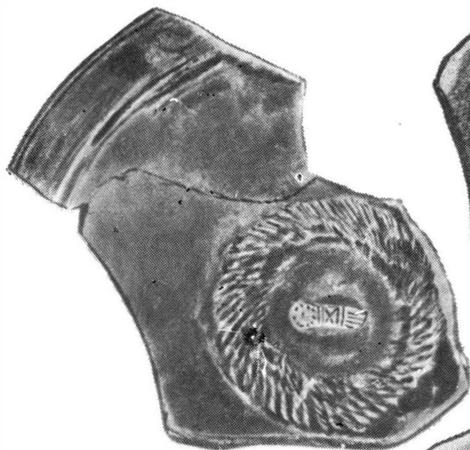
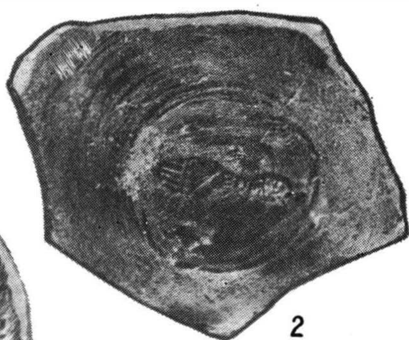
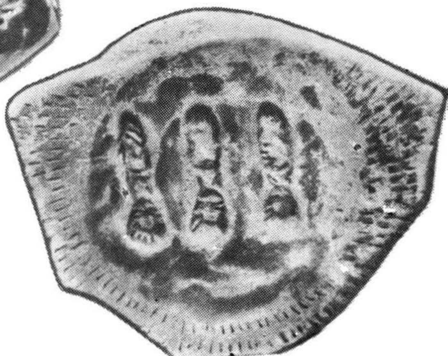
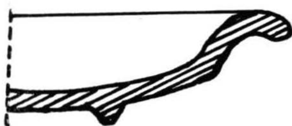

Fig. 3. Fragmente ceramice cu ştampile.

derate în *formă de solea* [9], dar şi în formă de *talpă de picior în sanda* [10], această din urmă interpretare avînd meritul de a fi mai completă.

Exemplare ceramice cu decor asemănător fiind cunoscute pînă în regiunile nord-pontice (Olbia, Mirmekion) [11], lipsa lor dintr-o regiune intens romanizată, ca Oltenia, nu pare o realitate istorică [12].

Examinarea exemplarelor analizate şi a celor citate în rîndurile de mai sus, ca analogii, aduce în discuţie forme variate şi figurări plurale, cărora cu greu li s-ar putea atribui aceeaşi paternitate, fiind diferenţiate insuficient spre a le putea recunoaşte atributul de mărci de atelier ale diverşilor ceramişti. Totuşi, existenţa lor nu pare a se datora exclusiv nevoii de împodobire a vaselor, deoarece efectul unui astfel de ornament în interiorul celor destinate consumului alimentar nu poate fi cel dorit, cunoscut fiind că unele *tălpi* închid diverse onomastici (ΔONI, ΠΡΙΜΟΙ).

Talpa piciorului (*planta pedis*) apare pe mai multe categorii de obiecte ceramice, în parte contemporane, fără însă a se putea stabili o legătură între ele. O primă categorie cuprinde o variată serie de opaiţe, cunoscute în secolele I—III şi chiar mai tîrziu, în secolele V—VI [13]. În al doilea rînd trebuie avute în vedere ştampilele tegulare ale unor corpuri de trupă şi unităţi militare, descoperite într-un număr considerabil în Pannonia [14]. Dacă dimensiunile reduse ale ştampilelor de pe opaiţe permit să se distingă doar forma piciorului, redarea unor detalii de încălţăminte nefiind posibilă, marile ştampile tegulare, ale căror dimensiuni înlesnesc redarea uneori foarte clară a degetelor, nu lasă niciodată să se vadă detalii de încălţăminte [15]. Într-un singur caz o serie de linii paralele secţionate de linii aproape perpendiculare pe ele ar putea fi interpretate drept curelele sandalei, dar modul schematizat în care se prezintă impune rezerve [16]. Toate tălpile de pe ştampilele tegulare servesc drept chenar grafici ce indică numele unităţii militare din *figlina* din care provine piesa ceramică. Deşi printre legiunile staţionate la un moment dat în Pannonia figurează şi legiunea a XI-a Claudia, singura atestată arheologic [17], pînă în prezent la Durastorum [18] ştampilele acestui corp de trupă nu apar încadrate în chenarul în discuţie, nici în timpul staţionării ei în Pannonia, nici după aceea, în lungul răstimp cît a avut reşedinţa la Dunărea de Jos.

---

[9] *Supra*, nota 7. Petre Alexandrescu, în *Histria*, II, 1966, foloseşte termenul de *sanda*, p. 219. Vezi şi pl. 81.

[10] *Supra*, nota 8.

[11] T. N. Knipovici, *Krasnolakovaja keramika pervyh vekov n.e. iz razkopok Bosporskoi ekspeditzii*, 1935—1940, p. 298, apud Mihai Bucovală, *op. cit.*, p. 272; Gh. Ştefan, Dacia, 11—12,1945—1947, p. 129 şi n. 2.

[12] D. Tudor, OR³, nu înregistrează nici un exemplar. În schimb, Gh. Popilian publică o ştampilă (poinçon) asemănătoare, de la Romula, în Dacia, N.S., 16, 1972, p. 145, fig. 6/63.

[13] C. Iconomu, *Opaiţe greco-romane*, 1967, Constanţa, nr. 171—173 (fig. 213—214) sec. I; 176 (fig. 216) sec. I—II; 201, 252 (fig. 222), 256—257 (fig. 115, 223), 269—270 (fig. 120, 225) sec. II—III; 691, 696 (fig. 49) sec. V—VI.

[14] Szilágyi Iános, *Inscriptiones tegularum Pannonicarum*, DissPann, 1933, planşele: 5/23, 33, 22, 8/101—106, 9; 10/39, 42, 47—48, 52—53; 11/62, 65—67, 64; 12/95—104; 13//123—148 şi în planşele: 14, 22, 23, 29, 30. Sînt identificate: LEGIO II ADIUTRIX, LEG X G (emina), LEG XIIII G(emina), VEXILATIO III, Cohors I Aelia Sagittariorum.

[15] *Ibidem*, pl. 8/106.

[16] *Ibidem*, p. 8/104.

[17] Legiunea I Italica localizată la Durostorum de Ptolemaeus (III, 10, 5) nu este atestată arheologic.

[18] Vasile Culică, Pontica, 3, 1970, p. 365—367.

Neobişnuit de lunga perioadă în care talpa piciorului se întîlneşte pe opaiţe şi lipsa unor elemente de diferenţiere pe baza cărora s-ar putea susţine că semnul respectiv a servit drept marcă unei succesiuni de producători sînt obstacole peste care intenţia de a găsi un autor comun nu poate trece. În ce priveşte posibilitatea ca vasele de uz comun cu decor în formă de talpă şi sanda să fie produse ale atelierului castrului, deşi în principiu nu este exlcusă, este minimă atît timp cît corpul de trupă de la Durostorum nu a aplicat semnul respectiv pe ceramică şi mai cu seamă dacă se ţine seama că vasele ştampilate cu acest semn sînt prezente şi pe teritorii ce nu au fost controlate niciodată de unităţi ale legiunii a XI Claudia. Se consideră că, făcînd parte din categoria ceramicii cu decor ştampilat, îşi are originea în Asia Mică [19], ceea ce însă nu împiedică să fi fost imitată în diferite părţi ale imperiului. În consecinţă, este de presupus că semnul în formă de talpă de picior în sanda, imprimat în interiorul unor vase de uz comun (farfurii — străchini), se înrudeşte mai mult sau mai puţin cu tălpile de picior de pe opaiţe şi de pe materialele de construcţii militare (cărămizi — ţigle), fără însă a li se putea stabili o filiaţie directă faţă de una sau de cealaltă categorie, sensul acestei înrudiri urmînd a fi stabilit de cercetări viitoare. Menţionăm şi existenţa unor fibule în formă de sanda, dar înrudirea cu acestea pare puţin probabilă [20].

Se pare că atît *planta pedis* de pe opaiţe, cît şi *talpa de picior în sanda*, în exemplarele cele mai timpurii, nu depăşesc secolul I e.n. Exemplarul de la Histria a fost datat în prima jumătate a secolului I e.n. [21]. Exemplarul de la Mirmekion a fost atribuit celei de-a doua treimi a secolului [22], iar exemplarul de la Tomis, jumătăţii a doua a aceluiaşi secol [23]. Această datare nu poate fi acceptată pentru piesele de la Durostorum, datorită faptului că vasele purtătoare indică forme caracteristice pentru secolul următor, la care se adaugă împrejurarea că vechea aşezare de la Durostorum devine un centru de civilizaţie romană numai după strămutarea aici a legiunii a XI-a Claudia, cu ocazia primului război dacic [24]. Cele două exemplare de la Bisericuţa-Garvăn au putut fi atribuite epocii lui Antoninus Pius (138—161) pe baza unor materiale ceramice aflate într-un strat datat prin analogie cu altul, în care s-a găsit ceramică identică (opaiţe CASSI) şi a cărui datare a fost asigurată de o monedă de la acest împărat [25]. Cuprinderea exemplarelor de la Durostorum în perioada domniei lui nu întîmpină dificultăţi, dar nu este exlcus ca formele plurale să fie ceva mai tîrzii, deşi exemplarul cu două tălpi, de la Drajna de Sus, a fost datat în prima jumătate a secolului al II-lea e.n. [26].

---

[19] Dacia, 11—12, 1945—1947, p. 131.

[20] A. Böhme, SaalburgJahrb, 29, 1972, nr. 1 020—1 023, pl. 26 (Mulţumim lui I. Barnea pentru unele indicaţii bibliografice).

[21] Petre Alexandrescu, *Histria*, II, p. 219, 290.

[22] *Supra*, nota 11.

[23] Mihai Bucovală, *op. cit.*, p. 279.

[24] Radu Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 96.

[25] Gh. Ştefan, SCIV, 9, 1958, 1, p. 69.

[26] Gh. Ştefan, Dacia, 11—12, 1945—1947, p. 129—130.

CÉRAMIQUE ROMAINE MARQUÉE DE *PLANTA PEDIS* ET DE *SOLEA* DU SUD-OUEST DE LA DOBROUDJA

RÉSUMÉ

On y présente quatre pièces céramiques, dont une assiette légèrement ébréchée — les autres étant toutes fragmentaires — trouvées dans le territoire de l'ex-municipe romain de Durostorum. Le trait commun de ces pièces est constitué par les marques imprimées à l'intérieur des récipients respectifs avec des poinçons différents mais reproduisant le même symbole.

Dès la haute époque romaine, certaines pièces céramiques d'usage ménager — généralement des assiettes — étaient marquées d'une estampille en forme de plante du pied (*planta pedis*) avec des détails de la chaussure (*solea*). D'habitude, le poinçon est appliqué une seule fois au centre du vase, à l'intérieur, mais il y a aussi des exemplaires marqués de deux ou trois estampilles identiques. Avec des interprétations diverses, soit de *marques d'atelier*, soit de *décor imprimé*, ces estampilles ont passé pour reproduire les *solea* ou *un pied chaussé d'une sandale*. Sans avoir pu saisir jusqu'à présent des caractères significatifs plaidant en faveur de leur attribution à la catégorie des marques d'atelier, on ne saurait toutefois les expliquer simplement par le désir d'orner les vases en question. En effet, leur disposition à l'intérieur de ces vases destinés à contenir des aliments ne semble guère s'accorder avec l'idée d'un ornement, qui par définition se doit d'être visible.

Il convient aussi de ne point oublier, d'autre part, que cette *planta pedis* apparaît aux Ier—IIIe siècles et même aux Ve—VIe siècles sur certaines lampes. On les retrouve même à un moment donné sur les briques sorties de certaines briqueteries militaires.

Les pièces de Durostorum sont susceptibles d'être attribuées au milieu du IIe siècle de n.è.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Assiette à double estampille.
Fig. 2. Estampilles simple, doublet, triple, appliquées sur des assiettes romaines.
Fig. 3. Fragments céramiques à estampilles.

CÎTEVA SCULPTURI ROMANE DESCOPERITE ÎN OLTENIA

DE

OCTAVIAN TOROPU

1. — În cursul anului 1961, învăţătorul Damian Voichiţoiu a descoperit întîmplător, în punctul „Gheţăria lui Berbece" de pe raza satului Bobu (comuna Scoarţa, judeţul Gorj), o piatră funerară [1]. Cu prilejul cercetărilor pe care le-am întreprins, în anul 1966, pe locul descoperirii, am constatat că acolo nu există urme ale unei necropole sau ale unei aşezări antice ci numai mortar şi fragmente de cărămizi de dată recentă. Locuitorii din sat afirmă că în punctul respectiv s-ar fi descoperit — cu mulţi ani în urmă — monede de aramă. Este posibil ca piatra funerară să fi fost adusă de la Săcelu (cele două localităţi se află la mică distanţă), unde a existat o aşezare romană [2], şi să fi fost folosită ca material de construcţie la o clădire modernă.

Piesa în discuţie este o stelă funerară din piatră de calcar. S-a păstrat fragmentar şi este rău conservată. Este de formă paralelipipedică şi are înălţimea de 0,67 m, lăţimea de 0,46 m şi grosimea de 0,21 m. În partea superioară a stelei, la o distanţă de 0,06 m de la spărtură, se află un orificiu de formă dreptunghiulară săpat „în trepte" ale cărui dimensiuni sînt de 0,08 × 0,07 şi respectiv 0,05 × 0,035 m. În orificiu se fixa o bară din metal care făcea legătura cu coronamentul monumentului. Coronamentul şi inscripţia lipsesc. S-a păstrat numai o parte dintr-un medalion în care se disting trei busturi ale defuncţilor. Bustul soţului s-a păstrat parţial iar al soţiei şi al copilului în întregime. Starea de conservare nu permite discutarea îmbrăcămintei şi nici a motivelor decorative care mărginesc medalionul (fig. 1/1—2).

Monumentul descoperit la Bobu face parte din categoria stelelor funerare cu medalion care sînt foarte rare în Oltenia [3]. Pînă în prezent a fost descoperită numai la Drobeta o piesă de acest fel, însă în medalionul acesteia există un singur personaj [4]. Cele mai bune analogii permit datarea stelei funerare de la Bobu în secolul al II-lea [5].

2. — În vara anului 1970, pe raza satului Slăveni (comuna Gostavăţ, judeţul Olt) a fost descoperit, întîmplător, un fragment dintr-o sta-

---

[1] Am donat piesa Muzeului Olteniei din Craiova, în a cărui colecţie se află (inv. nr. 30 414).

[2] D. Tudor, *OR*[3], Bucureşti, 1968, p. 232, 305, 323, 383 şi 533.

[3] Gr. Florescu, ED, 4, 1926—1927, p. 97—104; idem, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferiore*, Bucureşti, 1942, p. 45 şi urm.

[4] Al. Bărcăcilă, în *Institutul de arheologie olteană, Memoriul VIII*, Craiova, 1932, p. 25—26, fig. 21; Gr. Florescu, *I monumenti funerari della Dacia Inferiore*, p. 35, nr. 31, fig. 21, şi p. 59.

[5] Gr. Florescu, ED, 4, 1926—1927, p. 99—100, nr. 39, fig. 33; O. Floca, Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 342—343, nr. 3, fig. 3 şi 4.

tuetă feminină din marmură [6]. Fragmentul reprezintă capul statuetei şi a fost rupt, în regiunea gîtului, încă din antichitate. Tot în antichitate a fost deteriorată şi o parte a feţei (nasul, ochiul stîng şi partea stîngă a frunţii). Acum fragmentul este înalt de 0,11 m. Capul statuetei este aplecat spre umărul drept. Gîtul este plin, bărbia rotunjită, buzele „căr-

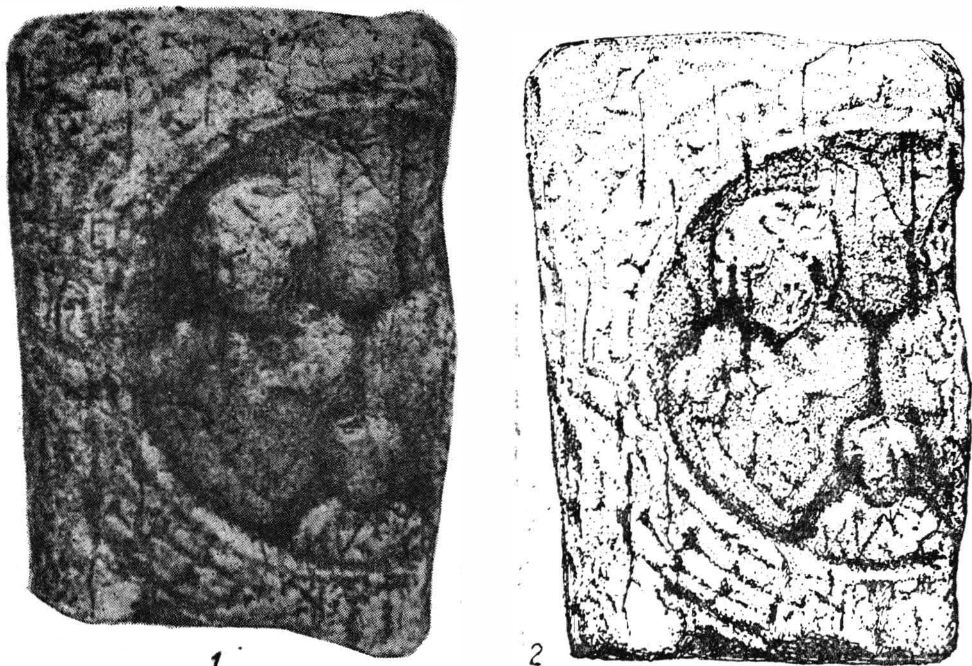

Fig. 1. Bobu. Stelă funerară cu medalion.

noase", nasul drept, iar ochii sînt larg deschişi. Deasupra frunţii, părul este pieptănat spre spate în bucle aşezate radial. Capul este acoperit cu un colţ al unei palla. Statueta a fost lucrată cu multă măiestrie (fig. 2/1—2).

Identificarea statuetei este extrem de dificilă, dat fiind starea fragmentară a acesteia. Pe creştetul şi în partea stîngă — lateral a capului statuetei se observă cîte o proeminenţă, ambele rupte. Este posibil ca proeminenţa de pe creştet să reprezinte resturile unui polos, frecvent întîlnit la divinităţile poleiade (Fortuna ?). Proeminenţa din partea stîngă se pare că făcea legătura cu o altă piesă, statueta făcînd parte dintr-un grup statuar [7]. Piesa datează, aproximativ, din prima jumătate a secolului al III-lea [8].

---

[6] Fragmentul se află în colecţia Facultăţii de istorie-geografie, Universitatea din Craiova.

[7] O proeminenţă, cu aceleaşi rosturi, în partea dreaptă a capului unei statuete descoperite la Sucidava, cf. D. Tudor, *op. cit.*, p. 375, fig. 100/1.

[8] La datare am avut în vedere ansamblul lucrării precum şi unele detalii şi în special coafura; pentru toate acestea vezi Gabriella Bordenache, Dacia, N.S., 2, 1958, p. 267—269, fig. 1; idem, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità*, I, Bucureşti, 1969, p. 76, nr. 145, pl. 62, 145; D. Tudor, *op. cit.*, p. 375, fig. 100/1; V. Canarache şi colab., *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, Bucureşti, 1963, p. 16—18, pl. 4 şi 6; Lucia Ţeposu-David, SCIV, 23, 1972, 2, p. 217.

3. — Profesorul Stoian Marin a descoperit în cunoscuta așezare romană de la Cioroiul Nou (comuna Cioroia și, județul Dolj)[9] o statuetă turnată din bronz[10].

Statueta are înălțimea de 0,10 m. Corpul nu este acoperit și se reazemă pe piciorul drept, care este întins, celălalt picior fiind îndoit din

Fig. 2. Slăveni. Capul unei statuete feminine.

genunchi. De umeri sînt prinse două aripioare stilizate care se deschid ușor lateral. Brațul stîng este ridicat. În palma acestuia se afla, probabil, o faclă care s-a pierdut. Brațul drept este lăsat în jos și ușor îndoit din cot, cu palma deschisă. Fața este matură dar imberbă. Bărbia este ușor deplasată spre stînga. Gura este închisă, nasul este drept, iar ochii — realizați prin două adîncituri — sînt deschiși. Capul, cu excepția creștetului, este acoperit de păr care cade în bucle bogate pe tîmple pînă în zona gîtului, deasupra frunții fiind strîns într-un coc trilobat (fig. 3/1—3). Statueta descoperită la Cioroiul Nou reprezintă un geniu înaripat în mers și datează din secolele II—III[11].

[9] D. Tudor, *op. cit.*, p. 214.

[10] Statueta se află în colecția Facultății de istorie-geografie, Universitatea din Craiova.

[11] Analogii în Transilvania, cf. O. Floca, Materiale, 1, 1953, p. 767—768, fig. 11.

Fig. 3. Cioroiul Nou. Geniu.

QUELQUES SCULPTURES ROMAINES DÉCOUVERTES EN OLTÉNIE

RÉSUMÉ

L'auteur présente trois sculptures : une stèle funéraire à médaillon, fragmentaire, en calcaire, du IIe siècle, découverte à Bobu, commune de Scoarţa, dép. de Gorj (fig. 1/1—2) ; la tête d'une statuette féminine en marbre, du IIIe siècle, découverte à Slăveni, commune de Gostavăţ, dép. de l'Olt (fig. 2/1—2) et un génie ailé en marchand, en bronze, des IIe—IIIe siècles, découvert à Cioroiul Nou, commune de Cioroiaşi, dép. de Dolj (fig. 3/1—3).

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Bobu. Stèle funéraire à médaillon.
Fig. 2. Slăveni. La tête d'une statuette féminine.
Fig. 3. Cioroiul Nou. Génie.

COMUNICĂRI EPIGRAFICE VII*

DE

D. TUDOR

A şaptea serie de materiale epigrafice prezentate mai jos s-a descoperit în timpul campaniilor de săpături arheologice, din anii 1961—1973. Ele provin de pe două şantiere: *Slăveni* (com. Gostavăţ, jud. Olt) şi *Sucidava* (Celei-Corabia, jud. Olt). Primele au intrat în patrimoniul Muzeului Olteniei din Craiova, iar ultimele aparţin Muzeul orăşenesc din Corabia. Deşi aceste texte epigrafice sînt în majoritatea lor *membra disjecta*, ele ne aduc totuşi unele ştiri noi, necesare pentru a înţelege diferite aspecte economice, militare, culturale etc., din cîmpia romănăţeană, în cursul secolelor II—VI e.n.

I. SLĂVENI

1. Fragment de calcar văros, rupt de la colţul de sus din dreapta al unei stele funerare. Este înalt de 0,66 m, lat de 0,46 m şi gros de 0,32 m. Înălţimea literelor epitafului variază între 0,04—0,06 m (fig. 1/1). A fost descoperit aruncat în puţul săpat lîngă *frigidarium*-ul termelor romane de la Slăveni. Aceasta dovedeşte că fusese întrebuinţat ca material de construcţie în zidăria băilor romane, odată cu refacerea lor de către Filip Arabul[1].

Pe frontonul acestei pietre de mormînt se mai poate identifica un vrej de viţă de vie încărcat cu frunze şi terminat la capătul din dreapta cu un strugure. Cornişa de sub frontonul stelei se sprijinea pe colonete laterale, sculptate cu fusul răsucit. Ele posedau capitele realizate *sui generis* (compozite), alcătuite din foi ascuţite sau ovale, îngrămădite sub un *abacus* patrulater, cu dublu profil.

Din inscripţie se mai păstrează cîteva litere de la capetele din dreapta ale primelor patru rînduri. Mai putem întregi:

[*D*(*is*)] *M*(*anibus*)
.... *vixit annis*]...*XVI*
.... *doc*
..... *sor*?]*ori*

Aspectul literelor şi modestia artistică a sculpturii pot data monumentul de faţă în prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

---

* Pentru seriile anterioare, vezi SCIV, 13, 1962, 1, p. 115—123; SCIV, 16, 1965, 1, p. 177—188; SCIV, 16, 1965, 2, p. 357—372; SCIV, 17, 1966, 3, p. 593—603; SCIV, 19, 1968, 2, p. 331—338 şi SCIV, 21, 1970, 2, p. 313—326.

[1] Vezi despre aceste terme concluziile lui Gh. Popilian, Apulum, 9, 1971, p. 627 şi urm.

SCIVA, tomul 26, nr. 1, Bucureşti, 1975, p. 125—136

În rîndul al treilea ne putem gîndi la un nume grecesc, ca *Xenodochus*, *Zenodochus* etc.

Elementul interesant al acestui fragment de stelă funerară este ornamentul. Stela fusese probabil comandată în atelierele de pietrărie

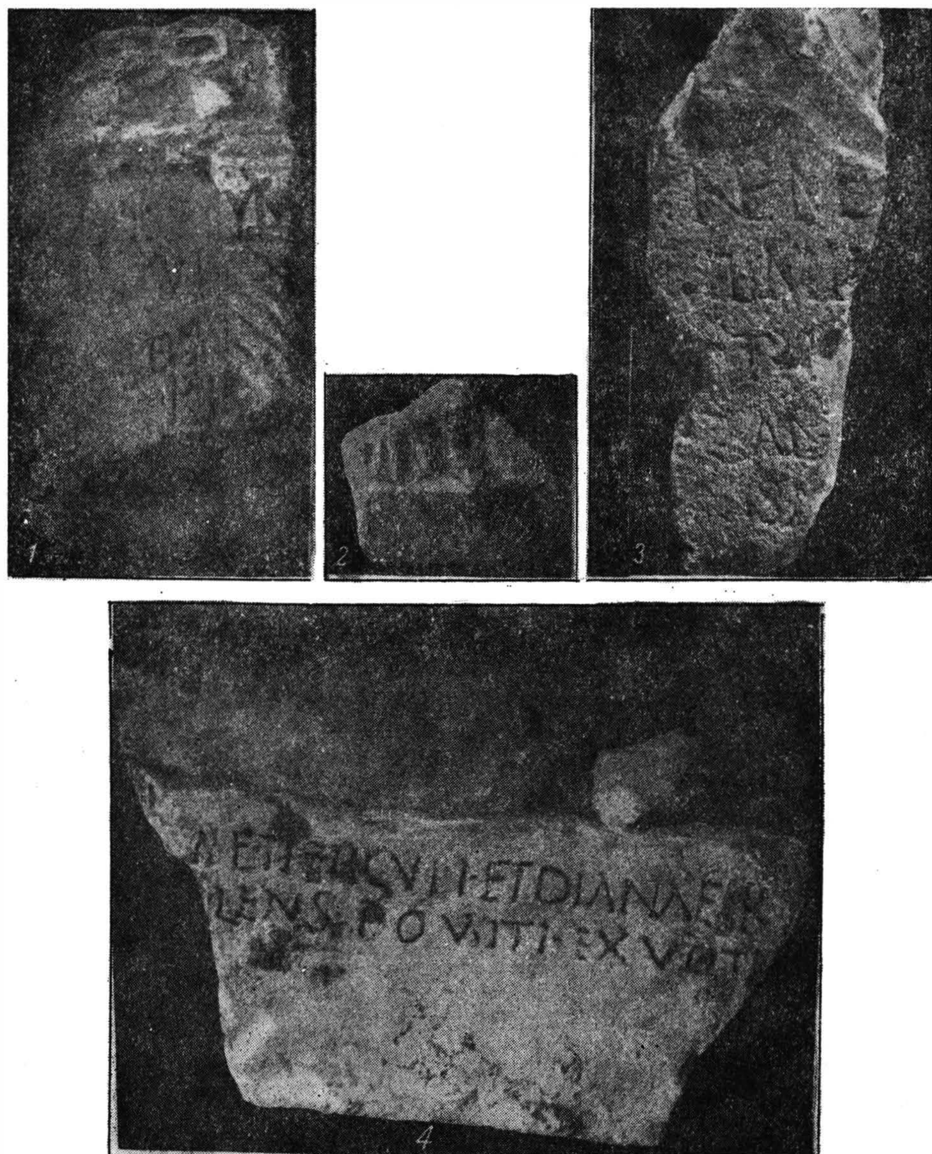

Fig. 1. 1—2 inscripţii pe piatră de la Slăveni; 3—4 de la Sucidava.

de la sud de Dunăre, regiune de unde s-au adus toate monumentele epigrafice, sculpturale și arhitectonice din vremea romană, găsite în partea

de sud-est a Olteniei [2]. Pînă acum, nu s-au întîlnit în acest ţinut de la nord de fluviu pietre de mormînt decorate cu colonete. Acest element arhitectonic ornamental apare în ţinutul Drobetei [3]. De cele mai multe ori, frontonul sau textul epigrafic al acestor monumente funerare din Dacia inferioară se încadrau cu pilaştri, asemănători unei *ara* cu dublu profil proeminent [4]. Bineînţeles, pentru întreaga provincie, motivul decorativ cel mai răspîndit, în ceea ce priveşte atare ancadrament, rămîne tot vrejul viţei de vie.

2. Fragment rupt de la colţul de jos din dreapta al unui relief de marmură, avînd mărimea: 0,14 × 0,11 × 0,055 m şi literele înalte de 0,005 — 0,010 m (fig. 1/2 şi 2/1). S-a găsit în campania de lucru din 1971

Fig. 2. 1—3, 5, 8 inscripţii pe piatră de la Slăveni; 4, 6—7, 9 inscripţii pe vase de la Slăveni; 10, o inscripţie pe piatră de la Sucidava.

[2] D. Tudor, OR[3], Bucureşti, 1968, p. 78.

[3] Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della Dacia inferiore*, Bucureşti, 1942, p. 33, nr. 30, şi p. 38, nr. 36.

[4] *Ibidem*, p. 27, nr. 22 (*Aquae* —Cioroiul Nou, jud. Gorj); p. 30, nr. 25 (*Romula-Malva*), p. 39, nr. 37 (*Drobeta*) şi p. 29, nr. 28 (*Sucidava*).

(secţiunea 1, caroul 13), aruncat într-o groapă modernă, împreună cu alte fragmente de ţigle, cărămizi, pietre etc. Această groapă se săpase în colţul de NV al marii clădiri dintre *praetorium* şi *horreum*, unde deranjase zidul roman.

Din relieful sculptat deasupra textului dedicatoriu, se mai păstrează resturi dintr-o zeiţă cu haină lungă, cu piciorul ei stîng şi cu un obiect de formă rotundă (vas, glog, scut ?), tot pe latura stîngă. Hainele divinităţii fuseseră pictate cu vopsea roşie, pe cînd obiectul globular de la picioarele ei avea o culoare albastră. Se pare că reprezentase pe Minerva, cu scutul rezemat pe pămînt, la picioarele ei.

Din text se păstrează fragmentul din dreapta a trei rînduri de litere gravate neîndemînatec. Ultimele litere ale textului sînt pierdute, din cauza unei aşchii ce s-a desprins din baza reliefului. Prima literă din r. 2 ar putea fi *T*, *D*, eventual *O*. Sînt sigure numai următoarele două : *PL*. Este, de asemenea, pierdut şi numele dedicantului ce fusese înscris la începutul textului. Singura literă rămasă din numele lui, un *T*, ne-ar putea sugera o completare [*An*]*t*(*onius* ?). Transcriem :

... *t. sescupluc*[*arius*]
... *TPL votum*
[*p*]*osuit*

Un element important ce ne reţine atenţia din acest text este forma vulgară *sescupluc*[*arius*] folosită în locul celei literare *sequiplicarius*. Asemenea fenomen lingvistic îl întîlnim şi în alte inscripţii, cînd *qui* se transcrie prin *cu*, iar vocala *i* se înlocuieşte cu un *u* [5].

Credem a nu greşi datînd acest relief votiv către mijlocul secolului al III-lea e.n. În aceeaşi epocă se încadrează şi altarul unui alt gradat de acelaşi rang, [*Au*]*r. Aurelianus ses*(*quiplicarius*), descoperit în ruinele pretoriului castrului de la Slăveni [6]. De fapt, în Dacia inferioară se cunosc pînă acum numai aceşti doi *sesquiplicarii* de la Slăveni, care făceau parte dintre *principales* ai garnizoanei castrului, alcătuită, în prima jumătate a secolului al III-lea e.n., din *ala 1 Hispanorum*.

3. Fragment din calcar de mărimea : 0,140 × 0,140 × 0,06 m, rupt de pe latura dreaptă a unui altar şi descoperit în dărîmăturile din „sala sacră" a pretoriului. Înălţimea literelor : 0,06 şi 0,025 m (fig. 2/2). Din cele două rînduri fragmentare s-ar putea reconstitui o dedicaţie pentru unul din cei doi Philippi : [7]

....
... ? *M. Iul. Phi*]*li*[*ppo* ?
pio fel. inu]*icto*
[*Aug* ....

Fragmentul a fost rupt de la un monument ce fusese expus lîngă peretele vestic al „sălii sacre", unde s-au găsit *in situ* mai mnlte baze pentru aşezarea acestor altare onorifice.

---

[5] CIL, III, 12 925 = ILS, 5 119 (Salonae : *Aculeiesis*, *pro Aquileiensis*) ; cf. ILS, III, 2, p. 835–836 : *u* pro *i* (ante *c*).

[6] AnnÉp, 1965, nr. 315 ; cf. D. Tudor, SCIV, 17, 1966, 3, p. 597, nr. 8 şi OR³, suppl. epigr., nr. 448. Privitor la *sesquiplicarius*, ca grad, bibliografia am dat-o în SCIV, *loc. cit.*

[7] Pentru analogie : D. Tudor, Historica, 1, 1970, p. 76 şi fig. 4.

4. Fragment descoperit în acelaşi complex cu cel precedent şi rupt tot pe latura dreaptă a unei *ara*. Măsoară : 0,16 × 0,13 × 0,11 m. Înălţimea literelor : 0,065 m (fig. 2/3).

. . . . . .
. . . . *RIB*
. . . *IA*
. . . . . .

În primul rînd păstrat se poate întregi cu certitudine [*t*]*rib*(*unicia*), ceea ce indică tot un altar onorific pentru cinstirea unui împărat.

5. Fragment de calcar rupt de pe latura dreaptă a unei *ara* şi descoperit în aceleaşi condiţii ca nr. 3 şi 4 de mai sus. Dimensiunile : 0,190 × 0,080 × 0,06 m. Înălţimea literelor variază între 0,03—0,06 m :

. . . .
. . . *a*]*VG*(*usto*)
. . . . *V*
. . . . *I*

Este prin urmare, tot un altar onorific dedicat unui *Augustus*, gravat cu scriere diferită faţă de fragmentele pecedente.

6. Fragment de calcar rupt din latura dreaptă a unei *ara*. Măsoară : 0,12 × 0,07 × 0,05 m ; s-a descoperit tot în „sala sacră" şi a fost rupt de la profilul inferior al altarului. Înălţimea literelor : 0,04. Cele două litere *PR*, singurele păstrate, şi făcînd parte din rîndul ultim al textului, ne sugerează întregirea *pr*(*o*) sau *pr*(*aetore*), fiind deci vorba de un *legatus Augusti pro praetore*, ca dedicant sau ca personaj onorat (fig. 2/5).

7. Fragment dintr-o ţiglă descoperită într-o secţiune săpată pe *via principalis*, în faţa praetoriului. Posedă o scriere executată pe pastă crudă a obiectului, avînd litere înalte de 0,04 m. Se poate descifra (fig. 2/4) :

. . . *NREDVCI*

Pe faţa acestei ţigle fusese scris un text mai lung, din al cărui conţinut s-au păstrat numai aceste litere stîngace. *Redux* nu apare între antroponimele romane, ca să putem identifica aici un cognomen. În schimb, el este epitetul frecvent ce se dă zeiţei Fortuna [8], din al cărei nume,scris incomplet, se păstrează penultima literă. Aceste considerente ne îndeamnă a citi aici : [*Fortu*]*n*(*ae*) *reduci*, o invocare modestă, făcută de anonimul cărămidar, pentru norocul ce-l părăsise, în cine ştie ce împrejurare din viaţa sa.

8. Fragment de cărămidă cu litera V în sgraffito.

9. Fragment de cărămidă de mărimea 0,36 × 0,28 × 0,06 m, care poartă cunoscuta ştampilă AH, adică *a*(*la*) (*I*) *H*(*ispanorum*) [9]. Deasupra

---

[8] Cf. ILS, III, 1, p. 527 (index).
[9] D. Tudor, Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 356, nr. 10; SCIV, 16, 1965, 2, p. 357, nr. 1 şi OR[3], suppl. epigr., p. 537, nr. 444 (cu fig. 22/8).

acestei ștampile, cărămidarul a scris literele AL — prin care trebuie să înțelegem *al(a)* —, iar dedesubt, cifra XV. Sensul acestui numeral ne rămîne inexplicabil.

10. Opaiț fragmentar ce fusese decorat pe marginea capacului cu motive vegetale. Pe fundul acestei *lucerna* (de imitație locală) apare firma *ARME*, a binecunoscutului producător *Arme(nius)*. La Slăveni se cunoșteau pînă acum opaițe cu numele său scris întreg: *ARMENI*[10]. În forma prescurtată *ARME*, îl întîlnim și la Romula-Malva[11].

11. Fragment din gîtul unei amfore romane, specifice (în ceea ce privește forma) secolului al II-lea e.n. și care s-a descoperit (1970) în așezarea civilă (inf. Gh. Popilian) (fig. 2/6—7). Pe o parte a gîtului vasului sînt scrise cu vopsea roșie literele C P A (înalte de 0,05—0,07 m). Pe fața opusă, cu aceeași culoare, s-a scris abreviat un antroponim sau un toponim grecesc : ΔΙΟ (litere înalte de 0,03—0,05 m). Amfora intră în categoria celor de import, pentru vin sau untdelemn. Primele trei litere grecești C P A reprezintă *tria nomina* ale exportatorului sau producătorului, probabil un grec ce poseda cetățenia romană. Inițialele ΔΙΟ ar putea indica chiar orașul *Dionysopolis* (Balcic, în R.P. Bulgaria), care dispunea de o oarecare producție de vinuri alese. Dealtfel, în secolele II—III e.n. se observă, în vecinătate, la Romula-Malva și în alte centre romane ale Daciei sudice, o vădită predilecție pentru importuri de vinuri sau uleiuri de calitate superioară, din regiuni elenice[12]. În afară de ștampilele cu litere grecești aplicate pe torțile acestor amfore, se întîlnesc și *tituli picti*. Între fragmentele romulense care poartă inscripții cu vopsea roșie, apare unul cu literele ...*PA*..[13], inscripție ce ar putea fi atribuită aceluiași producător *C P A* , întîlnit acum la Slăveni.

12. Așchie detașată de pe latura din stînga a unei plăci de calcar (cu profil), descoperită (1963) în ruinele pretoriului. Fragmentul este de mărimea : 0,075 × 0,07 × 0,02 m (fig. 2/8).

Pe fața acestei plăci fusese sculptată o tabula, de la care se mai păstrează o mică *ansa* de forma unui trapez. În centrul acestei *tabula*, apare (păstrată în cea mai mare parte) o *crux monogrammatica*. Ea are rupte numai capetele brațului inferior și al celui din dreapta. Brațul superior al crucii conține în vîrful său litera P, iar cel din stînga se încheie cu un mic triunghi. Nu rămîne nici o îndoială că avem de-a face cu o monogramă creștină, sculptată în forma cea mai simplă și specifică secolelor IV—V e.n.[14]. Săpăturile din castrul roman și cele din așezarea civilă (prin descoperiri de monede de bronz și resturi ceramice) ne-au dovedit pînă acum o locuire a acestora și în secolul IV e.n. În praetoriu s-au identificat urmele unei locuințe romane tîrzii din secolul al IV-lea (materiale inedite). Este știut, de asemenea, că, în același veac, stăpînirea romană

---

[10] D. Tudor, OR[3], suppl. epigr., p. 540, nr. 464.

[11] Ibidem, nr. 130. Cf. N. Gostar, ArhMold., 1, 1961, p. 157, nr. 20—26 și p. 191—192, care, de asemenea, îl consideră pe Armenius ca un producător din Dacia.

[12] D. Tudor, Apulum, 7, 1968, 1, p. 393—399.

[13] D. Tudor, OR[3], p. 505, nr. 171 și SCIV, 21, 1970, 2, p. 318, nr. 33, fig. 2/8.

[14] C. M. Kaufmann, *Handbuch der christlichen Archäologie*, Paderborn, 1913, p. 265 și Orazio Marucchi, *Manuale di archeologia cristiana*, Roma, 1933, p. 209. Colegul Ion Barnea îmi confirmă, de asemenea, caracterul creștin al acestui obiect; cf. Barnea, RIR, 13, p. 3.

în sudul Daciei s-a extins mult la nord de Slăveni, pînă la valul de pămînt denumit azi „Brazda lui Novac''. Toate aceste consideraţii ne îndeamnă să credem că, în fragmentul de faţă, nu avem de-a face cu un simplu ornament cruciform de esenţă păgînă, ci cu un simbol creştin, rupt din ornamentaţia unui monument sculptural. Am avea deci un nou document, în ceea ce priveşte răspîndirea creştinismului în Dacia, în secolul IV e.n.

II. SUCIDAVA

13. Fragment dintr-o lespede de calcar, de mărimea : 0,31 × 0,14 × × 0,13 m, descoperit în dărîmăturile zidului de apus al cetăţuii romano-bizantine. Înălţimea literelor este de 0,06 m (fig. 2/10). Sînt păstrate litere fragmentare din două rînduri ce se pot întregi :

. . . . *Do*]*mitio*
[*l*(*ocus*)] *d*(*atus*) *d*(*ecreto*) *d*(*ecurionum*)

Ar fi deci o inscripţie onorifică, pentru Domitius, onorat prin grija consiliului decurionilor din oraşul şi teritoriul Sucidava (denumiţi mai tîrziu *curiales*).

14. Colţul de sus din stînga rupt de la o *ara* din calcar, ce s-a descoperit (1973) în dărîmăturile de pe latura vestică a cetăţuii, unde fusese folosit ca material de zidărie. Fragmentul este înalt de 0,42 m, lat de 0,17 m şi gros de 0,13 m. Înălţimea literelor oscilează între 0,03 şi 0,035 m. În text sînt folosite unele ligaturi : *NE* şi *ME* în r. 1 şi *TE* în r. 2. Din textul mutilat ne este asigurată numai lectura numelui zeiţei *Nemesis* (în r. 1) şi a cuvîntului *templum* (în r. 2) (fig. 1/3 şi 3/1). Primele litere din r. 3 *TIB*? *TIR* sau *TIP*.

Neme[*si* . . .
temp[*lum* . . . .
Tib(*erius* ?) . . .
AN . . . . . .
SA . . . . . .
. . . .

Templul divinităţii era cunoscut la Sucidava din textul unei importante inscripţii descoperită de Gr. C. Tocilescu şi publicată în condiţii optime, prin grija lui Vasile Pârvan [15]. Dacă în ceea ce priveşte vechea inscripţie, datarea ei se considera posterioară anului 250 e.n. (putîndu-se prelungi chiar pînă în veacul al IV-lea) [16], noul fragment, prin caracterul literelor sale, nu poate fi mai tîrziu de prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

Fără îndoială, că şi de astă dată este vorba de o refacere a templului Nemesidei, se pare, de către o persoană particulară. Respectivul santuar trebuie să fi avut o deosebită importanţă în cadrul vieţii religioase din

---

[15] V. Pârvan, ARMSI, 36, 1913, p. 23, nr. 27 (= AA, 1913, col. 386, nr. 27).Cf. AnnÉp, 1914, nr. 122 ; Tudor, OR[3], p. 210 şi 507, cu suppl. epigr., nr. 189, fig. 55.
[16] D. Tudor, RIR, 11—12, 1941/1942, p. 138, n. 3.

Sucidava. Locul lui este de identificat în cuprinsul ruinelor așezării civile. Din păcate, nu cunoaștem amănunte despre felul în care s-a găsit de către Tocilescu inscripția ce amintește restaurarea *a solo* a templului Nemesidei prin *curiales* din *territorium Sucidavense.* Nu poate fi exclus faptul că această zeiță, al cărei cult este foarte răspîndit în secolele III—IV e.n., să fi îndeplinit funcția de divinitate poliadă a teritoriului și a orașului Sucidava.

15. Fragment dintr-un grup sculptural din marmură, care a fost descoperit în ruinele dinspre colțul de nord-vest al așezării civile (1973). Este înalt de 0,165 m, lat de 0,20 m și gros de 0,08 m. Inscripția gravată pe soclu posedă litere caracteristice primei jumătăți a secolului al III-lea e.n., înalte de 0,008 m — 0,012 m (fig. 1/4 și 3/2). Din relieful sculptural de deasupra soclului se mai păstrează baza unei coloane și laba piciorului drept al unui zeu. În privința caracteristicilor epigrafice notăm în r. 1 o ligatură *HE* și absența barei orizontale din corpul literei *A*. Închinarea se adresa mai multor divinități, dintre care sînt sigure numai trei :

[*Iovi? et? Iuno*]*ni et Herculi et Dianae re*[*ginae* . . . .
. . . . . *Va*]*lens Domiti* (*servus*) *ex votu*[*m posuit*]

Numele divinităților și gruparea lor în acest mod sînt fenomene des întîlnite în inscripțiile religioase din provinciile imperiului. Frecvent se folosește, de asemenea, expresia *ex votum*, în loc de *ex voto.*

De reținut sînt însă două elemente importante din text : numele dedicantului și epitetul acordat Dianei. Ca dedicant, Valens este, fără îndoială, un sclav al unui Domitius, probabil un proprietar particular. Asemenea exemple se cunosc destule și în Dacia [17]. Faptul că adoratorul acestor zei dă mai multă atenție Dianei, căci numai ei îi acordă un epitet, pe acela de *regina*, nu este o simplă întîmplare. *Diana regina* se considera o divinitate protectoare a robilor, de aceea sărbătoarea ce-i fusese rezervată în calendarul roman, la 13 august, se mai numea și ,,sărbătoarea sclavilor'' [18]. Nu este exclus ca pe monumentul său, lîngă coloană, sclavul Valens să fi reprezentat numai pe această zeiță.

16. Fragment de cărămidă de mărimea : 0,13 × 0,12 × 0,045 m, cu litere înalte de 0,05 m (fig. 2/9). S-a descoperit în dărîmăturile laturii de apus a cetății romano-bizantine. Primele două litere, *AV* sînt în ligatură. Pe obiectul încă crud, cărămidarul a scris cu un bețișor . . .*Aure*[*lius* . .]. Avem deci la Sucidava un nou gentiliciu roman din secolul al III-lea e.n.

17. Fragment dintr-o amforă de import, cu pîntece sferic (secolele V—VI), descoperit în pămîntul răscolit din cetățuie. Întîlnim pe obiect, brațul de sus al unei cruci, executat cu vopsea roșie, iar în dreapta ei, un sgraffito : Παῦλ(ος) sau Παυλῖ(νος). Numele aparține unui localnic (fig. 3/3).

---

[17] D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957, p. 88 și urm. Cf. același, AUB, 10, 1961, 20, p. 7, și urm. ; SCIV, 13, 1962, 1, p. 116 și AnnÉp, 1963, nr. 1.

[18] D. Tudor, *Istoria sclavajului*. . ., p. 234 și AUB, 10, 1961, 20, p. 7 și urm.

Fig. 3. 1—2 Sucidava, inscripţii pe piatră şi 3—7 pe amfore bizantine.

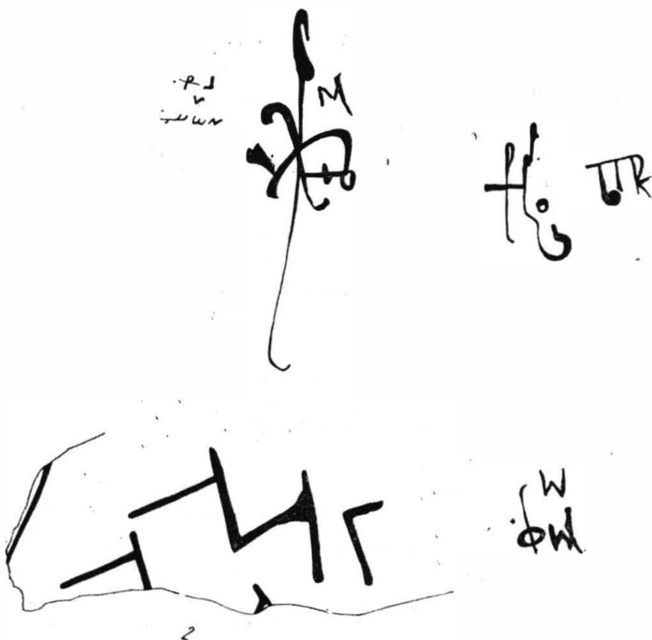

Fig. 4. Sucidava. Inscripţii pictate pe amfore bizantine.

Prezentăm mai jos o nouă serie de inscripţii fragmentare, pictate pe amfore de import sau locale, datate în secolele IV—VI e.n.

18. Partea superioară a unei amfore bizantine de tipul celor „cu coaste" pe bazin, databilă în secolul al VI-lea e.n. (fig. 4/1).

Pe o faţă a gîtului său apare o monogramă, cruciformă, puţin ştearsă din care descifrăm : [Θ(εοῦ)] Μ(ήτηρ) (sextarii) ιθ' (= 10,9). Cifra corespunde cu capacitatea vasului, care avea aproximativ 5—7 litri.

Pe faţa opusă se vede o *crux monogrammatica*, urmată de o monogramă compusă din mai multe litere (din care se citeşte sigur numai *omicron*) urmate de alte două litere, ΠΡ, pe care le putem completa πρ(εσβύτερος).

Sub una dintre mănuşi (în interior) se întîlneşte una dintre misterioasele inscripţii ce se scriau în acest loc, cu ligaturi şi semne puţin obişnuite. Din grupul acestora sînt vizibile în r. 1 : o altă *crux monogrammatica*, urmată de un *L* inversat, de un *V* (r. 2) şi de finalul unui cuvînt cu ligaturi (r. 3).

Vasul este de factură locală, pe care întîlnim indicată, ca şi în alte ocazii, o formulă religioasă, capacitatea lui şi numele celui ce l-a decorat cu inscripţii (şi de astă dată un preot)[19].

19. Fragment de amforă bizantină de acelaşi tip cu cea precedentă, descoperită în secţiunea I/1963 (fig. 4/2). Pe gîtul ei se mai poate reconstitui banala expresie religioasă [Χ(ριστὸν)] Μ (αρία) Γ(εννᾷ). Sub toartă (în interior), găsim scris pe două rînduri, trei litere ΜΦΜ, a căror descifrare nu este sigură. Ar putea fi totuşi Μ(ήτηρ) φ(ύλαττε) Μ..... Ultima literă ar reprezenta aici iniţiala unui nume de persoană, ca Μιχαήλ, Μάρκος etc.

20. Fragment din acelaşi tip de vas, avînd, pentru epocă şi loc de descoperire, indicaţiile de la cel precedent (fig. 5/1). După aceeaşi expresie religioasă : [Χ(ριστὸν)]Μ(αρία) Γ(εννᾷ), întîlnim, tot sub una dintre torţi, un grup de trei litere, a căror descifrare s-ar putea face tot în genul celei precedente : Κ(ύριε) φ(ύλαττε) C. Deci şi aici, ultima literă ar fi tot o iniţială a unui antroponim.

21. Fragment de amforă bizantină (de aceeaşi provenienţă ca nr. 19—20), din categoria celor „cu coaste", pictată cu o monogramă cruciformă (fig. 5/2). Descifrarea ei ar putea fi : Ι(ησούς) Θ(εός) Β(οήθει).

22. Fragment din gîtul unei amfore bizantine, descoperit în secţiunea IV (caroul 23), în 1963 (fig. 3/7). Se păstrează clar literele ΒΔ care (în cazul că nu reprezintă două nume), pot fi descifrate : Β(οήθει) Δ...., ultima fiind deci, tot iniţiala unui nume.

23. Fragment dintr-o amforă descoperit într-o groapă (sect. I/1964). Se păstrează : † *d*, deci un *delta* cursiv, precedat de o cruce. Urmează o monogramă, din care nu putem descifra nici o literă (fig. 5/4).

---

[19] Vezi D. Tudor, *Prima bazilică creştină descoperită în Dacia Traiană*, Iaşi, 1948, p. 12 şi OR[3], suppl, epigr., p. 520 şi nr. 311—367.

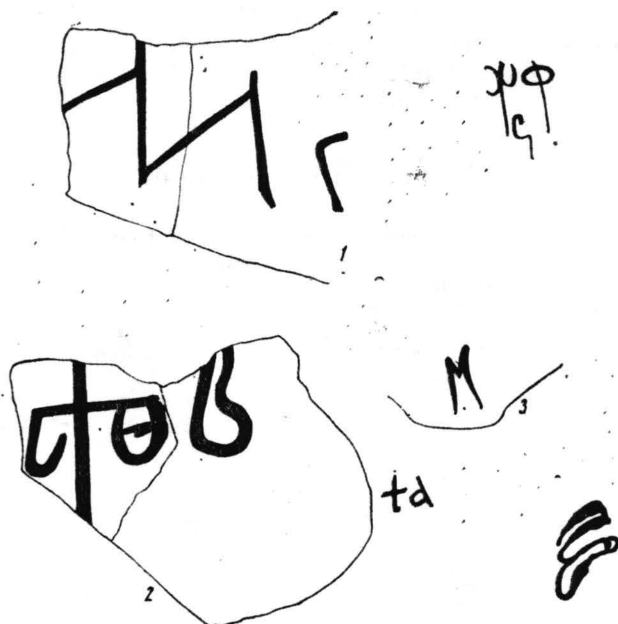

Fig. 5. Sucidava. Inscripţii pictate pe amfore bizantine.

24—27. Pe patru fragmente de amfore bizantine (descoperite în campaniile de săpături din 1961—1964) se mai păstrează literele izolate: IIIE (fig. 3/6); M (fig. 5/3); P (fig. 3/4) şi E (fig. 3/5).

COMMUNICATIONS ÉPIGRAPHIQUES VII

RÉSUMÉ

L'auteur présente le septième lot d'inscriptions latines et grecques (byzantines) découvertes ces dernières dix années par les fouilles archéologiques qu'il dirige sur les chantiers *Slăveni* et *Sucidava* (dép. de Olt).

Sur l'ensemble des inscriptions de Slăveni, il mentionne: un fragment de stèle funéraire encadrée de colonnettes torses (n_o 1); un bas-relief consacré à Minerve (?) par un *sescuplucarius* (sic !) de l'ala I Hispanorum (n° 2); une amphore romaine (IIIe siècle) avec de *tituli picti*: C P A et ΔIO, importée fort probablement de Dionysopolis (n° 11) et un fragment d'une dalle de marbre ornée d'une *crux monogrammatica*, d'une forme caractéristique des IVe — Ve siècles (n° 12).

A Sucidava, une autre inscription mentionnant le temple de la déesse Némésis a été mise au jour (n° 14). L'agglomération civile a livré une dédicace aux divinités Iuno, Hercule et Diana regina, faite par l'es-

clave Valens Domiti (n° 15). Enfin, la citadelle romano-byzantine a fourni elle aussi plusieurs fragments d'amphores des IVe — VIe siècles, avec différentes inscription peintes, de caractère chrétien ou commercial (n°s 18—27).

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. 1—2, inscriptions sur pierre de Slăveni; 3—4 et de Sucidava.

Fig. 2. 1—3, 5, 8, inscriptions sur pierre de Slăveni; 4, 6—7, 9 inscriptions sur vases de Slăveni; 10, une inscription sur pierre de Sucidava.

Fig. 3. 1—2, Sucidava, inscriptions sur pierre et 3—4 sur des amphores byzantines.

Fig. 4. Sucidava. Inscriptions peintes sur des amphores byzantines.

Fig. 5. Sucidava. Inscriptions peintes sur des amphores byzantines.

UN MORMÎNT SARMATIC DESCOPERIT ÎN SUD-VESTUL MUNTENIEI

DE

GH. BICHIR şi M. BUTOI

Pe teritoriul satului Mărunţei, jud. Olt, s-a descoperit fortuit, în primăvara anului 1974, un mormînt sarmatic al cărui inventar a ajuns la Muzeul din Slatina.

Satul Mărunţei se află pe terasa înaltă din stînga Oltului, vizavi de Reşca (Romula). Mormîntul a fost găsit la circa 50 m sud de debarcaderul podului plutitor ce traversează Oltul, cu ocazia amenajării malului înalt al rîului, care începuse să se prăbuşească periclitînd astfel accesul spre debarcader.

După informaţiile primite de la lucrători, scheletul era orientat cu capul spre nord şi picioarele spre sud (paralel cu firul apei), iar adîncimea era de circa 1,50 m. Fiind vorba de o descoperire întîmplătoare nu se pot da detalii cu privire la poziţia scheletului şi forma gropii. Se pare că scheletul zăcea în poziţie întinsă pe spate cu mîinile pe lîngă corp.

Din inventarul lui s-a recuperat o cană de lut şi o oglindă cu tamga, de tip sarmato-carpic.

Cana (fig. 1/3—4) are corpul bitronconic, cu gîtul înalt şi buza uşor înclinată în afară. Fundul este inelar, iar toarta cu nervură mediană e prinsă de gît şi de diametrul maxim.

Pe gît se observă caneluri orizontale (uşor reliefate în partea superioară şi mai accentuate la bază), rezultate de la modelarea vasului pe roată. Pe umăr se constată o bandă de linii orizontale incizate. Cana este arsă la cenuşiu. Ea are buza puţin ştirbită din timpul descoperirii; urme ale lovirii cu casmaua se observă şi pe corp.

Vasul îşi găseşte analogii în mediul dacic, respectiv carpic [1]. Prin tehnica de lucru şi aspectul lui general (cum ar fi nuanţa pastei), vasul se apropie de cănile daco-carpice din complexele Sîntana de Mureş-Cerneahov.

Oglinda (fig. 1/1—2) este lucrată din bronz [2] şi are forma discoidală, cu tortiţa scundă; un colţ din tortiţă este rupt din vechime. Oglinda face parte din categoria exemplarelor mari, avînd dimensiunile de 0,075 (în dreptul tortiţei) × 0,065 m. Aversul a fost lustruit dar în prezent este mult

---

[1] Gh. Bichir, *Cultura carpică*, Bucureşti, 1973, p. 342, pl. 126/4; p. 346, pl. 130/3—4.

[2] Nu s-a făcut analiza oglinzii, dar examenul altor exemplare descoperite în Moldova arată că ele sînt lucrate dintr-un aliaj metalic în compoziţia căruia s-a constatat: cupru (Cu), plumb (Pb), staniu (Sn), stibiu (Sb), arsen (As) şi zinc (Zn). Proporţia dintre cupru şi celelalte elemente determină şi aspectul fizico-chimic al oglinzilor; oglinzi de bronz care conţin mai mult cupru şi oglinzi de metal alb, ce conţin puţin Cu şi mai mult Pb, Sn, Sb, As şi Zn (cf. Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 107).

S C I V A, tomul 26, nr. 1, Bucureşti, 1975, p. 137—140

oxidat (fig. 1/2). Pe revers se află tamgaua. Dacă forma este comună tuturor oglinzilor de tip sarmato-carpic, în schimb semnele care compun tamgaua şi tehnica de realizare a lor fac din piesa de la Mărunţei un exemplar unic, nemaiîntîlnit pînă în prezent în alte complexe judecînd după materialul publicat şi cel văzut de noi în unele muzee din ţară şi din U.R.S.S. (Moscova, Leningrad, Kiev, Chişinău).

Exemplarul nostru are pe marginea discului, delimitată de o nervură, un şir de puncte rotunde, în relief, distinct tratate (în număr de 58). În interior se află patru spirale în formă de „ochelari", dispuse în cruce; două au capetele în volută (cele de pe linia tortiţei), una (cea din dreapta), are marginile trase în interior şi unite în unghi ascuţit, iar a patra (cea din stînga), cu capetele trase în interior neunite (fig. 1/1). Ele sînt realizate din mici puncte romboidale sau triunghiulare (în relief), legate între ele în aşa fel încît în unele zone lasă impresia unei nervuri cu crestături, care dau naştere la romburi şi triunghiuri, aşa cum este X cu hastele inegale din centrul oglinzii. În interiorul lor se află spirale făcute din puncte rotunde în relief, nelegate între ele. Între aceste semne se găsesc cercuri concentrice cu sau fără punct în mijloc sau cercuri simple avînd uneori puncte în centru (fig. 1/1).

Aşa cum am amintit, semnele de pe oglinda de la Mărunţei-Olt, nu se mai întîlnesc grupate toate pe un alt exemplar, ele apar însă separat, pe diverse obiecte de epocă sarmatică, în sudul Uniunii Sovietice (pe stele de piatră, pe oglinzi, pe vase de metal sau de lut, precum şi pe alte categorii de obiecte) [3], chiar dacă nu sînt redate în aceeaşi tehnică şi uneori semnele nu sînt identice, lucru ce se explică prin aceea că ele au fost executate de persoane mai mult sau mai puţin pricepute.

Oglinda de la Mărunţei-Olt se remarcă atît prin bogăţia semnelor, mai rar întîlnite pe un singur exemplar, cît şi prin măiestria cu care a fost executat tiparul. Acest lucru arată că pe lîngă utilitatea practică şi rolul apotropaic, acest „soare pectoral" (cum numeau pînă nu demult iukaghirii [4] oglinzile) era şi o podoabă demnă de invidiat. Oglinda era purtată la gît ca un medalion, cu tamgaua în exterior. După moarte, posesoarei i-a fost pusă în mormînt, pentru a o apăra de duhurile rele şi în „lumea de dincolo".

Obiceiul a fost luat de la sarmaţi şi de unele triburi de daci liberi, cum sînt carpii din Moldova. În Muntenia s-au găsit oglinzi de tip sarmato-carpic în aşezări de tip Militari-Mătăsaru la Militari, Străuleşti, Tîrgşor

---

[3] Cf. E. Solomonik, *Sarmatskie znaki severnogo pričernomorja*, Kiev, 1959, p. 66, fig. 18; p. 77, fig. 32; p. 98, fig. 43; p. 99, fig. 44; p. 101, fig. 45; p. 103, fig. 47; p. 106, fig. 50—51; p. 107, fig. 52 şi 52 a; p. 109, fig. 53; p. 123, fig. 61; p. 126, fig. 63; p. 127, fig. 65; p. 129, fig. 66; p. 131, fig. 70; p. 140, fig. 92; p. 142, fig. 93 şi 99; p. 168, fig. 23—78 şi în special fig. 43—45, 61—62; p. 169, fig. 171. V. I. Markovici, KS, 124, 1970, p. 96, fig. 38/3; V. S. Draciuc, SA, 1, 1971, p. 222, fig. 1; idem, *Arheologija*, Kiev, 5, 1972, p. 84, fig. 1. Analogii de acest fel ar mai putea fi citate şi din alte lucrări dar nu considerăm că este necesar.

Menţionăm că punctele rotunde în relief sînt întîlnite şi pe oglinda de la Şebeş — Podul Pripocului, dar altfel dispuse (cf. I. Aldea, Apulum, 9, 1971, p. 693, fig. 1).

[4] Populaţie din Siberia. Vezi datele la Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 109.

Fig. 1. Mărunţei-Olt. Obiecte descoperite în mormînt. 1—2 oglindă cu tamga; 3—4 cană.

şi Mătăsaru [5]. Şi la carpo-daci şi la sarmaţi, ca şi la alte populaţii dealtfel, oglinzile erau considerate simboluri solare [6].

Preluate iniţial de la sarmaţi, oglinzile cu tamga au început să fie lucrate şi în regiunile noastre, aşa cum arată descoperirile de la Bucureşti-Militari, unde, într-o aşezare autohtonă, Vlad Zirra a găsit un tipar întreg de turnat oglinzi şi fragmente din alte trei exemplare diferite. Deci în aşezarea de la Bucureşti-Militari a existat un adevărat atelier de turnat oglinzi, meşterii putînd fi deopotrivă sarmaţi sau daci.

În stadiul actual al cercetărilor este greu de precizat care oglinzi au fost lucrate în mediul daco-carpic şi care în stepele nord-pontice, mai ales cînd ele redau aceleaşi semne (tamgale) şi au fost găsite atît în complexe daco-carpice cît şi în morminte sarmatice la Dunărea de Jos, în stepele nord-pontice sau în Cuban.

Cu privire la această problemă s-au făcut o serie de observaţii [7] care urmează să fie confirmate de noi cercetări de teren şi laborator (analize de spectre de emisie şi izotopi radioactivi).

De asemenea, nu se poate preciza unde a fost lucrat exemplarul de la Mărunţei-Olt, care nu-şi găseşte analogii nici la dacii liberi, nici în mediul sarmatic.

Importanţa mormîntului de la Mărunţei-Olt constă în faptul că este prima descoperire de acest fel făcută în vestul Munteniei, respectiv în zona dintre limesul *alutan* şi cel *transalutan* [8].

În ceea ce priveşte fixarea în timp, lipsesc elementele de datare mai precise cum ar fi monedele şi fibulele, dar, aşa cum am arătat, o serie de detalii tehnice şi aspectul general al vasului par a nu permite datarea lui mai timpuriu de a doua jumătate a secolului al III-lea e.n. Dealtfel, această datare este susţinută şi de datele istorice, în sensul că sarmaţii nu se puteau infiltra la vest de limesul *transalutan* decît după distrugerea acestuia de către carpi în anii 245—247.

O datare mai restrînsă pare să ne fie sugerată de locul descoperirii, malul stîng al Oltului, în faţa Romulei. Or, prezenţa unor grupuri de sarmaţi în imediata apropiere a importantului centru civil şi militar, unde se afla şi un vad de trecere, este mai greu de admis în timpul existenţei acestuia şi de aceea sîntem înclinaţi să datăm mormîntul în ultimul pătrar al secolului al III-lea, eventual şi la începutul secolului al IV-lea e.n.

Datarea mormîntului într-o perioadă anterioară limesului *transalutan* (în secolul al II-lea e.n.) nu este posibilă, deoarece se opun acestei datări atît vasul cît şi oglinda, prin dimensiunile sale. Nici încercarea de a coborî datarea mormîntului în prima jumătate a secolului al III-lea, în timpul existenţei limesului transalutan, nu ni se pare posibilă, întrucît un sarmat (mercenar sau nu) înmormîntat pe teritoriul imperiului trebuia să aibă în inventarul lui produse romane, care se găseau din abundenţă

[5] *Ibidem*, p. 108.
[6] Cf. idem, Dacia, N.S., 17, 1973, p. 245.
[7] Idem, *Cultura carpică*, p. 109; Despre oglinzi, în general, vezi p. 106—111.
[8] Vezi harta descoperirilor sarmatice la Gh. Bichir, în *Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques*, I, Belgrad, 1971, p. 286, fig. 1; idem, Pontica, 5, 1972, p. 140, pl. I.

la Romula, şi nu ceramică daco-carpică, care în această vreme, în regiune, se procura mai greu [9].

Mormîntul pare a fi aparţinut unei femei, judecînd după prezenţa oglinzii [10].

Menţionăm că pînă la descoperirea de la Mărunţei-Olt, cele mai vestice morminte sarmatice din Muntenia erau cele de la Bogdana pe Urlui şi Păuleasa pe Vedea, databile în prima jumătate a secolului al III-lea e.n. [11], pătrunderea sarmaţilor spre vest fiind barată de limesul *transalutan*.

Prezenţa mormîntului la Mărunţei-Olt arată că şi în vestul Munteniei sarmaţii au pătruns în grupuri mici şi izolate şi au convieţuit cu populaţia daco-carpică, venită şi ea aici în număr mare tot după părăsirea de către romani a limesului *transalutan*. O dovadă a acestei convieţuiri o constituie cana din mormînt.

TOMBE SARMATIQUE DÉCOUVERTE DANS LE SUD-OUEST DE LA VALACHIE

RÉSUMÉ

Les auteurs publient une tombe sarmatique, objet d'une découverte fortuite effectuée à Măruntei, sur la rive gauche de l'Olt. Cette découverte est située vis-à-vis de la ville antique de Romula, qui se dressait sur la rive droite de l'Olt. C'est la première découverte sarmatique mise au jour dans l'espace compris entre le *limes Alutanus* et le *limes Transalutanus*. L'étude du mobilier funéraire et l'examen des données historiques disponibles permettent la datation de cette tombe de la seconde moitié du IIIe siècle de n.è., plus exactement du dernier quart de ce siècle. Après l'abandon par les Romains du *limes Transalutanus*, abandon intervenu en 245 à la suite de la forte pression des attaques menées par les Carpes, cette région a été occupée par une population daco-carpique, entraînant dans son sillage des groupes isolés de Sarmates. La cruche (fig. 1/3—4) d'authentique facture daco-carpique, livrée par la tombe, est un témoignage de la cohabitation de ces populations.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Măruntei-Olt. Les objets découverts dans la tombe. 1—2 miroir avec tamga ; 3—4 cruche.

---

[9] Între limesul *alutan* şi cel *transalutan* n-au fost identificate pînă în prezent aşezări şi necropole ale autohtonilor care să poată fi datate sigur în prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

[10] E. I. Solomonik, *op. cit.*, p. 38, spune că pe teritoriul Uniunii Sovietice s-ar fi descoperit oglinzi şi în morminte de bărbaţi. Lipsind determinările antropologice, informaţia rămîne îndoielnică. În mod obişnuit oglinzile apar în morminte de femei.

[11] Cf. Gh. Bichir, Peuce, 2, 1971, p. 143, idem, Pontica, 5, p. 171.

NUMERUS ILLYRICORUM LA HOGHIZ

DE

GÉZA BAKÓ

În vremea stăpînirii romane, zona cotul Oltului de la Hoghiz (jud. Brașov) avea o mare importanță strategică și economică. Aici se întîlnea drumul salinelor din răsăritul Daciei (Sărățeni, valea Homorodului), cît și cel de pe valea Tîrnavei Mari (eventual prin bifurcarea de la Sighișoara), cu marele drum de comunicație ce traversa sudul Transilvaniei de la Turnu Roșu pînă la pasurile Bran și Oituz. Așadar zona Hoghizului constituia un punct unde se putea controla întreaga circulație de pe drumurile romane din sud-estul Transilvaniei.

Importanța pe care o avea zona Hoghizului în timpul stăpînirii romane este demonstrată și de vestigiile arheologice. Din investigațiile mai vechi, cît și din săpăturile recente, rezultă că la Hoghiz-Ungra exista un puternic centru militar și civil roman [1].

Pe malul stîng al Oltului, în fața localității Ungra, se afla cel mai mare castru din sud-estul Transilvaniei [2], avînd dimensiunile de 220 × 165 m. Lîngă castru se întindeau obișnuitele *canabae*. Peste Olt se ridica un impozant pod din piatră și cărămizi. Pe celălalt mal al rîului, în perimetrul actualei localități Ungra, exista o mare construcție romană de zidărie, cu dimensiunile de 100 × 60 pași [3]; desigur, un *castellum* (sau un *burgus*) menit să asigure capul podului dinspre nord. Sub ocrotirea acestei întărituri luase ființă și o așezare civilă.

Avînd în vedere cele arătate, nu este surprinzător dacă în centrul de la Hoghiz-Ungra staționau mai multe unități militare romane, în parte concomitent, în parte succesiv.

În completarea listei unităților militare romane atestate pînă acum la Hoghiz vom prezenta o ștampilă tegulară cunoscută mai demult, dar încă nedescifrată.

Ștampila tegulară la care ne referim se afla în colecția lui Francisc Kovács din Tg. Mureș și a fost publicată de G. Téglás în anul 1888, cu

---

[1] M. J. Ackner, AVSL, 1, 1845, 3, p. 38—39 și pl. 3 (schița zonei Hoghiz-Fîntîna-Ungra cu obiectivele romane); J. F. Neigebaur, *Dacien*, Brașov, 1851, p. 275—278; M. J. Ackner, JCC, 1, 1856, p. 29—30; G. D. Teutsch-Fr. Müller, AVSL, 3, 1858, p. 159; J. Vass, *Erdély a rómaiak alatt*, Cluj, 1863, p. 117—118; M. J. Ackner-Fr. Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Viena, 1865, p. 167—168, nr. 799—807; B. Orbán, *A Székelyföld*, 1, 1868, p. 198—199; CIL, III, 951—958; 1 633, 11 8 074, 1 a—b; C. Gooss, AVSL, 13, 1876, p. 275; 279; C. Daicoviciu, Dacia, 7—8, 1941, p. 315; K. Horedt, Materiale, 1, 1953, p. 785—798; TIR, L35, București, 1969, p. 46.

[2] În literatura de specialitate s-a încetățenit cu denumirea castrul de la Hoghiz (jud. Brașov), dar de fapt se afla în hotarul localității Fîntîna: K. Horedt, *op. cit.*, p. 788.

[3] J. F. Neigebaur, *op. cit.*, p. 277, nr. 9, indică eronat lățimea (60 de picioare în loc de 60 pași). Dimensiunile reale la: M. J. Ackner, *op. cit.*, p. 38; B. Orbán, *op. cit.*, p. 199.

SCIVA, tomul 26, nr. 1, București, 1975 p. 141—146

indicaţia că provine din Hoghiz [4]. Este drept că, datorită informaţiilor greşite pe care le-a primit, G. Téglás publicase destule ştampile tegulare cu locul de provenienţă eronat sau dubios. În cazul piesei de care ne ocupăm dă însă indicaţii ce pot garanta cu destulă certitudine locul de provenienţă menţionat. Piesa a ajuns în colecţia lui Fr. Kovács de la J. Haller, fost mare proprietar la Hoghiz, familia căruia poseda o colecţie de antichităţi romane din castrul de aici [5].

Pe vremea aceea lipsind analogiile necesare, ştampila tegulară de la Hoghiz, publicată de G. Téglás, nu s-a putut citi. Pe baza descoperirilor ulterioare, mai cu seamă a siglei unităţii *N(umerus) P(almyrenorum) T(ibiscensium)* [6], asemănătoare ca formă şi concepţie de executare, lectura ştampilei tegulare de la Hoghiz nu mai prezintă, credem, dificultăţi deosebite.

Semnul de la capătul ştampilei este, negreşit, un ornament asemănător celor cunoscute şi pe alte ştampile tegulare din Dacia [7]. Urmează apoi trei litere unite prin ligatură. Prima dintre ele este litera N. Bara verticală dinspre dreapta a acestei litere este supraînălţată, dar o ,,codiţă'' situată la înălţimea primei bare indică extremitatea ei de sus, supraînălţarea reprezentînd de fapt o literă în ligatură şi anume un I. De aceeaşi bară se mai leagă apoi şi un L.

Pentru a ilustra cele spuse, dăm mai jos ligatura în forma iniţială şi desfăcută :

NL = NIL

Prima fiind deci litera N trebuie să avem de-a face cu un *numerus*, adică cu o trupă auxiliară neregulată. În ceea ce priveşte următoarele două litere, singura lectură posibilă este *IL(lyricorum)*, deoarece pînă acum nu cunoştem în Dacia nici o altă unitate neregulată a cărei denumire s-ar putea abrevia *IL* sau *LI* [8]. Aşadar, pentru ştampila tegulară examinată propunem lectura *N(umerus) IL(lyricorum)*.

Amintim că sigla *Alae N(umeri?) Illyricorum* de la Brîncoveneşti conţinea abrevierea *ILYR* [9]. Fiind însă vorba de ştampile tegulare, diversitatea abrevierilor constituie un fenomen obişnuit. De exemplu, *Ala I Asturum* întrebuinţa siglele *ALAS* (scrisă şi invers) şi *AIA* [10]. De asemenea, *Cohors I Bracaraugustanorum* a lăsat la Breţcu ştampile tegulare cu abrevierile *COHIBRAC* (cîteva conţinînd şi litere întoarse) [11], *COHBRAC* şi *COHIBR* [12].

---

[4] G. Téglás, Erdélyi Múzeum, 5, 1888, p. 248—249 şi fig. f.n.

[5] J. Benkö, *Transsilvania*, 1, 1788, p. 21; J. F. Neigebaur, *op. cit.*, p. 277 nr. 8 (publică un opaiţ cu inscripţie din această colecţie pe care o văzuse în anul 1847).

[6] M. Moga, ActaMN, 7, 1970, p. 136—137 şi fig. 1.

[7] J. Szilágyi, DissPann, Seria 2, 21, 1946, nr. 203—204.

[8] I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 74—76.

[9] CIL, III, 8 074, 7.

[10] CIL, III, 1 633, 11, şi 8 074, 1 a — b.

[11] CIL, III, 8 074, 9; J. Szilágyi, *op. cit.*, nr. 255—256.

[12] Á. Buday, DolgCluj, 7, 1916, p. 14 fig. b şi c.

Precum se știe, călăreții din Illyricum, constituiți într-o vexilație, au fost aduși în Dacia la o dată încă neprecizată, poate în timpul războaielor de cucerire a Daciei [13], sau eventual cu ocazia evenimentelor din anii 117—119.

Vexillatio equitum Illyricorum este menționată în diploma militară a Daciei Inferioare din anul 129 [14]. După această dată a fost transformată în *numerus*, fiind atestată ca atare în diploma militară a Daciei Inferioare din anul 140 [15].

O inscripție din Ariminum (Rimini, Italia) cuprinde denumirea *Numerus equitum electorum ex Illyrico* [16], despre care se consideră că este identic cu *Numerus equitum Illyricorum* [17]. Alte inscripții, descoperite la Apulum și la Caesarea din Mauretania, ne informează despre *Numerus Illyricorum* [18].

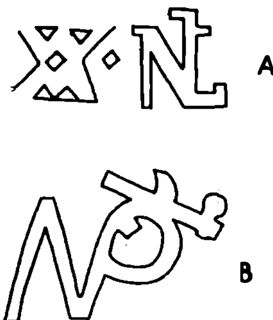

Fig. 1. A Ștampila tegulară a unității *Numerus Illyricorum* de la Hoghiz (după G. Téglás); B Ștampila tegulară a unității *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium* (după M. Moga).

În afara celor arătate mai cunoaștem trei inscripții din Roma, Apulum și Coplean în care apar denumirile *Ala I Illyricorum*, *Ala Illyricorum* și *Ala Electorum* [19]. De asemenea, în castrul de la Brîncovenești s-a descoperit o cărămidă ștampilată cu sigla *AL N ILYR*, lecturată *AL(a) N(ova) IL(l)YR(icorum)* sau *AL(a) N(umeri) IL(l)YR(icorum)* [20]. Unii specialiști consideră că în aceste cazuri avem de-a face cu denumiri tîrzii ale aceluiași *Numerus equitum Illyricorum*, mutat între timp la nord de Carpați [21]. Alți cercetători contestă însă această părere [22], dar în prezent nu dispunem de documentația necesară pentru lămurirea problemei.

Am arătat mai sus că *Vexillatio* respectiv *Numerus equitum Illyricorum*, sau cu denumire mai scurtă *Numerus Illyricorum*, aparținea, cel puțin pînă în anul 140, Daciei Inferioare. Pe teritoriul Olteniei nu a fost însă atestată, locul ei de staționare fiind pînă acum necunoscut [23]. Este drept că cele două diplome militare eliberate unor veterani din această trupă s-au

---

[13] B. Cserni, ArchÉrt, 30, 1910, p. 180.

[14] CIL, XVI, 75. Privitor la această trupă a se vedea și: W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 51—52.

[15] B. Gerov, Klio, 37, 1959, p. 196—198; D. Tudor, OR³, p. 340.

[16] CIL, XI, 393 = ILS, 2 739.

[17] M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 208.

[18] CIL, III, 1 197; CIL, VIII, 9 358.

[19] CIL, VI, 3 234; I. I. Russu, ActMuz, 1956, p. 128—130; idem, SCIV, 18, 1967, 1, p. 174—176.

[20] I. Paulovics, *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „Dák”-ezüstkincsek kérdése*, Cluj, 1944, p. 26; I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 75.

[21] J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 16; I. I. Russu, ActMuz, 1956, p. 128—130; idem, SCIV, 18, 1967, p. 175; idem, SCIV, 23, 1972, 1, p. 75.

[22] D. Tudor, *op. cit.*, p. 353; M. Macrea, *op. cit.*, p. 208.

[23] D. Tudor, *op. cit.*

descoperit nu în sud-estul Transilvaniei, ci în Oltenia şi în nordul Bulgariei. Locul descoperirii diplomelor nu constituie însă un indiciu pentru locul staţionării trupei. Dovadă faptul că diploma din anul 140 s-a găsit pe fostul teritoriu moesic, ori se ştie că la data respectivă unitatea aparţinea Daciei Inferioare şi, deci, trebuie să fi staţionat pe teritoriul acestei provincii.

În legătură cu staţionarea unităţii *Numerus Illyricorum* în sud-estul Transilvaniei, nu este lipsit de semnificaţie faptul că un *praefectus Alae I Asturum* (unitate atestată la Hoghiz) apare ca *praepositus Numeri equitum electorum ex Illyrico*, iar un *praefectus Cohortis I Augustae Bracarum* (adică *Bracaraugustanorum*, cunoscută la Breţcu) era în acelaşi timp, sau mai apoi, *praepositus Numeri Illyricorum* [24].

Avînd în vedere cele arătate, prezenţa acestei trupe în sud-estul Transilvaniei, adică la Hoghiz, pare a fi un lucru cu totul firesc.

Din cauza lipsei de documentaţie în faza actuală a cercetărilor, nu putem preciza însă data stabilirii *Numerus Illyricorum* la Hoghiz şi nici cea a plecării sale de aici. Ştampila tegulară cu denumirea *Numerus* este în tot cazul posterioară anului 129, datînd din faza finală a domniei lui Hadrian sau de pe timpul lui Antoninus Pius. În această perioadă se poate data şi inscripţia funerară a călăreţului din *N(umerus) ILL[Y]R(icorum)*, care murise la Apulum, probabil cu prilejul unei delegări sau detaşări [25].

Pe temeiul datelor de care dispunem, la Hoghiz cea mai veche trupă militară romană cunoscută pînă acum era *Ala I Asturum* [26]. O diplomă militară din anul 99 menţionează unitatea în armata Moesiei Inferioare. Pe vremea aceea staţiona la sud de Dunăre, probabil în Dobrogea, unde sînt cunoscuţi veteranii săi [27]. A luat apoi parte la războiul de cucerire a Daciei, prefectul ei primind distincţii cu această ocazie. Întrucît după război nu mai apare la sud de Carpaţi, trebuie să fi rămas în sud-estul Transilvaniei, ridicînd castrul de pămînt de la Hoghiz [28]. Mai tîrziu este menţionată în diploma militară a Daciei Inferioare din anul 140 [29], ceea ce înseamnă că în 119 a fost cedată noii provincii. Pe timpul lui Septimiu Sever se afla încă în Transilvania, poate tot la Hoghiz, prefectul ei fiind în tratament la Germisara [30].

---

[24] J. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1891, p. 106, 114.

[25] CIL, III, 1 197.

[26] Privitor la această unitate: J. Jung, *op. cit.*, p. 106; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 1937, p. 43, 178; W. Wagner, *op. cit.*, p. 10–11; N. Gostar, ArhMold, 4, 1966, p. 179; D. Tudor, *op. cit.*, p. 351; I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 65.

[27] I. Stoian, *Tomitana*, Bucureşti, 1962, p. 204, nr. 4; A. Aricescu, SCIV, 23, 1972, 4, p. 582, nota 10.

[28] Despre fazele castrului: K. Horedt, *op. cit.*, p. 788–789.

[29] B. Gerov, *op. cit.*, p. 201–202.

[30] CIL, III, 1393. Pe baza unei ştampile tegulare, cu sfîrşitul deteriorat (J. Szilágyi, *op. cit.*, nr. 194), s-a crezut că unitatea a staţionat şi la Boroşneul Mare (jud. Covasna). Z. Székely ne-a informat însă recent că, după cum arată cărămizile ştampilate găsite cu ocazia săpăturilor din anul 1973, la Boroşneul Mare avem de-a face nu cu *Ala I Asturum*, ci cu *Ala Palmyrenorum*. Îi mulţumim pentru informaţie, cît şi pentru permisiunea de a examina ştampilele tegulare găsite la Boroşneul Mare.

Chiar dacă *Ala I Asturum* a rămas la Hoghiz şi după vremea lui Hadrian, acest lucru nu exclude posibilitatea prezenţei în acelaşi loc şi a acestui *Numerus Illyricorum*. Cunoscînd mărimea castrului şi, nu în ultimul rînd, existenţa a două întărituri învecinate, prezenţa simultană a mai multor unităţi militare este un lucru explicabil.

În ceea ce priveşte plecarea unităţii *Numerus Illyricorum* de la Hoghiz, dacă se va dovedi pe deplin identitatea ei cu *Al(a) n(umeri?) Il(l)yr(icorum)* atunci vom putea presupune că de aici a fost mutată la Brîncoveneşti, poate în timpul lui Marcu Aureliu, cu ocazia războaielor marcomanice (167—172). După aceste evenimente datează prima menţiune sigură la Hoghiz a *Cohors III Gallorum* [31], care denotă că în vremea respectivă a avut loc probabil o schimbare de trupe [32].

NUMERUS ILLYRICORUM BEI HOGHIZ

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser beschreibt einen bisnoch nicht ausgewerteten Ziegelstempel, der im vorigen Jahrundert bei Hoghiz (Kreis Braşov) entdeckt wurde.

Der Stempel zeigt eine Verzierung und drei Buchstaben in einer Ligatur, nämlich *NIL*. Nachdem der erste Buchstabe *N* ist, muß es sich um einen *Numerus* handeln. Für die folgenden zwei Buchstaben wird die Lesung *IL(lyricorum)* vorgeschlagen, da aus Dacien keine andere irreguläre Hilfstruppe bekannt ist, deren Benennung *IL* oder *LI* abgekürzt werden kann.

Bekanntlich ist die *Vexillatio equitum Illyricorum*, die später in den

---

[31] C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 315 şi fig. 12. Aceleiaşi unităţi trebuie să-i aparţină şi inscripţia CIL, III, 955, nedatată (*ibidem*, p. 316). Judecînd după copia publicată de M J. Ackner şi Fr. Müller, *op. cit.*, p. 167 nr. 807, rîndul care ne interesează se poate întregi astfel, III·*G[AL·]OM* (*A+L* probabil în ligatură). În ceea ce priveşte însă inscripţia CIL, III, 953 din vremea lui Hadrian, atribuită de unii cercetători tot cohortei III Gallorum (C. Daicoviciu *op. cit.*, p. 316), problema acesteia trebuie revizuită. În primul rînd abrevierea G a etniconului *Gallorum* din numele trupelor auxiliare este neobişnuită, cel puţin pentru inscripţiile din Dacia (C. Daicoviciu, AISC, 4, 1944, p. 286; D. Tudor, RIR, 14, 1944, 2, p. 160). Aşadar abreviaţia G din inscripţia CIL, III, 953 poate fi nu *G(allorum)*, ci mai degrabă *G(emina)*. Pentru lectură trebuie avută apoi în vedere şi copia făcută de J. F. Neigebaur în anul 1847, dată după care inscripţia a mai suferit, se pare, unele deteriorări (*op. cit.*, p. 276 nr. 2). Din această copie rezultă că „semnul'' din faţa cifrei III trebuie să fi fost nu un *H*, ci un *X*, cifra întreagă fiind deci XIII. Fireşte, prezenţa unei vexilaţii a *[LEG]XIII G(eminae)* la Hoghiz, adică pe teritoriul Daciei Inferioare, încă pe timpul lui Hadrian, ar putea să pară la prima vedere surprinzătoare. Ţinînd însă seama de faptul că provincia respectivă nu avea nici o legiune, ci numai trupe auxiliare, fiind subordonată din punct de vedere militar legatului din Dacia Superior (M. Macrea, în *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 355) putem considera un lucru firesc că legiunea a XIII-a *Gemina* din Apulum înfiinţase, după anul 119, un post de pază în zona de mare importanţă strategică de la Hoghiz. Dealtfel, prezenţa unui detaşament al legiunii a XIII-a *Gemina* a fost atestată şi la Ariuşd (jud. Covasna), dar în condiţii neclare (J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 18; TIR, L35, Bucureşti, 1969, p. 24).

[32] În legătură cu aşezarea cohortei III *Gallorum* la Hoghiz pe vremea lui Marcu Aureliu: D. Tudor, OR[3], p. 351.

Numerus equitum Illyricorum (abgekürzt *Numerus Illyricorum*) umgewandelt wurde, in den Jahren 129 und 140 belegt, in welcher Zeit sie zum Heer der Provinz Dacia Inferior gehörte. Bis jetzt war aber ihr Standort nicht bekannt.

Abschließend hebt der Verfasser herfor, daß bei Annahme des Standortes des *Numeri Illyricorum* bei Hoghiz die Reihe der Hilfstruppen aus Dacia Inferior, die im Südosten Siebenbürgens stationiert waren, bereichert wird.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. A Ziegelstempel der Hilfstruppe *Numerus Illyricorum* von Hoghiz (nach G. Téglás); B Ziegelstempel der Hilfstruppe *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium* (nach M. Moga).

MONEDE DIN CASTRUL ROMAN DE LA MEHADIA

DE

NICOLAIE GUDEA

Săpăturile arheologice în castrul roman de la Mehadia (jud. Caraș-Severin) au fost efectuate de M. Macrea în anii 1942—1943 [1]. Aceste cercetări, ca și cele executate ulterior tot de el, la baia castrului (1946), în așezarea civilă și într-un cimitir din epoca prefeudală (1948—1949), au rămas nepublicate. Excepție fac o serie de importante concluzii avansate de autorul cercetărilor într-un studiu preliminar asupra rezultatelor tehnice și materialului arheologic provenit din aceste săpături [2].

În cele ce urmează, din bogatul material arheologic păstrat [3], vom prezenta monedele descoperite în cursul săpăturilor din anii 1942—1943 în interiorul castrului și în imediata apropiere. Amintim că atît planul castrului cît și detaliile referitoare la poziția și situația construcțiilor din interior au rămas încă inedite și în parte sînt pierdute. De aceea considerăm că publicarea acestor monede va ajuta într-o măsură oarecare la cunoașterea castrului și va pune la dispoziția cercetării informații relativ importante [4].

Lista monedelor este următoarea:

1. Traianus; Dupondius; d = 27,5; g = 12,06; 116 e.n. Strack, I, 469, p. 226. Praetentura castrului.

---

[1] Săpăturile arheologice efectuate de M. Macrea în anii 1942—1943 la castrul roman de la Mehadia au rămas în cea mai mare parte inedite. M. Macrea a expus succint rezultatele acestor cercetări în fișa redactată de el pentru *Repertoriul arheologic al R. S. România* (*Transilvania*), al cărui manuscris se află la Institutul de istorie și arheologie din Cluj. Conform acestei fișe, castrul a avut două faze de construcție: o fază cu val de pămînt și o fază, ulterioară, cu zid de piatră. În această a doua fază, castrul măsura: 142,60 × 116 m; laturile erau orientate pe direcția punctelor cardinale principale. Laturile lungi erau cele de est și vest. Porțile, avînd intrări inegale erau flancate de bastioane dreptunghiulare; colțurile castrului erau rotunjite. Poarta praetoria se afla pe latura de nord. Clădirea comandamentului se afla în jumătatea de sud a castrului ocupînd o poziție centrală. Aceste date despre castru se află și la D. Tudor, *Orașe, tîrguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 30—33 (unde a fost folosită aceeași sursă: *Repertoriul arheologic al R. S. România*); cf. M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 228, 260, 280, 443.

La săpăturile arheologice din anii 1942—1943 a participat și prof. I.I. Russu căruia îi mulțumim și cu acest prilej pentru permisiunea de a folosi materialul provenit din săpăturile de la Mehadia. De asemenea, mulțumim prof. E. Chirilă care ne-a pus la dispoziție monedele, verificînd și completînd determinările.

[2] M. Macrea, Studii, 1, 1949, p. 139.

[3] Materialele arheologice provenite de la Mehadia se află în depozitul Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca. Documentația în legătură cu săpăturile este, se pare, pierdută.

[4] M. Macrea a determinat o parte din monede după cataloagele Cohen. Lipsa planului de castru nu ne împiedică să dăm locul de descoperire al monedelor așa cum a fost notat pe fișele lor. Ni se pare important că s-a păstrat măcar această indicație. Odată cu cercetările din viitor, precizarea menționată va putea fi mai bine valorificată.

SCIVA, tomul 26, nr. 1, București, 1975, p. 147—151

2. Hadrianus; Denar; d = 18,6; g = 2,75; Emis în toamna anului 117 e.n. Strack, II, 17, p. 51. Praetentura.

3. Hadrianus; As; d = 26,4; g = 9,98; 119—123 e.n. Strack, II, 575, p. 47. Clădire din interiorul castrului.

4. Hadrianus; Semis; d = 31,6; g = 22,67; 123 e.n. Strack, II, 597. În așezarea civilă, la vest de castru.

5. Hadrianus (?); As; d = 25; g = 8,75; Rău păstrat: pe avers capul împăratului spre dr.; pe revers o figură feminină în picioare. În așezarea civilă, la vest de castru.

6. Hadrianus (?); As; d = 26; g = 10,40; Rău păstrat: pe avers se recunoaște capul împăratului spre dreapta; reversul este șters. Descoperit pe latura de sud a castrului.

7. Hadrianus; As; d = 27; g = 11,35; 127 — 128 e.n. Strack, II, 613. În așezarea civilă, la vest de castru.

8. Imitație barbară după un denar de la Hadrianus; d = 18,4; g = 1,80; Tipul imitat este: Strack, II, 275.

9. Sabina; Sestertius; d = 33,5; g = 27,5; După 128 e.n. Strack, II, 863. Clădire din interiorul castrului.

10. Faustina; Sestertius: d = 31; g = 24,55; După 141 e.n. Strack, III, 1263. În așezarea civilă, la vest de castru.

11. Faustina; As; d = 21,6; g = 7,60; Rău păstrat. În interiorul castrului la suprafață.

12. Commodus (?); Monedă colonială (Achaia) d = 27,5; g = 6,53; Mionnet, IV, p. 147, nr. 984. Clădirea comandamentului.

13. Septimius Severus; Denar suberat; d = 15,5; g = 1,75; 196—197 e.n. RIC, IV/1, p. 115, nr. 79. Între clădirea comandamentului și turnul din colțul de SV.

14. Septimius Severus; Denar suberat; d = 16; g = 2,31; 197—198 e.n. RIC, IV/1,p. 104, nr. 112; BMC, V, nr. 56 și 60. Colțul de SV, lîngă zidul de incintă.

15. Septimius Severus; Denar; d = 19; g = 2,90; 206 e.n. RIC, IV/1, p. 117, nr. 201. Clădire din interiorul castrului.

16. Caracalla; Denar de potin; d = 17,4; g = 2,86; 196—198 e.n. RIC, IV/1, p. 212, nr. 6; BMC, V, nr. 193. Atriul clădirii comandamentului, într-o fîntînă.

17. Caracalla; Denar; d = 16,4; g = 2,55; Roma, 211 e.n. RIC, IV/1, p. 238, nr. 184; BMC, V/5, pl. 65/3. În așezarea civilă la vest de castru.

18. Caracalla; Bronz emis la Samosata în Commagene; d = 32,3; g = 15,03. Mionnet, V, p. 120, nr. 62. Lîngă zidul de nord al castrului.

19. Severus Alexander; Denar emis la Roma; d = 17; g = 1,90; 222—228 e.n. RIC, IV/2, nr. 155. Turnul din colțul de SE.

20. Severus Alexander. Denar emis la Roma; d = 18,2; g = 1,95; 227 e.n. RIC, IV/2, nr. 70. În interiorul castrului.

21. Severus Alexander; Denar emis la Roma; d = 19; g = 2,35; 228—231 e.n. RIC, IV/2, nr. 212. În interiorul castrului.

22. Severus Alexander; Denar emis la Roma; d = 20; g = 2,15; 231—235 e.n. RIC, IV/2, nr. 246. Turnul din colțul de SV.

23. Iulia Mammaea; Denar de potin emis la Roma; d = 20; g = 1,55; RIC, IV/2, nr. 235. Clădirea comandamentului, latura de est.

24. Maximinus Thrax; Denar emis la Roma; d = 18; g = 2,60; 235 e.n. RIC, IV/2, nr. 13. Clădirea comandamentului, latura de est.

25. Gordianus al III-lea; Antoninian emis la Roma; d = 22,5; g = 3,28; 240 e.n. RIC, IV/3, nr. 34. Atriul clădirii comandamentului.

26. Philippus Arabs; Antoninian emis la Roma; d = 22,6; g = 3,29; 244 — 248 e.n. RIC, IV/3, nr. 28 c. Clădirea comandamentului.

27. Philippus Arabs; Sestertius; d = 28,6; g = 20,51; Pick, I, 1, p. 8, nr. 1. Poarta de pe latura de sud.

28. Philippus Arabs; Denar, reversul șters; d = 19; g = 2,31. În „fîntîna" din atriul clădirii comandamentului, ca și nr. 16.

29. Volusianus; Bronz emis la Viminacium; d = 26,8; g = 10,30; Pick, I, 1, p. 56, nr. 175. În așezarea civilă, la vest de castru.

30. Volusianus; Antoninian emis la Roma; d = 21,5; g = 2,22; 251—253 e.n. RIC, IV/3, nr. 180. Atriul clădirii comandamentului.

31. Q. Herennius Etruscus; Bronz emis la Viminacium; d = 25,5; g = 11,45; Pick, I, 1, p. 49, nr. 146. Lîngă zidul de nord al clădirii comandamentului.

32. Valerianus; Bronz emis la Viminacium; d = 25,7; g = 8,29; Pick, I, 1, p. 19, nr. 61. Clădirea comandamentului, latura de nord, lîngă „trepte".

33. Valerianus; Bronz cu legenda „Provincia Dacia" emis la Viminacium; d = 25,7; g = 8,80; Pick, I, 1, p. 19, nr. 61. Atriul clădirii comandamentului.

34. Marianina; Antoninian emis la Roma; d = 21,5; g = 1,86; între 256—257 e.n. RIC, V/1, nr. 3. Latura de nord a clădirii comandamentului.

35. Constantinus I; Bronz emis la Nicomedia; între 324—330 e.n. LRBC, I, 1107. Ae 3. Clădire din interiorul castrului.

36. Constantinus I; Bronz emis la Nicomedia între 324—330 e.n.; Ae 3. LRBC, I, 1109. Clădire din interiorul castrului.

37. Constantinus I; Bronz emis la Nicomedia între 324—330 e.n.; Ae 3. LRBC, I, 1103. Atriul clădirii comandamentului.

38. Constantinus al II-lea; Bronz emis la Siscia între 321—324 e.n.; Ae 3. RIC, VII, p. 446, nr. 182. Turnul din colţul de NV.

39. Constantius al II-lea; Bronz emis la Thessalonic între 330—335 e.n.; Ae 3. LRBC, I, 837. În interiorul castrului.

40. Constans; Bronz emis la Thessalonic între 335—337; Ae 3. LRBC, I, 848. Clădirea comandamentului, încăpere de pe latura de est.

41. Constantinus I; Bronz emis la Constantinopol cu legenda Urbs Roma între 330—335 e.n.; Ae 3. LRBC, I, 1013, dar CONSE. Clădire din interiorul castrului, situată la sud de comandament.

42. Constantinus I; Bronz emis la Heracleea între 330—335 e.n. cu legenda Constantinopoli; Ae 3. LRBC, I, 903. Turnul din colţul de SV.

43. Monedă barbară de imitaţie, rău păstrată. Clădire din interiorul castrului. Pe av. schiţat un cap de bărbat (?) cu ochi mari şi gura deschisă. Reversul nu poate fi descris. Legende sau încercări de legendă lipsesc.

Aşa cum arată lista de mai sus, monedele au fost descoperite în interiorul castrului dar şi în afara lui. O bună parte din piese provin din clădirea comandamentului. Lista de mai sus nu permite încă avansarea unor concluzii în legătură cu fortificaţia de la Mehadia pentru că numărul de monede este relativ redus şi mai ales pentru că lipsesc indicaţii precise (de natură stratigrafică de pildă) în legătură cu descoperirea lor. Seria monetară, însă, reprezintă un material concret de referire şi permite cîteva observaţii interesante în legătură cu circulaţia monetară de la Mehadia.

Repartizarea monedelor pe împăraţi (deci pe perioade) se prezintă astfel:

Traianus	1	Gordianus al III-lea	1
Hadrianus (Sabina+imitaţie)	8	Philippus Arabs	3
Faustina	2	Volusianus	2
Commodus	1	Q. Herennius Etruscus	1
Septimius Severus	3	Valerianus (Marianina)	3
Caracalla	3	Constantinus I	5
Severus Alexander (Iulia Mammaea)	5	Constantinus al II-lea	2
Maximinus Thrax	1	Constans	1
		Imitaţie nedeterminabilă	1
		total	43

Cu excepţia împăraţilor Antoninus Pius (deşi avem monede de la Faustina) şi Marcus Aurelius şi Macrinus, cota de monede pe împăraţi se menţine relativ constantă. Mai greu pare de explicat, deocamdată, lipsa monedelor între 260 şi 330. După părerea noastră această lipsă se datoreşte fie unor fenomene legate de criza monetară de la sfîrşitul secolului al III-lea e.n., fie faptului că cercetările au rămas la Mehadia la un stadiu de început.

O cercetare a descoperirilor izolate de pe teritoriul localităţii Mehadia ne permite însă să completăm tabloul circulaţiei monetare dat de lista de mai sus şi să constatăm că nu se confirmă lipsurile semnalate în cadrul ei. Seria monetară care reiese din descoperirile izolate cuprinde monede de la Augustus pînă la Valentinianus şi Valens [5]. Bineînţeles că pentru descoperirile mai vechi locul de descoperire nu este indicat cu precizie; se specifică doar că unele provin din castru, pentru celelalte neexistînd decît simpla indicaţie ,,Mehadia'', foarte probabil şi acestea fiind din castru sau din jurul lui. Continuitatea seriei monetare fără nici o întrerupere de la începutul secolului al II-lea pînă în secolul al IV-lea este un fapt important. La Mehadia, deocamdată, seria monetară nu se întrerupe la mijlocul secolului al III-lea, aşa cum se întîmplă în celelalte castre [6]. Această întrerupere este, dealtfel, foarte relativă şi depinde exclusiv de stadiul actual al cercetărilor. În acele castre unde cercetările au atins o fază de detaliu, fiind cercetate barăcile militarilor, acolo unde se petrecea o bună parte din viaţa lor, s-a dovedit că materialul monetar depăşeşte mijlocul secolului al III-lea e.n. [7].

La Mehadia, datelor oferite de numismatică li se adaugă diferite date epigrafice şi arheologice. O inscripţie descoperită în castru (CIL, III, 8 010) arată că unitatea militară care staţiona aici purta epitetele ,,Valeriana — Galliena''; săpăturile arheologice au identificat refaceri la castru datînd din epoca constantiniană [8].

Credem că analiza sistematică a materialului arheologic rămas din săpăturile de la Mehadia şi eventualele cercetări viitoare vor verifica şi completa toate ipotezele în legătură cu viaţa castrului de la Mehadia cu date noi, pe care în acest stadiu al cercetărilor nu le putem bănui.

MÜNZEN AUS DEM RÖMERKASTELL VON MEHADIA

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser legt eine Liste der von M. Macrea im Laufe der archäologischen Grabungen von 1942—1943 im Römerkastell Mehadia (Bez. Caraş-Severin) gefundenen 43 Münzen vor. Sie beginnt mit Münzen von

[5] Pentru descoperirile monetare în localitatea Mehadia vezi: I. Buracu, *Muzeul general Nicolae Cena din Băile Herculane şi cronica Mehadiei*, Turnu Severin, 1924, p. 14: dă o listă lungă de monede descoperite fie la ,,castru'' fie la ,,Mehadia''. Seria începe cu monede de la Augustus şi se încheie cu piese de la Diocletianus; D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii*, Bucureşti, 1966, p. 175 menţionează aici piese de la Diocletianus şi Constantinus I; I. Winkler, *Circulaţia monetară în Dacia romană* (lucrare de doctorat, manuscris), p. 87—88 menţionează monede de la Philippus Arabs, Herennius Etruscus, Traianus Decius; E. Chirilă, N. Gudea, I. Moldovan, *Münzen aus der Sammlung des Museums der Stadt Sighişoara*, Sibiu, 1972, p. 14—15, menţionează la Mehadia piese de la M. Aurelius, Commodus, Severus Alexander, Gordianus, Claudius Gothicus, Probus, Licinius, Constantinus I, Crispus, Constantius al II-lea, Valentinianus, Valens.

[6] I. Winkler, *op. cit.*, p. 39.

[7] E. Chirilă, N. Gudea, *Das Römerlager von Buciumi*, Cluj, 1972, p. 123.

[8] M. Macrea, *Repertoriul arheologic...* (mss); idem, *Viaţa în Dacia romană*, p. 466—467.

Trajan und endet mit Prägungen aus der ersten Hälfte des 4. Jhs. Durch Ergänzung der Liste mit allen Münzfunden von Mehadia stellt der Verfasser eine fast ununterbrochene Folge der Münzserie, somit auch des Münzumlaufs, fest. Damit ist ein zusätzliches Argument für das Bestehen des Kastells auch nach Abzug der römischen Armee aus dem übrigen Dazien gegeben. Es scheint, wie auch aus den archäologischen Grabungen hervorgeht, daß in der Spätzeit Reparaturen im Kastell vorgenommen wurden. Die letzten Prägungen der Münzreihe sind von Valentinianus und Valens, also aus einer Zeit, da im allgemeinen die Münzfunde im Banat enden.

CÎTEVA MONEDE BIZANTINE DESCOPERITE ÎN OLTENIA

DE

GH. POENARU BORDEA şi C. VOICU

Cercetătorii veacurilor VI—XIII dispun de o recentă sinteză asupra monedelor bizantine descoperite la nord de Dunăre [1], care are şi meritul de a fi realizat un repertoriu meticulos atît al celor publicate, cît şi pe cel de a fi pus în circuitul ştiinţific numeroase altele, ca date noi, fie anticipînd asupra unor lucrări în curs de publicare, fie utilizînd monedele şi informaţiile acumulate la Institutul de arheologie, pînă atunci inedite. Lucrarea abia amintită constituie un excelent punct de plecare pentru studii istorice viitoare, dar invită în acelaşi timp la progres, atrăgînd atenţia prin însăşi umplerea unei lacune regretabile a cercetării, asupra importanţei numismaticii în conturarea mai clară a realităţilor epocii.

Credem că nu ne înşelăm afirmînd că numismatica bizantină şi implicit istoria perioadei ar avea numai de cîştigat de la o publicare amănunţită a descoperirilor cuprinse în catalogul lui C. Preda. Este vorba, evident, doar de cele pentru care acest lucru se mai poate face, materialul fiind salvat şi accesibil specialiştilor în colecţii publice sau particulare. Pe de altă parte se impune depistarea mai stăruitoare a monedelor bizantine şi publicarea lor urgentă, cu toate datele tehnice necesare.

În cele ce urmează prezentăm cîteva asemenea descoperiri monetare din Oltenia, intrate într-o colecţie particulară din Craiova [2].

I. *Ghindeni, jud. Dolj*

Iustin I

1. M ; CON ; Γ ; anii 518—527, AE↘15,74 g ; 30 mm.
Wroth, — ; DOW, p.41, nr. 9c. 3.

Iustin I şi Iustinian

2. K ; (CON) ; ϵ ; anul 527. AE ↑ 8,55 g ; 26 mm.
Wroth, — ; DOW, — ; cf. Morrisson, p. 54, 3/Cp/AE/03.

Iustinian

3. M ; CON ; Γ ; X/V=541/2. AE ↓ 18,65 g ; 38 mm.
Wroth, 59 ; DOW, p. 88, nr. 40 c.
4. M ; NIKO ; B ; X/X/X=556/7. AE ↓ 15,61 g ; ?3 mm.
Wroth, 21‾ ; DOW, p. 118, nr. 136 b.

Iustin al II-lea

5. K ; NI ; II=566/7. AE ↓ 6,72 g ; 26 mm.
Wroth, 160 ; DOW, p. 232, nr. 104, 1.
6. M ; CON ; A ; X = 574/5. AE↗14,10 g ; 29 mm.

---

[1] C. Preda, *Circulaţia monedelor bizantine în regiunea carpato-dunăreană*, SCIV, 23, 1972, 3, p. 375—415.

[2] Colecţionarul Al. Dinu a avut ca şi altă dată (Gh. Poenaru Bordea, O. Stoica, BMI, 42, 1973, 1, p. 25—30), amabilitatea să permită studiul şi publicarea materialului, furnizînd şi informaţiile privind locurile de descoperire. Îi mulţumim şi aici. Monedele au fost depistate de C. Voicu, care, pentru parte din ele, a făcut şi primele identificări. Din păcate, încercările sale de a obţine confirmări şi precizări suplimentare, între altele printr-o deplasare la Ghindeni, au rămas fără rezultat.

S C I V A, tomul 26, nr. 1, Bucureşti, 1975, p. 153—155

Wroth, — ; DOW, p. 212, nr. 39 a.
Vasile al II-lea — Constantin al VIII-lea
7. AE ↓ 13,23 g; 31×33 mm.
Wroth, 24 (Ioan I); Thompson, tip A_2.

II. *Popoviceni, com. Gotcea Mică, jud. Dolj*
Anastasius
8. M; CON; є; anii 498—518. AE↓14,61 g; 32 mm.
Wroth,— ; DOW, p. 22, nr. 23,1.
Mauriciu Tiberiu
9. M; CON; B; II = 583/4. AE ↓ 11,77 g; 31 mm.
Wroth, 28; DOW, p. 302, nr. 22 b.

III. *Calafat, jud. Dolj*
Iustin al II-lea
10. M; CON; A; II/II = 568/9. AE ↙ 12,43 g; 26 mm.
Wroth,— ; DOW, p. 206, nr. 25 a.

IV. *Piscu Vechi, jud. Dolj*
Constantin al IX-lea
11. AE ↓ 4,22 g; 24 mm. Surfrapată.
Wroth, tip 1, nr. 10 şi urm. (Constantin X). Thompson, tip D.

Cele 11 monede publicate mai sus provin din patru localităţi diferite, pentru care lipseau pînă acum date privind descoperiri monetare bizantine.

De la Popoviceni şi Calafat avem trei monede din secolul al VI-lea, de la Ghindeni şase monede din aceeaşi vreme şi o alta din vremea monedelor anonime, în timp ce la Piscu Vechi avem o singură monedă din secolul al XI-lea.

Majoritatea monedelor sînt deci din secolul al VI-lea, perioadă bine reprezentată şi în descoperirile de la Sucidava—Celeiu, dealtfel singurele mai numeroase şi mai bine cunoscute [3]. Moneda de la Anastasius aduce un nou element în discuţia datei revenirii Imperiului la nord de Dunăre în zona Olteniei [4], după criza serioasă din secolul al V-lea [5], în timp ce moneda de la Mauriciu Tiberiu, descoperită la Popoviceni, este din vremea ultimei domnii mai bine reprezentate în descoperirile din această regiune a ţării noastre, deşi nu lipsesc descoperiri de monede din vremea lui Focas şi Heraclius [6]. Acestea din urmă fac legătura cu tezaurul de obiecte de podoabă şi monede de argint de la Priseaca, jud. Olt [7].

Am mai sublinia că, în acest lot, monedele de la Iustin al II-lea ne apar ca mai numeroase, părînd să confirme, şi pentru Oltenia, fenomenul pe care l-am constatat şi am încercat să-l explicăm pentru Dobrogea [8]. În privinţa atelierelor emitente constatăm că şapte monede sînt emise la Constantinopol şi doar două la Nicomedia. Aceste ateliere sînt, dealtfel, cele mai bine reprezentate şi în descoperirile din aceeaşi vreme, cunoscute pînă acum, din Dobrogea [9].

Printre monedele secolului al VI-lea, de deosebit interes numismatic ne apare moneda emisă în 527, în vremea scurtei asocieri la domnie a lui Iustinian de către Iustin I. Este vorba de o jumătate de follis emisă

---

[3] D. Tudor, Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 393—398; idem, Dacia, 11—12, 1945—1947, p. 203—204; B. Mitrea, SCN, 4, 1968, p. 394—396; O. Toropu, O. Stoica, Drobeta, 1, 1974, p. 159—168; Gh. Poenaru Bordea, SCN, 6, 1975, p. 79—80; cf. C. Preda, *op. cit.*, p. 398, nota 23.

[4] D. Tudor, *Oltenia romană*[3], p. 465; C. Preda, *op. cit.*, p. 397.

[5] Gh. Poenaru Bordea, V. Barbu, Dacia, N.S., 14, 1970, p. 251—295.

[6] D. Tudor, Materiale, 8, 1962, p. 552; B. Mitrea, SCIV, 17, 1966, 2, p. 424; C. Preda, *op. cit.*, p. 398—399, 410 şi 412.

[7] M. Butoi, StComPiteşti, 1, 1968, p. 97—104; B. Mitrea, SCN, 6, 1975, p, 113—125

[8] Gh. Poenaru Bordea, BMI, 40, 1971, 3, p. 54—55, acceptate şi reluate de I. Barnea, Bulletin AIESEE, 10, 1972, 2, p. 169—170; cf. C. Preda, *op. cit.*, p. 385—387 şi tabelul p. 380—381. Precizări suplimentare pentru Dobrogea la Gh. Poenaru Bordea, Al. Popeea, Pontica, 8 (sub tipar).

[9] Gh. Poenaru Bordea, BMI, 40, 1971, 3, p. 57; C. Preda, H. Nubar, *Histria*, III, Bucureşti, 1973, p. 81—85 (H. Nubar).

Fig. 1. Monede bizantine descoperite în Oltenia.

la Constantinopol, nominal care pînă nu demult nu era cunoscut de repertoriile de uz curent pentru această monetărie. Abia acum în urmă un exemplar a fost publicat de Cécile Morrisson [10]. În baza exemplarului nostru și a fotografiei din lucrarea citată (pl. VII) legenda aversului se reconstituie DNIVS[TIN Є IV]STINIANPAVC. Ne apare însă clar că și în cazul exemplarului de la Paris, pe revers, jos, nu este vorba de litera A, care, dealtfel, n-ar avea rost decît dacă ar indica un atelier, ci tot de o stea.

Cele două monede din secolul al XI-lea aduc date noi la cunoașterea circulației monetare în Oltenia, deși în cazul lor, ca și în cazul celorlalte, cercetări suplimentare de teren și săpături arheologice [11], venind să precizeze mediul în care ea se produce, ar fi, desigur, cît se poate de binevenite.

QUELQUES MONNAIES BYZANTINES DÉCOUVERTES EN OLTÉNIE

RÉSUMÉ

Les auteurs présentent 11 monnaies byzantines découvertes par hasard en Olténie (Petite Valachie) à Ghindeni (Justin Ier, Justin Ier et Justinien, Justinien, Justin II et Basile II — Constantin VIII), à Popoviceni (Anastase et Maurice Tibere), à Calafat (Justin II) et à Piscu Vechi (Constantin IX).

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Monnaies byzantines découvertes en Olténie.

---

[10] *Loc. cit.*, supra nr. 2 ; cf. H. Longuet, NZ, 77, 1957, nr. 251 ; W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*, I. *Von Anastasius bis Justinianus I (491—565)*, Viena, 1973, p. 45, 107, pl. 12/5 și *Prägetabelle* IV.

[11] Recent, un bilanț al cunoștințelor actuale a fost realizat și susținut ca teză de doctorat de O. Toropu. Autorul a adus un aport personal substanțial, atît arheologic (cf. deocamdată, Dacia, N.S., 16, 1972, p. 163—188), cît și numismatic (cf. C. Preda, *op. cit., passim*).

AL III-EA CONGRES INTERNAŢIONAL DE STUDII SUD-EST EUROPENE, 4—11 SEPTEMBRIE 1974

Al III-lea Congres internaţional de studii sud-est europene care s-a desfăşurat la Bucureşti între 4—11 septembrie 1974 a constituit o importantă manifestare ştiinţifică atît prin complexitatea tematicii abordate cît şi prin participarea unui foarte mare număr de specialişti (1 300 de participanţi înscrişi, din domeniul istoriei, arheologiei, etnografiei, lingvisticii, istoriei artei, reprezentînd 34 de ţări).

În cadrul programului congresului, un volum cuprinzător a revenit temelor de arheologie şi istorie începînd din perioada preistorică pînă în epoca contemporană: 1. Mediterana şi Balcanii în epoca pre- şi protoistorică; 2. Procesul urbanizării în spaţiul balcanic pînă la sfîrşitul antichităţii; 3. Geneza popoarelor balcanice şi formarea statelor; 4. Statele balcanice şi sud-est europene în relaţiile internaţionale (secolele XVIII—XX); 5. Caracterele şi tendinţa dezvoltării economice, sociale şi instituţionale a statelor balcanice şi sud-est europene.

Rapoartele, corapoartele şi comunicările prezentate au reflectat rezultatele celor mai noi cercetări în domeniile amintite, evidenţiindu-se contribuţia cercetărilor proprii în cadrul cercetărilor de ansamblu, deschizîndu-se un bogat prilej de discuţii, de informare multilaterală şi de confruntare, de un înalt nivel ştiinţific.

Din partea Institutului de arheologie din Bucureşti au fost prezentate 14 comunicări şi un coraport, care au reflectat în mod cuprinzător stadiul la care a ajuns cercetarea ştiinţifică în ţara noastră în domeniul arheologiei.

Comunicările referitoare la perioada comunei primitive s-au remarcat prin tratarea şi analiza culturilor materiale de pe teritoriul ţării noastre sub raportul lor etiologic şi evolutiv, încadrate permanent în ansamblul mult mai larg al spaţiului altor civilizaţii cu care s-au condiţionat reciproc. Au fost prezentate probleme legate de evoluţia culturilor străvechi, a tipurilor de aşezare, a formelor de economie, a manifestărilor de artă şi spirituale (Vasile Boroneanţ, Marin Nica, Eugen Comşa, Corneliu Mateescu, Cornelia Belcin, Alexandrina Alexandrescu, Vlad Zirra).

În cadrul temei privind procesul urbanizării au fost abordate diferite aspecte începînd cu epocile arhaică şi clasică şi pînă la sfîrşitul antichităţii. Comunicările şi rapoartele au analizat aspectele comune şi generale ale evoluţiei urbanizării în spaţiul sud-est european, au dezbătut cele mai recente descoperiri, aducînd contribuţii originale în problemele legate de fenomenul urbanizării la daci, în urbanizarea limes-ului dunărean, a raporturilor dintre construcţiile militare şi civile la Dunărea de Jos, a fundării oraşelor etc. (Hadrian Daicoviciu, Maria Coja, Al. Suceveanu, A. Rădulescu, C. Scorpan, Emilian Popescu, Radu Vulpe, Maria Alexandrescu.)

La tema privind geneza popoarelor balcanice, mai multe comunicări au dezbătut problemele legate de etnogeneza românilor (mileniul I e.n.), abordînd rezultatele celor mai noi descoperiri legate de procesul de etnogeneză a românilor, acoperind perioada de la părăsirea Daciei de către administraţia şi armata romană, pînă în secolul al X-lea.

Comunicările au prezentat etapele procesului de etnogeneză aşa cum se reflectă în lumina descoperirilor arheologice şi a izvoarelor scrise, urmărindu-se principalele direcţii de cercetare: problema continuităţii etnice şi culturale a dacilor şi populaţiei daco-romane, permanentizarea influenţelor factorilor roman şi romano-bizantin şi raporturile populaţiei locale cu populaţiile migratoare, care s-au instalat temporar sau mai statornic pe acest teritoriu în mileniul I e.n. A fost analizat modul în care populaţiile alogene au influenţat procesul de etnogeneză sub raport cultural, demografic şi social economic: Şt. Pascu, Ştefan Ştefănescu (raport), Suzana Dolinescu-Ferche, Maria Comşa, Eugenia Zaharia, Radu Popa (comunicări).

S-a remarcat efortul specialiştilor români şi străini de a aprofunda în comun lungul proces de etnogeneză, de a scoate în evidenţă patrimoniul cultural pe care popoarele din sud-estul continentului le-a adus culturii europene.

În cadrul temei a IV-a, privind statele balcanice şi relaţiile internaţionale între secolele XVIII—XX, au fost analizate, în mod complex, procesul istoric care a precedat formaţiunile statelor din sud-estul Europei, relaţiile culturale şi spirituale dintre ţările din sud-estul Europei în evul mediu ş.a.

S C I V A, tomul 26, nr. 1, Bucureşti, 1975, p. 157—158

În timpul desfășurării congresului a avut loc o importantă manifestare științifică : masa rotundă *Sylloge nummorum graecorum*. Prestigioasa colecție ce și-a făcut apariția ca urmare a unei inițiative luată din 1931 de Royal British Academy, *Sylloge nummorum graecorum* (SNG), a urmărit, și urmărește în continuare, publicarea amănunțită, cu ilustrație completă, de cel mai înalt nivel, a tuturor colecțiilor importante de monede grecești.

Cu toate realizările concretizate în publicarea unui număr destul de mare de fascicule, ca, de exemplu, cele ale Muzeului din Copenhaga, cele ale colecțiilor din Anglia, Fitzwilliam Museum de la Cambridge și Heberden Coin Room de la Ashmolean Museum Oxford din Anglia, ale colecțiilor von Aulock (Istanbul), Evelpidis (Atena), Burton Y. Berry (SUA), cele apărute în R.F. Germania și cele consacrate colecției de la American Numismatic Society, efortul făcut a fost considerat insuficient și ritmul de apariție prea lent.

La Congresul internațional de la Copenhaga (1967) s-a preconizat ca SNG să devină internațională și publicarea colecțiilor să fie continuată în colaborare cu Uniunea academică internațională, care are în alcătuirea ei Comisia internațională de numismatică.

Masa rotundă de la București, organizată sub egida AISSEE, se înscrie într-o serie de reuniuni, in detaliul cărora nu putem intra aici, urmărind îmbunătățirea și extinderea SNG, prin colaborarea numismaților din cît mai multe țări. Desfășurată în ziua de 9 septembrie 1974, cu participarea a numeroși oameni de știință din Anglia, Albania, Belgia, Bulgaria, Franța, R. D. Germană, R. F. Germania, Italia, Iugoslavia și România, masa rotundă de la București, prezidată de acad. Emil Condurachi și prof. Paul Naster (Louvain, Belgia), membru al Comisiei internaționale de numismatică, salutată de sir Ronald Syme, președinte al Consiliului internațional al filozofiei și al științelor umane, a examinat multilateral numeroase probleme actuale puse de pregătirea, elaborarea și publicarea SNG.

Problema principală a fost extinderea SNG la cît mai multe țări, pe linia internaționalizării colecției, la București fiind abordată mai ales colaborarea țărilor din estul și sud-estul Europei. În acest sens, avem de subliniat aici că, pentru anii ce vin, trei dintre principalele instituții științifice posesoare de colecții de monede grecești din țara noastră vor pregăti publicarea lor în formula SNG : Institutul de arheologie din București (B. Mitrea, C. Preda, Gh. Poenaru Bordea), Cabinetul numismatic al Bibliotecii Academiei R. S. România (Oct. Iliescu) și Muzeul de arheologie din Constanța (R. Ocheșeanu).

Masa rotundă a examinat cu atenție, propunîndu-se puncte de vedere interesante, probleme numismatice, științifice, în sens mai larg, și tehnice, care vor contribui și ele desigur la îmbunătățirea și reactivarea acestor importante publicații care, odată apărute, constituie instrumente de lucru în adevăratul sens al cuvîntului, fie pentru determinări mai precise, fie pentru viitoare *corpora*, fie pentru studii de profundă specialitate dedicate unei cunoașteri tot mai amănunțite a activității unuia sau altuia din atelierele atît de numeroaselor și diferitelor autorități emitente de „monede grecești". Reușita întrunirii de la București este, credem, o garanție pentru succese viitoare în acest domeniu de cunoaștere.

Congresul a constituit o reușită sub raport științific, al organizării și al climatului de prietenie și cordialitate în care s-a desfășurat.

Suzana Dolinescu-Ferche și Gh. Poenaru Bordea

RALPH S. SOLECKI, *Shanidar. The Humanity of Neanderthal Man*, The Penguin Press, Londra, 1972, 195 p., 20 pl., 8 fig., 3 hărţi

R. Solecki a izbutit să-şi înscrie cartea în seria celor ce prezintă descoperiri arheologice şi date ştiinţifice la limita dintre lucrarea de specialitate şi lucrarea de popularizare. Cu alte cuvinte, termenii tehnici, de specialitate, sînt eliminaţi pe cît se poate pentru ca textul să fie accesibil unui cerc cît mai larg de cititori, dar datele şi problemele aduse în discuţie sînt tratate cu rigurozitate şi seriozitate.

Volumul nu este şi nici nu are pretenţia de a fi o monografie a staţiunii arheologice de la Shanidar; este aproape o simplă transcriere a unor note de călătorie şi a jurnalelor de săpături. Aşadar, descoperirile sînt prezentate în ordinea în care s-au făcut în decursul celor patru campanii de săpături şi nu grupate pe probleme, în scara cronologică a trecutului preistoric (cap. 3—7).

În partea introductivă se face istoricul cercetărilor arheologice în Kurdistanul Irakului, istoricul geologic al zonei cercetate, se prezintă cîteva date asupra istoriei regiunii şi a kurzilor (cap. 1), sînt descrise toate localităţile şi punctele vizitate de autor în căutarea unei aşezări preistorice bogate, care să merite investiţiile unor săpături (cap. 2).

În această primă parte a cărţii, interesante ni se par unele consemnări ale autorului privind observaţii asupra populaţiilor actuale din regiunile prin care a trecut. De cele mai multe ori sînt într-adevăr consemnări, fără comentarii, dar care în mod evident nu au fost notate din simpla curiozitate a unui străin de ţara respectivă, ci pentru că ele au dat de gîndit preistoricianului Ralph Solecki. Printre acestea se înscriu cele asupra kurzilor din tribul Shirwani, care au terenuri agricole şi locuinţe în valea Mergasur, dar care, între octombrie şi aprilie vin să se instaleze, împreună cu animalele lor, în peştera de la Shanidar (şi în altele) deoarece, datorită orientării văii respective, iernile sînt mult mai blînde aci. În interiorul peşterii fiecare familie îşi are coliba sa construită din împletituri de nuiele, avînd fiecare în mijloc o vatră îngrădită cu pietre pe trei părţi. „Locul de întîlnire" al comunităţii este în jurul focului aprins din turte de bălegar şi argilă, care arde mocnit, zile de-a rîndul, aproape de gura peşterii. Autorul presupune că porţiunile groase de cenuşă neîngrădite, nedelimitate, găsite în săpături în stratul proto-neolitic s-ar datora unor practici similare. Deşi această comunitate posedă vase de lut şi aramă, apa, care este adusă de la cca 15 minute distanţă, este cărată în piei de capră. Tot în piele de capră se pregăteşte şi iaurtul. Dieta se bazează pe lapte şi derivate; carnea este o raritate deşi cei cca 40 de membri ai comunităţii pot fi consideraţi bogaţi, posedînd 41 vaci şi viţei, 100—150 capre, 6 găini (plus 10 cai şi 7 cîini). Cele patru rîşniţe de mînă sînt zilnic folosite.

Săpăturile au atins patul peşterii la cca 14 m adîncime faţă de nivelul actual. S-au distins patru straturi: A = proto-neolitic; B = mezolitic al cărui început şi sfîrşit au fost datate prin C 14 la 10 500, respectiv 8 600 î.e.n.; C = paleolitic superior (Baradostian) cuprins între 33 000 şi 26 750 î.e.n.; D = paleolitic mijlociu (musterian), a cărui fază finală a fost datată 46 000—50 000 ani înainte de prezent şi al cărui început se apreciază, după grosimea stratului, a se plasa acum cca 100 000 ani.

Stratul musterian măsoară peste 8,50 m grosime. S-a putut stabili că în cursul acumulării sale s-au produs, în patru momente, desprinderi masive de blocuri de calcar din tavanul peşterii. Dacă asemenea desprinderi au fost cu siguranţă o calamitate pentru locuitorii peşterii din acea vreme, ele au însemnat, măcar în parte, marele noroc al colectivului de cercetători, care au descoperit atîtea schelete umane încît ajunseseră să considere „o calamitate" găsirea unui nou schelet! Într-adevăr, din cei nouă indivizi descoperiţi (2 copii, 2 femei, 5 bărbaţi), cel puţin patru reprezentau înmormîntări „neintenţionate", adică oameni surprinşi de prăbuşirile de stînci şi omorîţi pe loc. Din precizările făcute reiese că observaţiile de teren au fost deosebit de minuţioase, ele permiţînd reconstituirea poziţiei ante şi post-mortem a victimelor, ca şi intervenţiile celor rămaşi în viaţă în jurul acestor morminte ad-hoc, atunci cînd constataseră dispariţia semenilor lor.

O descriere foarte amănunţită şi o discuţie mai amplă sînt rezervate scheletelor Shanidar I şi IV. Shanidar I sau „Nandy" a fost victima ultimei prăbuşiri din stratul musterian. Era un bărbat de aproximativ 40 ani, puternic handicapat fizic, în sensul că era lipsit de antebraţul drept (fie din naştere, fie că îi fusese amputat la o vîrstă fragedă), îşi pierduse ochiul stîng, avea o artroză avansată. Cu toată incapacitatea lui, „Nandy"

a fost susţinut de colectivitatea care a acceptat să-l hrănească şi să-l ajute pînă la o vîrstă înaintată pentru vremurile respective, mai mult încă, să-i aducă un ultim omagiu, depunînd peste el o grămadă de pietre.

În schimb, Shanidar IV, tot un bărbat, a fost înmormîntat intenţionat în condiţii care nu numai că ne erau necunoscute nouă. celor de azi, a fi fost practicate de oamenii paleoliticului, dar erau şi total nebănuite. Şi anume, analizele polinice au dus la concluzia că defunctul a fost depus pe o targă împletită din ramurile unui arbust înrudit cu pinul, printre care s-au întreţesut flori provenind de la minimum opt specii. După perioada de înflorire a celor din urmă, Arlette Leroi-Gourhan conchide că individul a murit între sfîrşitul lunii mai şi începutul lunii iunie. Cercetătoarea franceză îşi întemeiază afirmaţiile pe următoarele considerente: a) în nici o altă probă de pămînt din săpătură nu se mai întîlneşte polen de flori; nici chiar în probele ce depăşesc perimetrul imediat al ,,mormîntului"; b) pe lamele de microscop, polenul dintre oasele acestui schelet apare sub formă de aglomerări masive, uneori polenul unei singure specii pe o lamă, situaţie care nu se repetă în probele luate de aiurea; c) polen al arbustului înrudit cu pinul apare în toate probele din peşteră, niciodată însă cu acelaşi aspect aglomerat.

Acest gest gingaş, sub forma unor buchete de flori aduse unui semen dispărut, ca şi acceptarea şi foarte probabil ajutorarea handicapatului ,,Nandy", i-au inspirat lui Solecki subtitlul volumului, ca şi o caldă, aproape pătimaşă pledoarie în favoarea omeniei omului de Neandertal, tradusă prin sentimente faţă de membrii aceleiaşi comunităţi.

Constrîns de realitatea descoperirilor, autorul este însă nevoit să recunoască şi limitele aceluiaşi om de Neandertal, manifestate prin gama restrînsă şi monotonia inventarului litic folosit de-a lungul celor cca 50 000 ani de locuire — la intervale, de bună seamă — în peştera de la Shanidar. Păstrarea nemodificată a inventarului un timp atît de îndelungat surprinde cu atît mai mult cu cît, conform analizelor sporo-polinice, el şi-a desfăşurat viaţa în condiţii climatice foarte oscilante. Iar aceste caracteristici sînt şi mai puternic reliefate prin comparaţie cu marea diversitate de forme şi unelte din stratul paleolitic superior. Solecki simte nevoia să explice cauza acestor diferenţe şi, pentru aceasta, aderă la ipoteze emise de alţi cercetători. Astfel, Jaquetta Hawkes susţine că omul de Neandertal, prin inventarul său simplu, oarecum orientat pe un singur făgaş, dovedeşte lipsă de inventivitate şi adaptabilitate, ceea ce se justifică prin faptul că nu ar fi posedat o vorbire suficient de organizată, de precisă. Pe de altă parte, Alexander Marshak a interpretat unele semne găsite pe pietre şi oase provenind din aşezări paleolitice superioare de pretutindeni, drept ,,agende" ale oamenilor vremii, care le aminteau perioada schimbării anotimpurilor, migraţiilor animalelor şi altele. Aşadar, omul paleoliticului superior ar fi beneficiat de o achiziţie culturală care îi asigura un mai bun control asupra mediului înconjurător, şi implicit, mai multă independenţă.

Evident, asemenea ipoteze sînt plauzibile, dar valabilitatea lor nu poate fi nici testată practic, nici sprijinită sau infirmată de descoperiri viitoare. În fond, se admite că odată cu achiziţionarea staţiunii erecte, *Homo* şi-a cîştigat şi capacitatea graiului articulat. Or, tocmai descoperirile de la Shanidar au întărit presupunerea că scheletul postcranian al neandertalienilor era mai ,,modern" decît se credea. Deci, din punct de vedere anatomo-fiziologic, erau apţi pentru o vorbire perfect curentă, fără să putem şti cît de curentă şi cît de elaborată era. Dincolo de orice fel de dubiu, omul paleoliticului superior le era superior, fapt ce se constată din organizarea economiei sale, din realizările sale artistice etc. Dar dacă această superioritate se datora *şi* unei vorbiri mai perfecţionate, *şi* presupuselor ,,agende", sau numai experienţei îmbogăţite pe parcursul evoluţiei filumului uman este mai greu, dacă nu chiar imposibil, de ştiut.

Cartea este scrisă într-un stil destul de puţin îngrijit, am putea spune chiar în grabă. Aşa se explică frecventele repetiţii, exprimate aproape cu aceeaşi formulare, la intervale de o pagină-două. Dar poate că această lipsă de pretenţii, ca şi relatarea micilor incidente din viaţa de zi cu zi a şantierului, fac lectura uşoară, dîndu-i cititorului impresia de a fi participat la săpăturile din peştera de la Shanidar.

Alexandra Bolomey

ÁGNES CS. SÓS, *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22, München, 1973, 210 p., 61 fig., 32 pl.

Merituoasa conducătoare a săpăturilor de la Zalavár prezintă în această lucrare rezultatele săpăturilor executate, ani de-a rîndul, în importantul centru politic şi bisericesc din secolul al IX-lea de lîngă lacul Balaton. Ele au fost parţial semnalate şi mai înainte, în

alte publicaţii, şi alcătuiesc nucleul expunerii care constituie astfel şi un raport definitiv al săpăturilor de la Zalavár. Concluziile la care ajunge autoarea servesc, totodată, ca punct de plecare pentru prezentarea traiului slavilor în Pannonia în secolul al IX-lea, aşa cum o arată şi titlul cărţii. Acesta este însă mai restrins decît conţinutul lucrării, care tratează, de fapt, întreaga istorie a Pannoniei în intervalul de timp amintit, în complexitatea ei şi în contextul problemei slavilor, încît titlul mai adecvat ar fi fost „Ungaria apuseană în secolul al IX-lea".

Ca orice etapă din zbuciumata desfăşurare a migraţiei popoarelor, şi secolul al IX-lea în Ungaria are particularităţile lui bine conturate, caracterizate prin anumite evenimente şi fenomene precis determinate. La începutul lui, imperiul carolingian desfiinţează stăpinirea avară, iar la sfîrşitul veacului pătrund în bazinul dunărean maghiarii şi întemeiază statul lor. În vidul politic creat prin dispariţia puterii avare, imperiul franc îşi fixează frontierele de răsărit la Dunăre; în sud se ridică primul ţarat bulgar, şi îşi întinde sfera de influenţă pînă departe pe Tisa în sus, iar în a doua jumătate a secolului principatul moravian cîştigă o importanţă tot mai mare.

În prima parte a lucrării autoarea analizează, în lumina numeroaselor izvoare ale analisticii france, organizarea administrativă, militară şi bisericească a provinciei nou create. La început, în primele decenii, ea face parte din Limes Pannonicus Avaricus, iar după 828 din prefectura răsăriteană, care se compune din teritoriile diferiţilor comites. Autoarea consideră că Pannonia a rămas sub stăpînirea efectivă a imperiului franc pînă la venirea maghiarilor la sfîrşitul secolului, şi astfel „ducatul" lui Privina şi Coţel de la Mosaburg-Zalavár nu pot fi considerate ca stăpîniri slave independente, ci reprezintă feude încadrate în sistemul de vasalitate al imperiului carolingian. Fără să intervină o modificare în situaţia de drept, către sfîrşitul secolului, în timpul lui Svatopluc, principatul moravian ocupă probabil anumite teritorii în nord-estul Pannoniei, care însă nu pot fi precis delimitate. Din punct de vedere bisericesc, Pannonia a aparţinut diocezelor de la Salzburg şi Passau, iar şederea şi activitatea lui Metodiu la curtea lui Coţel reprezintă mai mult un episod trecător.

Din toponimia regiunii rezultă că populaţia a avut un caracter mixt, eterogen, fiind compusă din mai multe grupe etnice: slavi, bavarezi şi avari. Trebuie subliniat că autoarea admite, pe baza datelor literare, filologice şi arheologice, în jurul lacului Balaton (la Keszthely, Fenékpuszta şi în împrejurimile oraşului Pécs) continuitatea unor elemente romane tîrzii, pînă în secolul al IX-lea. Originea populaţiei slave nu este unitară şi nu poate fi atribuită cu certitudine slavilor de sud sau de vest.

În expunerea şi rezolvarea problemelor complicate şi mult discutate, autoarea se situează, ca şi în prima parte, pe o poziţie ponderală şi obiectivă, relatînd părerile diferiţilor cercetători şi expunîndu-le argumentele.

În partea a treia, cea arheologică, sînt expuse rezultatele săpăturilor autoarei în cimitirul de incineraţie de la Pokaszepetk, la biserica din secolul al IX-lea de la Zalavár-Récéskut şi în centrul şi în cetatea lui Privina de la Zalavár. În continuare se discută celelalte descoperiri contemporane din Pannonia, cele din jurul lacului Balaton, de la Keszthely (= Castellum) şi Fenékpuszta, apoi refolosirea sau întrebuinţarea în continuare a construcţiilor romane de la Sümeg şi Pécs, precum şi urmele din „cotul Dunării", între Budapesta şi Esztergom. În general, urmele slave depistate pînă în prezent în Ungaria apuseană sînt puţine la număr şi oglindesc o intensitate redusă a locuirii slave, sau, mai de grabă, caracterul lacunar şi incipient al cercetărilor.

Ultimul capitol tratează schimbările intervenite în bazinul carpato-dunărean în urma pătrunderii maghiarilor şi legăturile lor cu slavii. Interesante sînt evaluările, desigur ipotetice, ale numărului populaţiei din Ungaria de vest pe la anul 900, calculat după mărimea teritoriului şi numărul kilometrilor pătraţi.

Lucrarea cuprinde o bogată listă bibliografică, care poate fi consultată cu folos pentru diferitele probleme contemporane celor tratate. Numeroase planuri şi schiţe ilustrează situaţiile topografice discutate şi hărţi utile de răspîndire completează şi documentează argumentarea privitoare la materialele arheologice şi toponimice. Folosirea hărţilor ar fi fost mult uşurată dacă s-ar fi anexat pentru ele liste şi cataloage explicative numerotate. Ca un amănunt, menţionăm că limita cronologică superioară şi inferioară a unui obiect arheologic se fixează în raport cu prezentul, indiferent dacă indicaţia se referă la o dată înainte de sau din era noastră (p. 89).

Problemele discutate privesc în primul rînd şi aproape exclusiv Ungaria, spre vest de Dunăre, încît este explicabil că referirile la teritoriile spre est de Tisa sînt destul de rare. Totuşi, cititorul preocupat de problemele epocii respective în România parcurge cartea cu un folos deosebit. Aproape pe fiecare pagină înregistrează similitudini sau fenomene de congruenţă, probleme care se pun în aceeaşi măsură pentru ambele zone, încît şi bibliografia citată şi soluţiile propuse interesează la fel. Fără a le discuta mai amănunţit sau a le enumera în mod complet, ne mulţumim să menţionăm cîteva asemenea probleme. Pe plan istoric şi filologic acestea ar fi: existenţa şi caracterul unor formaţiuni politice

în secolul al IX-lea, întinderea și sfera de influență a puterii bulgare și principatului moravian, intensitatea și interpretarea toponimiei slave, existența unor toponimice premaghiare neslave, compoziția populației în lumina toponimiei, corelația populației băștinașe cu slavii. Aspectele arheologice sînt și mai numeroase ; pentru ele cercetătorul din România va trebui să țină seamă, în lumina cărții semnalate, de asemenea de situația din Ungaria de dincolo de Dunăre. Înșirăm, selectiv, cîteva dintre ele : semnificația și originea pintenilor de tip carolingian și a ceramicii fine cu forme de butelii și de amfore, folosirea în continuare sau reîntrebuințarea construcțiilor romane, răspîndirea, originea și durata ritului de incinerație în a doua jumătate a mileniului întîi și poziția culturii Bielo-Brdo. Problema datării rotondelor este importantă și pentru cea de la Alba Iulia, din Bălgradul lui Gylas (= Gyulafehérvár), iar în privința cetăților de pămînt cu valuri cu arsură se accentuează necesitatea datării lor cît mai precise, pentru a le putea interpreta din punct de vedere istoric.

Toate aceste exemple arată actualitatea și valoarea cărții, de care va trebui să se țină seamă și la tratarea istoriei secolului al IX-lea pe teritoriul României.

K. Horedt

ROSEMARIE FRANZ, *Der Kachelofen. Entstehung und kunstgeschichtliche Entwicklung vom Mittelalter bis zum Ausgang des Klassizismus*, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz, 1969, 194 p. +609 planșe + 47 de figuri în text

Ca în multe alte domenii ale istoriei culturii materiale europene, secolul al XIV-lea a înregistrat un însemnat progres și în cadrul producției de ceramică prin afirmarea ramurii producătoare de cahle de sobe, olarii medievali fiind socotiți primii artizani de construcții de sobe, activitate meșteșugărească deosebit de prodigioasă, mai ales sub raport artistic, timp de peste cinci secole. A fost, de aceea, firesc ca studiul cahlelor și al sobelor de cahle să rețină atenția specialiștilor încă de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, astfel că, în primele trei-patru decenii ale secolului nostru, studiului respectiv să i se consacre deja o literatură destul de bogată [1] ; în această vreme apar și la noi primele lucrări referitoare la cahlele medievale [2]. Cercetările arheologice din anii de după război au contribuit într-o largă măsură la elaborarea de noi studii de sinteză [3] bazate pe o documentație bogată și superior valorificată în funcție de criterii cronologice și tipologice.

Lucrarea Rosemariei Franz reprezintă prima monografie fundamentală asupra sobelor de cahle fiindcă, așa cum anunță subtitlul, urmărește, și izbutește în largă măsură, să clarifice originile și etapele evoluției lor istorice pe o perioadă de mai bine de patru secole. Folosirea unui vast material muzeistic, a știrilor documentare și a stampelor de epocă, întreprinderea unei competente analize a elementelor iconografice au permis autoarei o tratare cronologică a întregii probleme, fapt care a însemnat un cîștig de real interes științific.

Primul capitol cuprinde tratarea pe scurt (p. 11—23) a *tehnicii și materialului* privind instalațiile de încălzit pe baza căreia se demonstrează *geneza sobelor de cahle și formele lor timpurii* din soba țărănească construită din piatră sau din lut, alimentată cu foc dintr-o încăpere alăturată sau din afară. Astfel de sobe s-au folosit în zonele muntoase din centrul Europei ca urmare a climei reci. De dimensiuni mici, foarte asemănătoare unor cuptoare de formă tronconică sau boltite (în formă de con sau de semisferă), primele reconstituiri de astfel de sobe au un număr mic de cahle-oală îngropate în grosimea pereților de lut cu scopul de a iradia căldura (vezi reprezentarea grafică din fig. 11). Dacă pentru sobele de cahle-oală, evoluate deja în secolul al XIV-lea, există unele date iconografice, în ceea ce privește precursoarele acestora din evul mediu timpuriu, autoarea se întemeiază în special pe material etnografic de dată relativ recentă.

Evident, noi contribuții privind problema cunoașterii instalațiilor de încălzit din evul

---

[1] Lista completă a acestei bibliografii se află la p. 169—172 în lucrarea anunțată în titlu.

[2] R. Gassauer, BCMI, 1935, fasc. 86, p. 145 și urm. ; Barbu Slătineanu, BCMI, 30, 1937, 93, p. 141 și urm.

[3] Prin modul în care reușesc să îmbrățișeze întreagă această problemă privind părțile centrale ale Europei, de o deosebită utilitate științifică sînt lucrările : I. Holl, I, BudReg, 18, 1958, p. 211—300 ; P. Voit — I. Holl, *Alte ungarische Ofenkacheln*, Budapesta, 1963 ; idem, *Carreaux de poêl hongrois*, Budapesta, 1965.

mediu timpuriu revin cercetării arheologice[4]. Deocamdată, în ceea ce priveşte stadiul cunoştinţelor referitoare la realităţile de la noi, putem cita descoperirea, de dată recentă, a primei sobe de cahle-oală datînd din prima jumătate a secolului al XV-lea la Rîmnicu Vîlcea[5], urmată curînd de semnalarea unei (sau a două) astfel de sobe deja în prima jumătate a secolului al XIV-lea în reşedinţa întărită a Bogdăneştilor din Maramureş[6].

Din cuprinsul acestui capitol, bogat în consideraţii de ordin tehnic, reţinem ideea originii romane a cahlelor, autoarea avînd în vedere procedeul folosirii oalelor în construcţia zidurilor boltite în antichitate, cît şi asemănările dintre formele celor mai timpurii cahle şi vasele-cupe folosite în scopul arătat mai sus de către constructorii antici. Din zona muntoasă a Alpilor, unde se socoteşte că au apărut, sobele de cahle s-au răspîndit spre nord şi răsărit unde, mai întîi în reşedinţele nobililor şi în locuinţele bürgerilor, au cunoscut o dezvoltare artistică.

Capitolul următor (p. 24—37) cuprinde studiul tipologiei cahlelor şi al evoluţiei de la cahla-oală modelată la roata olarului la formele cu faţa anterioară decorată (vezi graficele de la fig. 12 a, 12 b şi 13). Prima ispită către o modelare artistică au oferit-o cahlele-oală a căror margine deschisă a căpătat forma triunghiulară, pătrată sau în formă de inimă. Cea mai veche încercare de decorare artistică constă în decorul cu cercuri concentrice pe fundul cahlelor-castroane (Schüsselkachel). Decorarea suprafeţei interioare a fundului acestor cahle (a căror profunzime scade pentru a aduce în prim plan decorul) este variată, la libera alegere a olarului şi ca atare inspirată din ornamentica oalelor de uz comun. Totodată aceste elemente de decor au un vădit caracter tehnic, ele fiind dictate, în bună măsură, de posibilităţile pe care le oferă tehnica modelării la roata olarului a acestor produse ceramice. Pe măsură ce tehnica de modelare a cahlelor evoluează, mai ales atunci cînd cahlele primesc o faţă expusă mai propice decorării, şi mijloacele de ornamentare ale acestora — venind în întîmpinarea progresului tehnicii de confecţionare cu ajutorul tiparelor — se vor modifica şi se vor îmbogăţi sub raportul creaţiei artistice. Prin urmare, evoluţia formei cahlelor s-a făcut din motive estetice — mărimea suprafeţei destinată decorării — dar şi din raţiuni de ordin tehnic, sobele făcute din cahle unite una lîngă alta fiind evoluate în raport cu cele la care rămîn spaţii de lut între cahle.

Capitolele dense din lucrare sînt rezervate *cahlelor şi sobelor de cahle din secolele XIV şi XV* (p. 38—69) şi *sobelor din secolul al XVI-lea* (p. 70—116).

Sobe întregi din secolul al XIV-lea nu s-au păstrat ci doar grupe de cahle şi reconstituiri de modele de sobe datorate lui I. Holl[7]. Termenul de sobă de cahle (*Kachelofen*) era cunoscut în secolul al XIV-lea în limba germană literară, iar la 1405 apare prima dată consemnat în limba germană uzuală sub forma de „K a c h e l e n o v a n" (vezi p. 38). Datele furnizate de săpăturile arheologice sau cele oferite de caracteristicile stilistice arată că pe parcursul secolului al XIV-lea forma cahlelor şi a sobelor de cahle s-a diversificat în mod apreciabil. Atît prin monumentalitatea dimensiunii, cît şi prin valoarea lor artistică, sobele din secolele XIV şi XV erau cele mai reprezentative piese ale arhitecturii de interior. Ele erau alcătuite dintr-o parte de formă cubică — camera de foc propriu-zisă — susţinută de un soclu de piatră, din cărămidă sau din cahle; deasupra camerei de foc soba se continua cu o formă poligonală şi se termina cu o cornişă (fig. 15, 16, 17, 18, 93, 102, 104). Aceste sobe, arată autoarea, se documentează în sudul R. D. Germană şi R.F. Germania, în Austria, Ungaria, Cehoslovacia şi Polonia. Adăugăm că

---

[4] În ceea ce priveşte teritoriile noastre, unele indicii interesante pentru caracteristicile instalaţiilor de încălzit timpurii, credem că le pot oferi *cuptoarele cu vălătuci* datînd din secolul VI de la Dulceanca. Cf. Suzana Dolinescu-Ferche, *Aşezări din secolele III şi VI e.n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, Bucureşti, 1974, p. 73, 76, 94. Un alt gen de *instalaţii de încălzit — gătit* se cunosc în aşezarea de la Coconi şi datează din secolul al XIV-lea. Ele sînt compuse din cuptor (construit din lut, de formă tronconică, înalt de 0,70 m, cu acoperişul plan) şi din vatră. Cf. Nicolae Constantinescu, *Coconi, Un sat din Cîmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrîn. Studiu arheologic şi istoric*, Bucureşti, 1972, p. 46, şi fig. 17—20. Cîteva cahle-oală asemănătoare întru totul celor din sobele de la Rîmnicu Vîlcea şi de la Cuhea se documentează şi la Coconi; vezi pl. 32/1,3; pl. 36/1; şi pl. 38/3 din ilustraţia cărţii mai sus citate.

[5] Elena Busuioc, *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice din anul 1970 de la Rîmnicu Vîlcea*, prezentat în sesiunea de rapoarte a Institutului de arheologie din februarie 1971 şi comunicarea aceleiaşi, *O casă de orăşean din prima jumătate a secolului al XV-lea la Rîmnicu Vîlcea*, ţinută la sesiunea Direcţiei monumentelor istorice în ianuarie 1973.

[6] Radu Popa, SCIV, 24, 1973, 4, p. 671—679.

[7] I. Holl, *op. cit.*, p. 233.

astfel de sobe se documentează în Moldova [8], în a doua jumătate a secolului al XV-lea ca să nu cităm decît impunătoarea sobă, aparținînd goticului tîrziu, din casa domnească de pe platoul din fața Cetății de scaun a Sucevei.

Dînd dovadă de o deosebită erudiție, Rosemarie Franz valorifică în continuare un bogat material documentar aflat în muzee din centrul și nordul Europei (ilustrat din plin în lucrare și într-o remarcabilă realizare grafică), stabilind totodată diferitele centre și ateliere creatoare de modele caracteristice. Autoarea subliniază însă caracterul dificil al acestei întreprinderi, dată fiind larga circulație pe care o au modelele de cahle cît și împrejurarea că ridicarea unei sobe însemna, adeseori, efortul mai multor sobari.

Pe lîngă reprezentările profane — cu bărbați și femei, cu cavaleri, cu scene de vînătoare, cu scuturi și blazoane și cu scene inspirate din fabule — ,frecvente în secolul al XIV-lea, un loc important îl ocupă în secolul al XV-lea scenele biblice.

Începînd cu secolul al XVI-lea sobele întregi păstrate se înmulțesc astfel că lucrarea cuprinde cel mai bogat repertoriu de astfel de piese conservate în muzeele europene.

Adevărat mobilier somptuos, distingîndu-se prin ornamentația de smalțuri multicolore, sobele din secolul al XVI-lea aparțin stilului Renașterii (fig. 3—7; 207—355). Cele mai vechi cahle cu motive renascentiste apar în partea germană a Elveției sub înrîurirea Renașterii italiene. De aici, arată autoarea, noul stil s-a răspîndit în restul Europei; socotește însă că în teritoriile germane, privind replica viguroasă a stilului gotic, acesta nu a însemnat decît o transplantare. Pe lîngă cele arătate mai sus, se modifică forma cahlelor, cîștigînd în dimensiuni, precum și motivele decorative și tot acum apar primele sobe de faianță. Dintre piesele acestea, de certă valoare artistică, rețin atenția sobele și cahlele cu portrete de regi, principi și principese (fig. 14, 137, 144, 221—226, 232—239), cele cu reprezentări creștine tratate în concepția catolică (fig. 336, 337, 355) sau în spiritul mișcării Reformei (fig. 207 — 217), precum și cele care își iau subiectele din artele libere. Înregistrăm, de asemenea, apariția în această vreme în părțile centrale ale Europei a sobelor care au drept caracteristică desfășurarea legată de decorul pe întreaga suprafață a sobei (fig. 294—297).

În secolele XVII—XIX, centrul Europei (familiar autoarei) cunoaște sobele din faianță și porțelan construite în stilurile tîrzii ale barocului, rococoului și clasicismului (p. 117—163) și care, sub raportul valorii artistice, sînt departe de a mai prezenta același interes ca monumentele din secolele XIV—XVI.

Studiul formelor de cahle și al sobelor de cahle, evoluția acestora de-a lungul a peste patru secole (XIV—XVIII) și, ca atare, integrarea lor în cultura materială medievală a țării noastre se impune cu necesitate, dată fiind existența unui bogat material arheologic și muzeistic ce trebuie valorificat în scopul arătat.

Elena Busuioc

---

[8] Radu Popa, SCIV, 20, 1969, 1, p. 55—63. Alt tip de sobă construită din cahle cu deschiderea pătrată de forma unor castroane (Schüsselkachel) se documentează la cumpăna dintre secolele al XIV-lea și al XV-lea în jumătatea nordică a Moldovei.

ABREVIERI MAI DES FOLOSITE ÎN REVISTĂ

AA	—	Archäologischer Anzeiger, Berlin.
ActaMN	—	Acta Musei Napocensis, Cluj.
ActMuz		Activitatea muzeelor, Cluj.
AD	—	Analele Dobrogei, Constanța.
AISC	—	Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj.
AnnEp		Année Épigraphique, Paris.
ARBSH	—	Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique, București.
ArchÉrt		Archaeologiai Értesitö, Budapesta.
ArchRozhl		Archeologicke Rozhledy, Praga.
ArhMold	—	Arheologia Moldovei, Iași—București.
ARMSI	—	Academia Română. Memoriile secțiunii istorice.
AUB	—	Analele Universității București, seria științe sociale-istorice, București.
BCH		Bulletin de Correspondence Hellènique, Paris.
BCMI	—	Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, București.
BullÉp	—	Bulletin Épigraphique.
CIL	—	Corpus Inscriptiorum Latinarum.
Dacia	—	Dacia. Revue d'archéologie et l'histoire ancienne. București, I—XII, 1924—1947; N.S., I, 1957...
DissPann	—	Dissertationes Pannonicae.
DolgCluj		Dolgozatok. Traveau de la Section numismatique et archéologique du Musée national de Transylvanie, Cluj.
Germania		Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin.
ED		Ephemeris Dacoromana, București—Roma, I—X, 1923—1945.
IG	—	Inscriptiones Graecae.
IGB	—	G. Mihailov, Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae.
ILS	—	Dessau, Inscriptiones Latinae Selectae.
JÖMV	—	Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines, Linz.
KözleményekCluj	—	Közlemények az Erdélyi nemzeti Múzeum érem-és régiségtárából, Cluj.
KSMoscova	—	Kratkie Soobščenija, Institut Arheologii, Moscova.
OR[3]	—	*Oltenia romană*, București, ediția a 3-a, 1968.
REB		Revue des Études Byzantines.
RIR		Revista istorică română, București.
RIC	—	H. Mattingly and E. A. Sydenham, *Roman Imperial Coinage*, Londra, 1924.
SA	—	Sovetskaja Archeologija, Moscova.
SaalburgJahrb	—	Saalburg Jahrbuch, Berlin.
SbornikPraga	—	Sbornik Národniho Musea v Praze, Praga.
SCIV(SCIVA)	—	Studii și cercetări de istorie veche (Studii și cercetări de istorie veche și arheologie), București.
SCN	—	Studii și cercetări de numismatică, București.
TIR	—	Tabula Imperii Romani.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA
ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA, REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE — CLUJ
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE „A. D. XENOPOL" — IAŞI
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTĂ PLASTICĂ
— SERIA TEATRU — MUZICĂ — CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE BEAUX-ARTS
— SÉRIE THÉÂTRE, MUSIQUE, CINÉMA
STUDII CLASICE

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie" parait 4 fois par an. Toute commande à l'étranger sera adressée à „Întreprinderea ROMPRESFILATELIA", boîte postale 2001 — telex 011631 — Bucarest, Roumanie, ou à ses représentants à l'étranger. En Roumanie, vous pourrez vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre facteur. Pour procurer la revue (directement ou par courrier), vous pouvez vous adresser aussi à PUNCTUL DE DESFACERE AL EDITURII ACADEMIEI, Bucureşti, str. Gutenberg 3 bis, sectorul VI.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
str. Gutenberg 3 bis — Bucureşti
tel. 16.40.79

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

S C I V A, tomul 26, nr. 1, București, 1975, p. 1–166

I. P. I. c. 1724

43 828

Lei 25